

Kennisbasis

Aardrijkskunde, Geschiedenis, Economie,
Gezondheidszorg & Welzijn, Godsdienst & Levensbeschouwing,
Maatschappijleer, Omgangskunde

Lerarenopleiding voortgezet onderwijs

Kennisbasis

**Aardrijkskunde, Economie,
Geschiedenis, Gezondheidszorg & Welzijn,
Godsdienst & Levensbeschouwing,
Maatschappijleer, Omgangskunde
voor de lerarenopleiding
voortgezet onderwijs**

Voorwoord

De kwaliteit van ons bachelor onderwijs moet goed zijn, dit is niet alleen belangrijk voor onze studenten en het afnemende werkveld maar ook voor de Nederlandse kenniseconomie in het algemeen. Goede docenten zijn hierbij cruciaal en van de lerarenopleidingen wordt dus ook veel verwacht. Het niveau van de lerarenopleiding moet omhoog en het leerklimaat uitdagender. Om deze ambitie te kunnen realiseren moet je bij de basis beginnen, het gewenste eindniveau moet worden vastgesteld. De lerarenopleidingen voor het primair en voortgezet onderwijs hebben deze boodschap goed begrepen en zijn vorig jaar gestart met het ambitieuze project 'Werken aan Kwaliteit'. Hierin werken zij aan de kwaliteit van de lerarenopleidingen door de vakinhoudelijke en vakdidactische kwaliteit van de lerarenopleidingen in kaart te brengen. Deze set van kennisbases garandeert de basiskwaliteit van de lerarenopleidingen.

Het afgelopen jaar is door alle lerarenopleidingen met veel enthousiasme hard gewerkt aan het beschrijven van de eerste set van kennisbases. Inhoudelijke experts, deskundigen op hun vakgebied, hebben de kennisbases die door de opleidingen aan hen zijn voorgelegd bestudeerd en daar waar zij dat nodig achtten nadere aanwijzingen gegeven. Het resultaat van deze arbeid ligt nu voor u. Dit is nog maar het begin van een traject waarin de kwaliteit van de opleidingen verder versterkt wordt door de implementatie van de kennisbases in de curricula van de opleidingen. Ook worden er kennistoetsen ingevoerd waarmee wordt gemeten of studenten de kennisbasis beheersen.

Zoals gezegd is 'Werken aan Kwaliteit' een groot en ambitieus project dat een bijzondere inspanning vergt van de sector. Velen uit de sector zijn op enigerlei wijze betrokken bij de uitvoering van het project. Door het harde werk en de grote betrokkenheid van al deze mensen zijn de eerste beschrijvingen van de kennisbases een groot succes te noemen en dit sterkt mij in het vertrouwen dat de lerarenopleidingen de overige kennisbases met dezelfde voortvarendheid en in nauwe samenwerking met externe deskundigen zullen beschrijven.

Ik dank allen die hieraan hebben bijgedragen.

Doekle Terpstra
Voorzitter HBO-raad

Inhoud

1. Toelichting en verantwoording	6
2. Kennisbasis Aardrijkskunde	11
3. Kennisbasis Economie	30
3.1 Algemene economie	31
3.2 Bedrijfseconomie	41
4. Kennisbasis Geschiedenis	50
5. Kennisbasis Gezondheidszorg & Welzijn	104
6. Kennisbasis Godsdienst & Levensbeschouwing	119
7. Kennisbasis Maatschappijleer	128
8. Kennisbasis Omgangskunde	159

1. Toelichting en verantwoording

Inleiding

Voor u liggen de kennisbases van de mens en maatschappijvakken (M&M). In deze kennisbases is de theoretische en methodische kennis van het schoolvak vastgelegd.

Elke vakkennisbasis is ter legitimering voorgelegd aan een panel van externe deskundigen. De panels bestonden uit twee vertegenwoordigers van de vakverenigingen(en) van vakdocenten, twee tot drie gezaghebbende mensen uit het vakwetenschapsgebied en drie recent afgestudeerde docenten die nu werken in het vmbo, mbo en/of onderbouw havo/vwo.

De panels hebben de vakkennisbases uitvoerig bestudeerd, besproken en van commentaar en advies voorzien. Op basis daarvan zijn de kennisbases door de redacties bijgesteld.

De functies van de kennisbases

Aan het kennisniveau van iedereen in onze samenleving worden steeds hogere eisen gesteld. Dat geldt dus ook voor alle vormen van onderwijs waarmee mensen dat kennisniveau kunnen halen en behouden. Daarvoor is een versterking van de beroepsgroep docenten op alle niveaus, door innovatie en professionalisering van de onderwijsorganisaties, noodzakelijk. Dat vraagt om een onderlinge afstemming tussen alle betrokkenen en een planmatige aanpak met een duidelijke koers. Een gezamenlijk opgestelde en aanvaarde kennisbasis is daarbij het kompas.

De beroepskennis van leraren heeft wortels in twee wetenschappelijke domeinen. In de eerste plaats het domein van het vak en in de tweede plaats de kennis, die beschikbaar is over leren en onderwijzen. Die twee pijlers vormen samen het fundament onder de beroepskennis.

Het vermogen om zijn kennis op een doelmatige manier in de praktijk over te dragen, maakt iemand tot een goede leraar. De opbouw van beroepskennis begint tijdens de opleiding. De aldaar verworven kennis is een weldoordachte selectie uit het wetenschappelijke fundament, gerelateerd aan de actuele onderwijspraktijk. Deze selectie is de kennisbasis van de lerarenopleidingen. Die basis is vastgelegd in het curriculum van de opleidingen en in de bekwaamheidseisen. Deze eisen beschrijven het minimumniveau van kennis waarover de leraar moet beschikken om bekwaam verklaard te worden. Tijdens zijn loopbaan moet de leraar zijn kennis en vaardigheden, zowel op het gebied van zijn vak als van het ambt van leraar, via bij- en nascholing op peil houden. De beschrijving van de kennisbasis vormt de eerste schakel tussen theorie en praktijk. Samen met de nog te ontwikkelen elementen krijgt de startkwalificatie van de leraar vorm door:

1. een kennisbasis: de beschrijving van de kennis die de leraar aan het einde van zijn opleiding minimaal moet hebben om professioneel bekwaam en zelfstandig aan het werk te kunnen in het onderwijs;
2. een kennisbank: het dynamische systeem waarmee de lerarenopleidingen relevante kennis voor leraren toegankelijk maken;
3. kennistoetsen: het dynamische instrumentarium waarmee leraren in opleiding kunnen nagaan of zij de kennisbasis voldoende beheersen.

Competentiegericht opleiden

Bij competentiegericht opleiden staat bekwaamheid centraal. Het gaat om professioneel en adequaat leren handelen. Binnen de lerarenopleidingen is het leren op de werkplek in toenemende mate sturend voor de inrichting van het curriculum. Studenten doen in de praktijk veel (contextspecifieke) kennis op. Er moet dus nadrukkelijk aandacht besteed worden aan de inbedding van de praktische kennis in het repertoire aan theoretische en methodische kennis en andersom. De dubbele rol van de docent als kennisoverdrager en als pedagoog wordt door de Stichting Beroepskwaliteit Leraren en ander onderwijspersoneel (SBL) gedefinieerd als 'het kunnen hanteren van de praktische opgaven van het beroep in de verschillende situaties waarin het beroep wordt uitgeoefend, met kennis van zaken en methodisch geïnstrumenteerd'.

De kernopgaven zijn samengevat in vier beroepsrollen. Samen met de kenmerkende situaties in vier typen beroepssituaties ontstaat een matrix. Daarin onderscheidt SBL zeven onderwijscompetenties.

	met leerlingen	met collega's	met omgeving	met mezelf
interpersoonlijk	1	5	6	7
pedagoog	2			
(vak)didacticus	3			
organisatorisch	4			

Figuur 1: de zeven SBL-onderwijscompetenties

1. Interpersoonlijk: een goede leraar gaat op een goede, professionele manier met leerlingen om.
2. Pedagogisch: een goede leraar biedt de leerlingen in een veilige werkomgeving houvast en structuur om zich sociaal-emotioneel en moreel te kunnen ontwikkelen.
3. Vakinhoudelijk en didactisch: een goede leraar helpt de leerlingen zich de inhoudelijke en culturele bagage eigen te maken die iedereen nodig heeft in de hedendaagse samenleving.
4. Organisatorisch: een goede leraar zorgt voor een overzichtelijke, ordelijke en taakgerichte sfeer in zijn groep of klas.
5. Collegiaal: een goede leraar levert een professionele bijdrage aan een goed pedagogisch en didactisch klimaat op school, aan een goede onderlinge samenwerking en aan een goede schoolorganisatie.
6. Samenwerking met de omgeving: een goede leraar communiceert op een professionele manier met ouders en andere betrokkenen bij de vorming en opleiding van zijn leerlingen.
7. Reflectie en ontwikkeling: een goede leraar denkt op een professionele manier na over zijn bekwaamheid en beroepsopvattingen. Hij ontwikkelt zijn professionaliteit en houdt deze bij.

Al deze rollen voert de leraar op een professionele wijze uit, met kennis van zaken en praktisch en methodisch verantwoord. De kennisbasis levert daarvoor de noodzakelijke bouwstenen.

Elke leraar moet de wetenschapsbeoefening kennen die bijdraagt aan de ontwikkeling van zijn beroepskennis. De relevante uitkomsten daarvan moet hij voor zijn professionele ontwikkeling voortdurend betrekken op zijn eigen werk. Er zijn inmiddels mooie voorbeelden van gevestigde wetenschappelijke programma's. Daarin werken wetenschappers en leraren samen en gaat de theorieontwikkeling hand in hand met het ontwerpen en verbeteren van de onderwijsaanpak.

Kennis genereren en rubriceren

Op basis van het onderscheid tussen theoretische, methodische en praktische kennis enerzijds en het kennisperspectief van de leerling, leren en onderwijzen en leerinhouden anderzijds, ontstaat als matrix het negen-veldenmodel:

	Kennis van de leerling	Kennis van leren en onderwijzen	Kennis van leerinhouden
Theoretische kennis	Generiek	Generiek Vakspecifiek	Vakspecifiek
Methodische Kennis	Generiek	Generiek Vakspecifiek	Vakspecifiek
Praktische Kennis	Generiek	Generiek Vakspecifiek	Vakspecifiek

Figuur 2: Het negen velden-model om relevante kennis te genereren en te rubriceren

In deze beschrijving van de kennisbasis gaat het om de vakspecifieke componenten. In de tweede fase volgt een beschrijving van de generieke component. Naast de SBL-competenties bestaan er ook de Dublin descriptoren. Deze zijn leidend als eindtermen voor de bachelor- en masterstudies aan Europese hogescholen en universiteiten.

De descriptoren stellen dat de tweedegraads opgeleide leraar (op bachelorniveau):

- aantoonbaar kennis en inzicht heeft van een vakgebied;
- in de toepassing daarvan een professionele benadering van zijn werk toont en de problemen van zijn vakgebied beredeneerd oplost;
- in staat is om gegevens te verzamelen en te interpreteren en een oordeel te vormen, met afweging van relevante sociaal-maatschappelijke, wetenschappelijke en ethische aspecten;
- informatie, ideeën en oplossingen kan overdragen op anderen (zowel specialisten als niet-specialisten);
- de leervaardigheden bezit om op een hoog niveau van autonomie door te leren.
- zichzelf verantwoordt.

Het ligt voor de hand dat er overlap is tussen deze descriptoren en de SBL-competenties. Belangrijk is dat de leraar in opleiding uiteindelijk op deze verschillende gebieden zijn meesterproeven aflegt, die gemodelleerd zijn naar de realiteit. De lerarenopleidingen zelf

ontwerpen deze meesterproeven. Op grond van de bekwaamheidseisen maken zij duidelijk welke kwaliteit het handelen van de leraar en zijn gebruik van kennis daarin moeten hebben. Maar die verantwoording houdt niet op na het afstuderen. Ook de school, waar de docent zijn beroep uitoefent, heeft een verplichting aan de samenleving om zich te verantwoorden voor de onderwijsinhoud en de professionaliteit van het personeel.

Permanente kwaliteitszorg is essentieel voor de maatschappelijke opdracht van iedere school. De kennisbasis levert de daarvoor noodzakelijke criteria (ijkpunten) aan. Hiermee is accreditatie en onderlinge benchmarking van scholen mogelijk gemaakt. Dit alles zal de transparantie aanzienlijk kunnen vergroten en ertoe bijdragen dat de kwaliteit van de leraar op het gewenste niveau blijft. De leraar kan aangesproken worden op de volgende minimale competenties:

- de leraar heeft op een praktisch niveau voldoende kennis van de onderwijsinhouden, van de onderwijsmethoden (pedagogisch en didactisch), -organisatie en -materialen en van de leerling en diens leefwereld;
- de leraar kan onderwijs- en begeleidingsprogramma's beoordelen, aanpassen en ontwerpen. Hij heeft voldoende kennis van pedagogische en didactische methoden om onderwijs- en begeleidingsprogramma's te kunnen beoordelen op kwaliteit en geschiktheid voor zijn leerlingen. Hij kan onderdelen daarvan aanpassen en bijdragen aan het ontwerpen van nieuwe programmaonderdelen;
- de leraar ontwikkelt zich zelfstandig verder. Hij heeft overzicht van de belangrijkste wetenschappelijke kennisgebieden waarop hij voor zijn beroepsuitoefening kan terugvallen en vindt daarin zelfstandig zijn weg.

Leeswijzer

Iedere kennisbasis wordt vooraf gegaan door een preambule. Deze is te beschouwen als een inleiding en toelichting op de desbetreffende kennisbasis. In de preambules wordt nader ingegaan op de positie van het schoolvak, de plaats van vaardigheden bij het desbetreffende vak, verbanden met andere schoolvakken etcetera. De preambules geven daarmee waardevolle informatie die niet direct in het format van de kennisbases past.

De term mens en maatschappijvakken geeft aan dat er sprake is van een bepaalde categorie vakken en suggereert een zekere homogeniteit. Bij nadere beschouwing blijken de vakken binnen dit cluster zeer divers. Vakken als aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer vertonen duidelijk overeenkomsten en zijn goed te herleiden tot de achterliggende academische disciplines. Ook de vakdidactiek van deze vakken is nauw verwant. Zij verschillen echter in grote mate van twee andere vakken in dit cluster, die zeer breed zijn en vooral hun basis vinden in het beroepenveld, namelijk omgangskunde en gezondheidszorg & welzijn. Godsdienst & levensbeschouwing is eveneens een breed vak, dat qua methodiek verwant is aan gezondheidszorg & welzijn en omgangskunde. Het vak economie heeft binnen het cluster M&M weer een heel eigen karakter, met een andere achtergrond en diverse toepassingen in het onderwijs. Bovendien is dit vak opgesplitst in de afzonderlijke vakken algemene economie en bedrijfseconomie. Vanwege de verwantschap tussen beiden zijn zij weliswaar als afzonderlijke kennisbasis beschreven, maar onder één hoofdstuk in deze publicatie opgenomen.

Wat de mens- en maatschappijvakken bindt en tot een herkenbaar cluster maakt is dat zij alle de mens, zijn omgeving en de samenleving centraal stellen. Wel is het van belang dat aandacht bestaat voor de variëteit tussen deze vakken. Deze aandacht is verankerd in de manier waarop de kennisbases zijn opgesteld door professionals uit het vak, verbonden aan de lerarenopleidingen die dit project gezamenlijk uitvoeren.

2. Kennisbasis Aardrijkskunde

Conceptuele basis van de geografie

Geografie onderscheidt zich van andere vakgebieden door:

- de ruimtelijke manier van kijken, geoperationaliseerd door de vragen: wat bevindt zich waar en waarom juist daar?
- de synthese van de sociale en fysische geografie, bijvoorbeeld in cultuurlandschappen;
- het wisselen van schaalniveau, bijvoorbeeld het verschillende belang van de HSL voor Nederland en voor Europa;
- de representatie van ruimtelijke processen en informatie, bijvoorbeeld in atlassen of informatiesystemen.

Praktische aspecten van de kennisbasis

De kennisbasis bevat een indeling van de geografie in thema's en categorieën (kernconcepten). Deze verschillen niet in belang, want de gehele kennisbasis is relevant voor het onderwijs. De categorieën worden omschreven en uitgewerkt in eisen (kennis en inzicht) waaraan de startbekwame docent moet voldoen. De kennisbasis beschrijft het niveau van kennis en inzicht dat de student moet beheersen aan het einde van zijn opleiding. Het niveau wordt vastgesteld met de kennistoets Aardrijkskunde, die in de tweede fase van het project Werken aan Kwaliteit wordt ontwikkeld. Naast de communale kennisbasis bepalen instituten in hun eigen curriculum welke kennis tot de kennis van de aankomende docent aardrijkskunde zal behoren. Hieruit vloeit voort dat de startbekwame docent de kennisbasis kan omzetten in praktische toepassingen, zoals het werken met data die bewerkt worden in geografische informatiesystemen.

De docent, het vak in de maatschappelijke context

De tweedegraads docent aardrijkskunde draagt bij aan de vorming van jonge mensen tot zelfstandige en kritische burgers door ze kennis, inzicht en vaardigheden te laten verwerven waarmee zij een mening kunnen vormen over de dynamische, regionale verscheidenheid in de wereld, Europa, Nederland en hun eigen omgeving. Het gaat bij aardrijkskunde onder andere over de relatie tussen mens en natuur. Deze relatie, die op de verschillende plekken op aarde anders uitkristalliseert en in de tijd steeds verandert, moet de docent kunnen uitleggen.

Het vak en de kennisbasis in relatie tot de competenties

Om in een beroepscontext de doelstellingen van het aardrijkskundeonderwijs te realiseren dient de startbekwame docent te beschikken over vakinhoudelijke en vakdidactische kennis en vaardigheden. Het geheel aan vakinhoudelijke en vakdidactische kennis op theoretisch, methodisch en praktisch niveau is in deze kennisbasis vastgesteld voor de bacheloropleiding docent aardrijkskunde. De kennisbasis vormt daarmee het fundament voor competentie 3 van de SBL - bekwaamheidseisen: vakinhoudelijk en vakdidactisch competent. Naast vakinhoudelijke en vakdidactische kennis van het schoolvak beschikt een leraar aardrijkskunde ook over kennis over leren en kennis over de leerling.

De relatie met het leergebied Mens en Maatschappij

In het vmbo-leergebied Mens en Maatschappij komen thema's aan de orde die in wisselende omvang en diepgang bestreken worden door de vakken Aardrijkskunde, Geschiedenis, Maatschappijleer en Economie. De docent Aardrijkskunde die in dit leergebied werkzaam is brengt de volledige kennisbasis van zijn vak mee. Dit geldt ook voor de docenten van de andere vakken in dit leergebied. De kennis die deze docenten van het vak Aardrijkskunde dienen te hebben omvat de eerste drie kolommen van de kennisbasis Aardrijkskunde: de thema's, de categorieën en de omschrijvingen daarvan. De noodzakelijke uitwerking van de categorieën wordt bepaald door de nadere omschrijving van de kerndoelen van de onderbouw. Op de site <http://kerndoelenonderbouw.slo.nl/> staat een gedetailleerde uitwerking met voorbeelden, die de student zich eigen kan maken. De afzonderlijke lerarenopleidingen maken ruimte vrij om hun studenten de kennis van andere vakken voor dit leergebied te laten verwerven.

Leeswijzer kennisbasis Aardrijkskunde

In het onderdeel vakinhouden Aardrijkskunde gaat het om de 'body of knowledge': de kernconcepten van de geografie waar de docent aardrijkskunde over dient te beschikken. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de thema's en de categorieën.

Thema's	Categorieën
1 Natuurlijke systemen op en rond de aarde	1.1 Geogenese en geomorfologie 1.2 Ecologische systemen 1.3 Weer- en klimaatsystemen
2 Milieugeografie	2.1 Mens-milieurelaties 2.2 Draagkracht van het fysisch milieu 2.3 Klimaatonderzoek 2.4 Milieubeleid en duurzaamheid
3 Landschappen	3.1 Natuur- en cultuurlandschappen 3.2 Nederlandse cultuurlandschappen 3.3 De strijd van Nederland tegen het water
4 Ruimtelijke effecten van sociaal-economische systemen	4.1 Demografie en bevolkingsgeografie 4.2 Economische geografie 4.3 Geografie van stad en platteland
5 Ruimtelijke effecten van politieke en culturele systemen	5.1 Politieke geografie 5.2 Culturele geografie 5.3 Ontwikkelingsgeografie
6 Geografische concepten	6.1 Het geografisch denken 6.2 De regio in de geografie 6.3 Thema's en regio's
7 Het geografische instrumentarium	7.1 Globes, kaarten en atlassen 7.2 Digitale informatieverwerking 7.3 Topografie

Vakinhouden Aardrijkskunde

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
1 Natuurlijke systemen op en rond de aarde	1.1 Geogenese en geomorfologie	Geologische en geomorfologische verschijnselen en processen modelleren de aarde in diverse tijdsperiodes en op verschillende schaalniveaus; endogene krachten zoals vulkanisme, tektoniek en gebergtevorming werken van binnenuit; exogene krachten zoals vertering, erosie, massabeweging en sedimentatie worden in gang gezet door glaciale, fluviaatiele, eolische, mariene en chemische processen; de uit verschillende gesteentesoorten opgebouwde aardkorst is hier het resultaat van. Met de theorie van de platentektoniek is het verspreidingspatroon van de bovengenoemde processen en verschijnselen te verklaren.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen over de natuurlijke systemen op en rond de aarde, met name endogene en exogene krachten.	Wat is het verschil tussen de alpiene gebergtevorming en de gebergtevorming in Scandinavië? Wat is de geologische overeenkomst tussen Texel, Wieringen en Urk?
			2.	de natuurlijke systemen op verschillende schaalniveaus: van lokaal en regionaal (bijvoorbeeld het Nederlandse landschap) tot continentaal en mondiaal (bijvoorbeeld het zonnestelsel, invloed van zon en maan op eb en vloed).	
			3.	geologische en geomorfologische verschijnselen en processen op verschillende schaalniveaus, als verklaring voor en onderdeel van de natuurlijke systemen op en rond de aarde (variërend van een wadgeul tot een riviersysteem, zoals de Amazone).	
			4.	het ontstaan van de aarde in de huidige vorm vanuit de gedachte dat het heden de sleutel is tot het verleden.	
	1.2 Ecologische systemen	Het ecologische systeem van de aarde bestaat uit een aantal onderling verbonden geofactoren. De ondergrond, het klimaat en de mens zijn hiervan de belangrijkste. Middels kringlopen van water, voedsel en lucht staan deze met elkaar in verbinding. Vooral water speelt hierbij een belangrijke rol. Hoewel veel ecologische systemen op bepaalde tijdschalen evenwichtssituaties vertonen, geldt dit niet voor alle ecosystemen. Natuurlandschappen veranderen voortdurend onder invloed van klimatologische schommelingen.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende de ecologische systemen op en rond de aarde.	Is de omvang van de afvoer van sediment via de Mississippi afhankelijk van ontbossing in de Appalachen? Zijn de essen in het Nederlandse zandgebied van nature vruchtbaar?
			2.	de hoofdrol van water in het natuurlijke systeem.	
			3.	de afbraak en opbouw van materialen onder invloed van water.	
			4.	de beïnvloeding door water van weer en klimaat.	
			5.	de afhankelijkheid van de mens van zoet water en oppervlaktewater (transport).	
			6.	de samenhang tussen en de processen in onder andere moedergesteente (chemisch, ontstaanswijze), vegetatie en de atmosfeer (meteorologische verschijnselen) en de invloed van die factoren op het ontstaan van de bodem in een gebied, landschaps- en/of klimaatzone.	
			7.	de wijze waarop bodems vegetatie conditioneren.	
			8.	de wijze waarop vegetatie invloed heeft op bodems, het weer, vertering en erosie, en het voorkomen van diersoorten.	
			9.	het vervangen van de natuurlijke vegetatie door weiden, bossen en cultuurgewassen onder invloed van de mens.	
			10.	de schaal waarop deze veranderingen plaatsvinden.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
1 Natuurlijke systemen op en rond de aarde	1.3 Weer- en klimaat-systemen	<p>Weer- en klimaatpatronen: de factoren temperatuur, neerslag, wolken en wind vormen samen het weer. Deze factoren variëren, afhankelijk van breedteligging, reliëf en de aanwezigheid van grote land- of wateroppervlakten. Ook het klimaat, het gemiddelde weer over een periode van enkele decennia, verschilt per gebied onder invloed van voornoemde omstandigheden. De mens als landbouwer of als toerist maakt op vele manieren gebruik van de verschillende weerssituaties en klimaten.</p> <p>Het klimaatsysteem verschilt per geologisch tijdperk. Het verklaren van oorzaken van klimaatvariaties (met positieve en negatieve terugkoppelingen), de voorspelbaarheid van het klimaat op verschillende tijdschalen, de kennis van natuurlijke schommelingen en van antropogene invloeden in het regionale klimaat en in klimaatextremen vereisen een grote hoeveelheid waarnemingsgegevens (monitoring).</p>	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende de weer- en klimaatsystemen op en rond de aarde.	<p>Waarom spelen Milankovitch-variabelen geen rol in de huidige klimaatdiscussie? Is afroming van de recreant aan de Nederlandse kust?</p>
			2.	de factoren temperatuur, neerslag, wolken en wind die samen het weer vormen.	
			3.	het feit dat de variatie in en de samenhang tussen deze factoren variëren per plek afhankelijk van breedteligging, reliëf en de aanwezigheid van grote land- of wateroppervlakten.	
			4.	het klimaatsysteem van de aarde op verschillende schaalniveaus waarbij het klimaat in een gebied een gemiddelde is van alle weerssituaties.	
			5.	de wijze waarop de mens (bijvoorbeeld als agrariër of als toerist) gebruik maakt van de verschillende weerssituaties en klimaten.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
2 Milieugeografie	2.1 Mens-milieu relaties	Er is wisselwerking tussen de mens en zijn fysieke omgeving op de diverse schaalniveaus, vanaf de verschijning van de mens; het natuurlijke milieu als productiefactor in de agrarische sector en de mijnbouw; verstedelijking en de natuurlijke omgeving; leisure-facilities en hun invloed op de natuur; klimaatveranderingen en typen natuurrampen.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende de relatie tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving.	Wat is de belangrijkste conditie voor de rijstverbouw op de sawah's in Zuidoost-Azië? Waarom vond er in 1900 nog graanverbouw in Zwitserland plaats op 1800 meter, terwijl daar nu alleen maar almen voorkomen?
			2.	de invloed van de mens als geofactor binnen de natuurlijke systemen op en rond de aarde.	
			3.	de wisselwerking tussen de mens en zijn fysieke omgeving op de diverse schaalniveaus.	
	2.2 Draagkracht van het fysieke milieu	Als de draagkracht wordt overschreden treedt landdegradatie op: verwoestijning, versterkte bodemerosie, verdroging en verzilting; aantasting van (natuurlijke) landschappen door stadsuitbreiding en ontginning ten behoeve van landbouw en delfstoffen; vormen van geluidsoverlast, lucht- en bodemverontreiniging, met name in en rond grote steden; de oorzaken en gevolgen van milieuproblemen als verzuring, vermesting en verdroging in Nederland.	1.	vormen van landdegradatie, met name verwoestijning, versterkte bodemerosie, verdroging en verzilting (bijvoorbeeld het ontstaan van badlands).	Beargumenteer waarom de Waddenzee geen natuurlandschap is. Waarom is de Middeleeuwse aanleg van sloten in West-Nederland de grondslag voor de huidige agrarische functie?
			2.	aantasting van (natuurlijke) landschappen door stadsuitbreiding en ontginning ten behoeve van landbouw en delfstoffenwinning.	
			3.	vormen van geluidsoverlast, lucht- en bodemverontreiniging, vooral in en rond grote steden.	
			4.	de oorzaken en gevolgen van milieuproblemen zoals verzuring, vermesting en verdroging in Nederland.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
2 Milieugeografie	2.3 Klimaatonderzoek	Hoe werkt het klimaatstelsel? De oorzaken van klimaatvariaties en in de voorspelbaarheid van het klimaat; het waarnemen, begrijpen en voorspellen van veranderingen in het klimaatstelsel; het verwerven van noodzakelijke waarnemingsgegevens (monitoring); kennis van natuurlijke schommelingen en van antropogene invloeden in het regionale klimaat en in klimaatextremen.	1.	de meest actuele inzichten over onderzoek naar klimaten in verleden, heden en toekomst.	Welke beperking kent het gebruik van fossiele waterreserves voor het toerisme in Noord-Afrika? Is het verschijnsel warmte-eiland een verklaring voor de terrassen in de binnensteden?
	2.4 Milieubeleid en duurzaamheid	Milieubeleid: het opruimen en tegengaan van vervuiling door overmatig gebruik van natuurlijke hulpbronnen te voorkomen; speerpunt is het voorkomen van een sterke aantasting van natuur en landschap; duurzaamheid betreft alle vormen van het zoeken naar een balans tussen de natuurlijke situatie en menselijk gebruik van die situatie; fysische, geopolitieke en economische schaarste; vernieuwbare en niet-vernieuwbare hulpbronnen.	1.	het door de gemeentelijke, provinciale en nationale overheid in Nederland gevoerde milieubeleid.	Is het Kyoto-verdrag gericht op beperking van de uitputting van energiereserves? Wordt de olievoorraad in Schoonebeek weer aangevoerd vanwege de geopolitieke schaarste?
2.	de hoofdlijnen van het gevoerde milieubeleid op verschillende schaalniveaus (van nationaal tot mondiaal).				
3.	het concept duurzame ontwikkeling en de wijze waarop dit concept wordt toegepast in de samenleving (bijvoorbeeld in de landbouw, de energiesector en huishoudens).				

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
3 Landschappen	3.1 Natuur- en cultuurlandschappen	Natuurlandschappen: de natuurlijke verhouding tussen reliëf, vegetatie en fauna op diverse schaalniveaus. Cultuurlandschappen: het landschap na ingrijpen van de mens als nomade tot aan de stedelijke samenleving; iedere cultuur creëert haar eigen landschap.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende landschappen.	Welke beperking kent het gebruik van fossiele watervoorraden voor het toerisme in Noord-Afrika? Waarom is dijk aanleg langs grote rivieren soms een oorzaak van overstromingen?
			2.	de manier waarop de bevolking van een gebied door haar (agrarische) bestaanswijze een natuurgebied heeft veranderd in een gebruiksgebied, daarbij lettend op het reliëf, de bodem en de hydrografie.	
	3.2 Nederlandse cultuurlandschappen	Nederlandse cultuurlandschappen: het zandlandschap, het rivierkleinlandschap, het zeekleinlandschap, het veenlandschap, het lösslandschap en het duinlandschap; elk landschap kent ingrepen in de bodemstructuur, hydrografie en vegetatie door de landbouw; sloten, dijken, verkaveling, egalisering, afgraving, droogmaking en inpoldering zijn de basis-elementen voor de ontwikkeling tot agrarisch cultuurlandschap; daarbovenop komen wegen, gebouwen en, in de industriële tijd, kanalen, fabrieken en spoorwegen.	1.	de manier waarop de Nederlandse bevolking door haar (agrarische) bestaanswijze natuurgebieden heeft veranderd in een gebruiksgebied, daarbij lettend op het reliëf, de bodem en de hydrografie.	Is overbeweiding een factor bij verwoestijning? Verklaar waarom verdroging ook in West-Nederland een beperkende rol kan spelen bij de landbouw.
			2.	de ligging en de vorm van nederzettingen in een cultuurgebied en de factoren die daarop van invloed zijn, zoals transportroutes en de meest efficiënte ligging ten opzichte van grondwater of landerijen.	
			3.	de veranderende manier van kijken naar cultureel erfgoed en aardkundige waarden (een voorbeeld hiervan is het recent aanduiden van specifieke industriële nederzettingen, infrastructurele werken en verdedigingswerken als waardevolle onderdelen van het cultuurlandschap).	
			4.	de omvorming van cultuurlandschap tot natuurlandschap (natuurbouw).	
	3.3 De strijd van Nederland tegen het water	De hydrografische situatie van Nederland wordt bepaald door de zee, de grote rivieren, kwel, neerslag, grondsoort en reliëf; waterbeheersing in de polders door waterschappen; water van de zee en grote rivieren wordt buitengehouden door dijken. Het waterbeheer in Nederland heeft zich telkens aangepast aan veranderende omstandigheden: laat-middeleeuwse dammen in veenrivieren, kanalisatie van rivieren sinds de 17de eeuw; de kustlijnverkorting met de Afsluitdijk en de Deltawerken; het dynamisch kustbeheer, ruimte voor de rivieren en ontpolderen aan het begin van de 21ste eeuw.		de strijd van Nederland tegen het water, bijvoorbeeld door het opwerpen van terpen en dijk aanleg.	Wat is de overeenkomst tussen de Afsluitdijk en de Haringvlietdam? Was de aanleg van de Noordoostpolder een ingreep in de hydrografie van Overijssel?
				landaanwinning, bijvoorbeeld door droogmaken.	
				opvang van piekafvoer in retentiegebieden.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
4 Ruimtelijke effecten van sociaal-economische systemen	4.1 Demografie en bevolkingsgeografie	Bevolkingsontwikkeling wordt bepaald door natuurlijke groei en migratie; aard en omvang worden bepaald door culturele, politieke, economische en fysieke omstandigheden; het demografische transitie-model beschrijft het verloop van geboorte en sterfte in relatie tot economische ontwikkeling; repressie en hoop op werk bepalen migratiestromen.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende demografie en bevolkingsgeografie.	Is er een relatie tussen de vertraagde natuurlijke groei van China en de toenemende verstedelijking? Waardoor vergrijst de bevolking van Limburg sneller dan de bevolking in overig Nederland?
				het natuurlijke en sociale bevolkingsverloop op aarde in verschillende gebieden en op verschillende schaalniveaus, gerelateerd aan culturele, politieke, economische en fysieke omstandigheden.	
				verschillende typen interne en externe migratie die zich gedurende de laatste eeuwen hebben voorgedaan (bijvoorbeeld de migratie vanuit Europa naar Amerika en Australië in de 17de, 18de en 19de eeuw, de vluchtelingenproblematiek in de 21ste eeuw en de trek naar de stad).	
	4.2 Economische geografie	Economische activiteiten zijn ongelijk verspreid: van kleinschalige productie van voedsel en producten voor eigen gebruik tot groot-schalige landbouw, mijnbouw, industriële productie en dienstverlening; grondprijzen, arbeidsmarkt, transport en afzetmarkt zijn locatiefactoren; netwerken zoals infrastructuur, vliegverbindingen en datanetwerken beïnvloeden de ruimtelijke inrichting van steden, regio's en landen; de mondialisering beïnvloedt het ruimtelijke gedrag van overheden en andere beslissers; steden zijn de knooppunten in het economische systeem en bepalen de economische ontwikkeling van een veel groter gebied.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende economische geografie.	Blijft de theorie van cumulatieve causatie van Myrdal van kracht in een mondialiserende wereld? Is de achteruitgang van de kleinere winkelcentra in Nederland verklaarbaar met de centrale plaatsentheorie van Christaller?
			2.	de ruimtelijke structuur, organisatie en ontwikkeling van de economische activiteiten in een gebied.	
			3.	de manier waarop economische activiteiten de aarde beïnvloeden op verschillende schaalniveaus: van de productie van voedsel en producten voor eigen gebruik tot groot-schalige landbouw, industriële productie en dienstverlening.	
			4.	de locatiefactoren die bepalend zijn voor het ruimtelijk gedrag van ondernemingen (locatietheorieën) en de gevolgen hiervan voor de ruimtelijke inrichting.	
			5.	de toenemende invloed van allerlei netwerken op ruimtelijke inrichting van steden, regio's en landen (bijvoorbeeld infrastructuur, vliegverbindingen en datanetwerken).	
			6.	de invloed van mondialisering op het ruimtelijk gedrag van overheden en andere beslissers (bijvoorbeeld van multinationals).	
			7.	steden als knooppunten in het economische systeem en de invloed op de economische ontwikkeling van een veel groter gebied daar omheen.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
4 Ruimtelijke effecten van sociaal-economische systemen	4.3 Geografie van stad en platteland	Uit een agrarische nederzetting ontwikkelt zich een uitwisselingspunt: de stad; site en situation van de stad; de ontwikkeling en geleding van pre-industriële steden wordt bepaald door arbeidsdeling en verschil in status van de bewoners; de industriële revolutie veroorzaakt een hoog urbanisatietempo, snelle stijging urbanisatiegraad en een andere sociaal-economische geleding; tweede helft van de 20ste eeuw, opkomst tertiaire sector, ontstaan bedrijventerreinen aan de randen, ontstaan van nieuwe stedelijke kernen bij uitvalswegen; de (binnen)stad als belangrijk centrum voor toerisme en recreatie; het rurale gebied (platteland) ondergaat functionele wijzigingen: bron van voedselproductie, ruimte voor toenemende recreatie en toerisme en voor natuurontwikkeling; sturing door de overheid: ruimtelijke ordening. Op wereldschaal gaat het urbanisatieproces door en tendeert het naar patronen van toenemende concentratie in zowel ontwikkelings- als ontwikkelde landen, ondanks krimp in de perifere delen.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende de geografie van stad en platteland.	Waarom blijft de urbanisatiegraad van ontwikkelingslanden laag in verhouding tot het urbanisatietempo? Waardoor wordt de druk op het platteland rond de grote steden steeds groter?
			2.	het ontstaan van verschillende samenlevingsvormen in verschillende gebieden, onder andere afhankelijk van het niveau van technische ontwikkeling (variërend van nomadische landbouw tot aan een complex stedelijk systeem).	
			3.	de stad als centrum van macht en innovatief vermogen binnen een (bestuurlijke) regio en vaak ook daarbuiten.	
			4.	de fasen in de ontwikkeling van de stad: a. ontwikkeling van agrarische nederzettingen tot stad; b. ontwikkeling en geleding van pre-industriële steden (arbeidsdeling en status van de bewoners leidt tot interne geleding); c. ontwikkeling en geleding van de stad tijdens de industriële revolutie (groei van de stad en verandering van de interne geleding); d. ontwikkeling en geleding van de stad vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw (opkomst tertiaire sector, ontstaan bedrijfterreinen aan de randen, ontstaan van nieuwe stedelijke kernen bij uitvalswegen).	
			5.	de functie van de (binnen)stad als een belangrijk centrum voor toerisme en recreatie.	
			6.	de functie van het platteland (het rurale gebied): a. als bron van voedselproductie; b. voor de toenemende recreatie en het toenemende toerisme; c. in natuurontwikkeling.	
			7.	de ruimtelijke ordening als beleidsinstrument voor het gebruik en de inrichting van stad en platteland in Nederland en andere westerse landen.	
			8.	de concentratie in steden van meer dan 10 miljoen inwoners, megasteden, in ontwikkelingslanden.	
			9.	het verschijnsel krimp in rurale gebieden en steden in westerse landen.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
5 Ruimtelijke effecten van politieke en culturele systemen	5.1 Politieke geografie	Mensen oefenen macht uit in kleine en grote gebieden; zij construeren machtssystemen al of niet in de vorm van wetten en handhavers van wetten: een politiek systeem geeft vorm geeft aan de economische en sociale ontwikkeling van een land of een gebied; het machtsgebied kent grenzen; zij zijn vastgesteld op grond van afspraken en worden weergegeven op kaarten; grenzen worden soms vastgesteld op grond van fysieke elementen; ligging, oppervlakte, natuurlijke hulpbronnen, bevolkingsaantal en opleidingsgraad van de bevolking bepalen de invloed van een land op andere landen; dit is de basis van geopolitiek; aanwending van deze invloed kan leiden tot een territoriaal conflict. Onderlinge samenwerking tussen landen kan leiden tot nieuwe vormen van machtsuitoefening, economische en ruimtelijke ontwikkelingen; de Europese Unie is hiervan een duidelijk voorbeeld.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende politieke geografie.	Aan welke drie voorwaarden moet worden voldaan om een gebied als staat te erkennen? Is Zwitserland een voorbeeld van een land met natuurlijke grenzen?
			2.	de wijze waarop mensen macht uitoefenen in kleine en grote gebieden, waarbij zij machtssystemen construeren, al of niet op basis van wetten en wetshandhavers.	
			3.	verschillen in machtssystemen; hoe leiden deze tot verschillen in politiek-ruimtelijke inrichting.	
			4.	de wijze waarop fysieke, economische, culturele en sociale kwaliteiten van landen hun invloedssfeer ten opzichte van omliggende gebieden bepalen.	
			5.	de invloed van globalisering op politieke systemen.	
			6.	grenzen als afbakening van een machtsgebied, waarbij grenzen denkbeeldige of fysieke lijnen zijn die zijn vastgesteld op grond van afspraken en kunnen worden weergegeven op kaarten en/of waarneembaar zijn in het landschap (bijvoorbeeld een rivier of bergrug, of aangelegde elementen zoals verdedigingslijnes).	
			7.	de wijze waarop het politieke systeem van machthebber(s) vorm geeft aan de economische en sociale ontwikkeling van het land en de deelgebieden daarbinnen.	
			8.	de wijze waarop ligging, oppervlakte, natuurlijke hulpbronnen, bevolkingsaantal en opleidingsgraad de mogelijke invloed van een land op andere landen bepalen (de basis van geopolitiek).	
			9.	het feit dat door de aanwending van deze invloed een machtsstrijd en soms een territoriaal conflict kan ontstaan, met mogelijke veranderingen in het voortbestaan van landen.	
			10.	het feit dat binnen een land conflicten kunnen ontstaan die leiden tot veranderingen in de bestuurlijke structuur.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
5 Ruimtelijke effecten van politieke en culturele systemen	5.2 Culturele geografie	Culturen bestaan uit overgedragen ideeën, gebruiken en voorwerpen. Taal en religie (levensbeschouwing) vormen de drijvende krachten achter een cultureel systeem. Mensen behoren bij een cultuur door geboorte of uit overtuiging en verwerven daarmee hun identiteit. Op mondiaal niveau bestaan er grote cultuurgebieden en subsystemen. Op lagere schaalniveaus worden uniforme cultuurgebieden doorbroken onder invloed van globalisering. Subculturen manifesteren zich steeds meer in de vorm van netwerken die contact hebben via internet. Lokale culturen zijn onderwerp van "conservation" en "invention".	1.	de wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende culturele geografie.	Is binnen de Verenigde Staten van Amerika sprake van een uniform cultuurgebied? Zijn de Oktoberfeesten in het zuiden van Duitsland een voorbeeld van een invented tradition?
			2.	culturen bestaan uit overgedragen ideeën, gebruiken en voorwerpen die een groep onderscheidt van andere groepen.	
			3.	de manier waarop een groep haar cultuur in stand houdt en verandert door het ontwikkelen of overnemen van andere ideeën, gebruiken en voorwerpen.	
			4.	verschillen tussen landen met betrekking tot de aanwezigheid van een homogene cultuur (sommige landen kennen een homogene cultuur, andere bestaan uit een lappendeken van grotere en kleinere cultuurgebieden).	
			5.	de invloed van mondialisering op culturele systemen.	
			6.	de wijze waarop taal en religie de drijvende krachten vormen achter een cultureel systeem.	
			7.	de manier waarop het culturele systeem zich ontwikkelt al naar gelang de economische kracht van het gebied waarin dit systeem voorkomt.	
			8.	de grote cultuurgebieden op de wereld en hun subsystemen (bijvoorbeeld zoals weergegeven in de Grote Bosatlas) die ieder op zich in beweging zijn door toeneemende contacten met andere gebieden.	
			9.	de afname van het aantal en de omvang van uniforme cultuurgebieden op verschillende schaalniveaus onder invloed van globalisering (bijvoorbeeld in de steden is er sprake van vele culturen).	
			10.	subculturen, die zich steeds meer manifesteren als netwerken die contact hebben via internet.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
5 Ruimtelijke effecten van politieke en culturele systemen	5.3 Ontwikkelingsgeografie	Ontwikkelingsgeografie richt zich op het proces van economische ontwikkeling van landen waarbij politieke, culturele en fysische factoren een belangrijke rol spelen. Het gaat om de geografische verdeling van welvaart en welzijn in de wereld, dominantie en afhankelijkheid, en verschuivingen daartussen in mondiale machtssystemen. Daarnaast is er een groeiend accent op ontwikkelingsstrategieën waarmee duurzame oplossingen worden bedacht voor de problematiek van onderontwikkeling.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende ontwikkelingsgeografie.	Hoe past de reis van von Humboldt naar Zuid-Amerika binnen de ontwikkeling van het geografisch denken? Is de Betuwe een unieke regio?
			2.	de belangrijkste kenmerken van onderontwikkeling, het meten van ontwikkeling, hoe ontwikkeling per gebied kan verschillen, voortdurende veranderingen in het patroon van ontwikkelde en ontwikkelingslanden.	
			3.	een aantal ontwikkelingstheorieën die de verschillen in welvaart in de wereld verklaren.	
			4.	een aantal ontwikkelingsstrategieën waarmee duurzame oplossingen kunnen worden bedacht voor de problematiek van onderontwikkeling.	
			5.	de samenhang tussen globalisering en (onder)ontwikkeling.	
6 Geografische concepten	6.1 Het geografische denken	Het geografische denken over de wereld en haar onderdelen begint in de Oudheid bij het beschrijven van gebieden. Via bewuste exploratie en kartering van de wereld na de Middeleeuwen leidt dit tot geleiding van de wereld op allerlei schaalniveaus. Deze geleiding kan fysisch-geografisch of sociaal-geografisch van aard zijn, ook combinatievormen zijn mogelijk. Nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering, milieuproblemen, vergrijzing, duurzaamheid en vorming van bovennationale bestuurlijke samenwerking doen nieuwe regio's ontstaan. Voor verklaring van de fysische en sociale verschijnselen bedienen geografen zich van het vragenduo: waar en waarom daar doet een verschijnsel zich voor? De invalshoeken voor de verklaring, de benaderingswijzen, variëren van zuiver fysische tot psychologische verklaringen.	1.	de vijf geografische benaderingswijzen: a. de ruimtelijke benadering; b. de gedragsbenadering; c. de regionale benadering; d. de mens-milieu benadering; e. de aardwetenschappelijke benadering.	Hoe past de reis van von Humboldt naar Zuid-Amerika binnen de ontwikkeling van het geografisch denken? Is de Betuwe een unieke regio?
			2.	de ontwikkeling van het geografisch denken: a. Het beschrijven van gebieden en het beoefenen van de mathematische geografie in de klassieke oudheid; de invloed van de ontdekkingsreizen van Chinezen, Arabieren en Europeanen; b. Het zoeken naar bruikbare landbouwgebieden en de omvorming van natuur naar cultuur en omgekeerd (de invloed van de natuur op de mens); c. De aarde als leverancier van grondstoffen waarbij na de industriële revolutie de relatie tussen mens en natuur op verschillende schaalniveaus onder druk kwam te staan en zichtbaar wordt in het verdwijnen van ecologische systemen; d. De verschillende benaderingen van een regio, zoals de beschrijvende (Länderkundliche) benadering, de regio als pays, de functionele regio, de nodale regio, de regionale ecologische eenheid en de regio als netwerk; e. De aarde als één geheel (one-world).	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
6 Geografische concepten	6.2 De regio in de geografie	De "regio" is het centrale begrip in de geografie; een gedachteconstructie waarbij inhoud en omgrenzing variëren; een gebied kent meerdere verschijningsvormen die elkaar niet noodzakelijkerwijs dekken; uniforme, nodale, perceptuele regio's; teractie, complementariteit, diffusie en transferability verklaren relaties tussen regio's. Het hangt af van het doel (dus van criteria) welke omvang en inhoud de regio heeft. Zo worden er regio's onderscheiden op basis van één criterium, zoals een land, of van meerdere criteria, zoals een cultuurgebied. Ook is het mogelijk regio's te construeren met behulp van intensiteit van activiteiten, bijvoorbeeld de invloedssfeer van een stad. In de regionale geografie is het gebied een gegeven, geen gedachteconstructie maar een uitgangspunt. De regionale geografie verklaart met generieke concepten de structuur van een gebied, maar voegt in die verklaring specifieke verschijnselen toe.	1.	de "regio" als centraal begrip in de geografie, waarbij inhoud en omgrenzing kunnen variëren.	Wat maakt de afbakening van de regio Europa zo moeilijk? Worden landen met een vooral agrarische economie meer beïnvloed door de mondialisering dan de geïndustrialiseerde landen? Waarom is de Randstad een ander gebied voor de inwoners dan voor Limburgers? Welke gebieden in Nederland hebben de grootste kans op een duurzame ontwikkeling?
			2.	het feit dat de geograaf het begrip regio gebruikt om gebieden in de wereld te beschrijven en te verklaren.	
			3.	de ontwikkeling van de zienswijze op de regio door de wetenschappelijke geografie: a. de regio als uniek verschijnsel (vooral de verschillen tussen regio's zijn belangrijk); b. de regio als onderzoeksruijme binnen de ruimtelijke analyse (op zoek naar wetmatigheden); c. de regio binnen de postmoderne geografie (iedereen construeert een eigen regio).	
			4.	regionale geografie, die in haar analyse naast algemene verklaringen specifieke verklaringen toevoegt voor de structuur van een gebied.	
	6.3 Thema's en regio's	Ieder thema (1 t/m 5) kent zijn regionale toepassing; omgekeerd wordt iedere regio gevormd door één of meerdere thema's die een geograaf gebruikt bij zijn analyse; iedere regio is ingebed in een groter geheel en is zelf op te splitsen in kleinere gehelen; geografen analyseren een regio of een onderwerp op wisselende schaalniveaus en zoomen daarbij afwisselend in en uit tussen een specifieke en een generieke benadering; naast feiten zijn beelden onderwerp van analyse, waarbij opleiding, geslacht en etniciteit verschillen in beeldvorming bepalen; deze verschillende regio-benaderingen zijn de basis voor een bijdrage aan de civic society (burgerschapsvorming).	1.	dat ieder thema uit het voorgaande deel (1 t/m 5) zijn regionale toepassing kent en dat omgekeerd iedere regio wordt gevormd door één of meerdere thema's die een geograaf gebruikt bij zijn analyse.	Waarom heeft de vondst van aardgas in de Noordelijke IJszee een effect dat verder gaat dan de verscheping van dat gas naar Moermansk? Is het beeld dat inwoners van Amsterdam Slotervaart, een wijk met veel allochtonen en lage inkomens, hebben gunstiger dan van andere inwoners van Amsterdam?
			2.	de werkwijze van geografen, die een regio of een onderwerp door wisseling van schaalniveaus analyseren; zij zoomen daarbij in en uit en wisselen tussen een specifieke en een generieke benadering.	
			3.	dat naast feiten ook beelden onderwerp zijn van analyse, waarbij opleiding, geslacht en etniciteit de verschillen in beeldvorming bepalen.	
			4.	het belang van het kunnen werken met en het op de hoogte zijn van de verschillende benaderingen van een regio voor de vorming van een "civic society" (burgerschapsvorming).	
			5.	regio's die in het aardrijkskunde onderwijs vaak als toepassingskader worden gebruikt, waaronder Nederland en Europa.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
7 Het geografisch instrumentarium	7.1 Globes, kaarten en atlassen	Cartografie vereist kennis van de werldebol; de werldebol wordt vertaald/geprojecteerd op het platte vlak; beperkingen en gebruiksmogelijkheden van verschillende kaartprojecties; kaarten worden gemaakt voor verschillende doelen; kleur, arcering en symbolen stellen de kaartlezer in staat het doel te(her)kennen en de verschijnselen te interpreteren; atlassen zijn verzamelingen van kaarten van een gebied of van de wereld; in de atlassen manifesteert zich het wereldbeeld van de geograaf.	1.	wetenschappelijke theorieën, concepten en begrippen betreffende de cartografie.	Waarom zijn kaarten met een Mercatorprojectie ongunstig voor het beeld van Afrika? Speelt de kaartprojectie een grote rol bij het maken van bestemmingsplannen?
			2.	de wijze waarop de analyse van gebieden kan plaatsvinden aan de hand van kaarten die een illustratieve weergave zijn van verschijnselen, activiteiten en processen in een gebied.	
			3.	het projecteren van de werldebol (globe) op het platte vlak.	
			4.	de gebruiksmogelijkheden en beperkingen van verschillende kaartprojecties.	
			5.	de opeenvolgende stappen bij het maken van een kaart: a. vaststellen van het doel; b. de weergave door middel van kleur; c. arcering en symbolen.	
			6.	het feit dat een kaart wordt gemaakt voor een bepaald doel, waarbij de kaartlezer dit doel moet (her)kennen.	
			7.	kaartlezen, kaartanalyse en kaartinterpretatie.	
			8.	het feit dat atlassen verzamelde kaarten zijn van een gebied of van de wereld en dat zij zowel de wereld als het wereldbeeld van de geograaf en de kaartenmaker weergeven.	
	7.2 Digitale informatieverwerking	Geografische informatiesystemen zijn een krachtig middel voor regionale analyses; geografische theorieën, modellen en generalisaties vormen de basis voor deze analyses; het internet als bron voor geografische en cartografische informatie; de wijze waarop de driedimensionale weergave van gebieden mogelijkheden oplevert voor nieuwe interpretatie van landschappen en van natuurlijke en menselijke activiteiten; remote sensing voegt hier nog een dimensie aan toe.	1.	het feit dat geografische informatiesystemen een krachtig middel zijn voor regionale analyses, waarbij geografische theorieën, modellen en generalisaties de basis vormen voor deze analyses.	Noem een drietal mogelijkheden van het gebruik van real estate gegevens bij stadsgeografisch onderzoek. Hoe kan remote sensing bijdragen aan de analyse van vervuiling?
			2.	het internet als bron voor geografische en cartografische informatie.	
			3.	de wijze waarop de driedimensionale weergave van gebieden mogelijkheden oplevert voor nieuwe interpretatie van landschappen en van natuurlijke en menselijke activiteiten; remote sensing voegt hieraan een dimensie toe.	

Thema	Categorie	Omschrijving	Nr	De startbekwame docent aardrijkskunde heeft kennis van en inzicht in:	Voorbeelden
7 Het geografisch instrumentarium	7.3 Topografie	Topografische gegevens zijn onmisbaar voor communicatie en interpretatie. Communicatie houdt in dat men weet waar iemand zich in feite of in gedachte bevindt. Interpretatie betekent dat men bepaalde informatie aan een plaats kan koppelen of omgekeerd. Communicatie en interpretatie worden belemmerd bij afwezigheid van topografische basiskennis. De CITO-lijst van ongeveer 300 topografische elementen is daarvoor het minimum.	1.	het gegeven dat topografische gegevens noodzakelijk zijn voor communicatie en interpretatie.	Waarom ligt Moskou zoveel verder dan Athene in de gedachten van de inwoners van West-Europa? Realiseer je je dat het in Maastricht 's winters kouder is dan in Amsterdam?
			2.	het feit dat ondanks het direct kunnen oproepen van topografische kennis via atlassen en internet, communicatie en interpretatie worden belemmerd bij afwezigheid van topografische basiskennis.	
			3.	de CITO-lijst van ongeveer 300 topografische elementen.	

Vakdidactieken Aardrijkskunde

1 Nut en noodzaak van de geografie en het aardrijkskunde-onderwijs		1	De bijdrage van de geografie aan: 1. de opbouw van een eigentijds wereldbeeld; 2. de individuele ontplooiing van individuen (bijv. oriëntatie in de ruimte en ontwikkelen ruimtelijk bewustzijn); 3. de participatie van individuen in de samenleving als mondige burgers en de ontwikkeling van een kritische houding t.o.v. maatschappelijke en ruimtelijke verschijnselen (burgerschapsvorming).
		2	De bijdrage van het aardrijkskunde onderwijs aan: 1. de algemene vormingsdoelen van het Nederlandse onderwijs; 2. de beeldvorming en de bestaansverheldering van leerlingen; 3. de ontwikkeling van attitudes en waarden die leiden tot: a. interesse voor de eigen omgeving en ruimtelijke verscheidenheid; b. waardering voor de fysische wereld en verschillende levenswijzen van groepen mensen; c. duurzame ontwikkeling; d. respecteren van andere culturen en de universele verklaring van de rechten van de mens.
2 Geografisch denken		1	Het multiperspectivisch kijken en de geografische vierslag zoals die worden gebruikt in het basisonderwijs.
		2	De drie unieke perspectieven van de geografie: 1. de ruimtelijke manier van kijken (geoperationaliseerd door de vragen wat, waar, waarom daar, etcetera); 2. de synthese van de sociale en fysische geografie; 3. de representatie van ruimtelijke processen en informatie.
		3	De geografische werkwijzen: 1. vergelijken van verschijnselen en gebieden in ruimte en tijd; 2. relaties leggen binnen een gebied en tussen gebieden; 3. verschijnselen en gebieden vanuit meerdere dimensies beschrijven en verklaren; 4. verschijnselen en gebieden in hun geografische context plaatsen; 5. verschijnselen en gebieden op verschillende ruimtelijke schalen beschrijven en analyseren; 6. verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door relaties te leggen tussen het bijzondere en het algemene.
3 Het schoolvak aardrijkskunde	3.1 Ontwikkelingen in het schoolvak	1	Actuele ontwikkelingen en inhouden m.b.t. aardrijkskunde en leergebieden in de onderbouw en examenprogramma's voor de bovenbouw. Voorbeelden van maatschappelijk relevante inhouden en thema's zijn: 1. klimaatverandering; 2. duurzame ontwikkeling; 3. multiculturele samenleving; 4. mondialisering (mogelijke toepassingsregio's: India en China); 5. Europa; 6. Nederland.
		2	Actuele ontwikkelingen binnen de schoolaardrijkskunde en de hierbij betrokken organisaties en actoren.
		3	Actuele inhouden en benaderingswijzen van aardrijkskunde in het basisonderwijs.
	3.2 Geschiedenis van het aardrijkskunde onderwijs	1	Veranderingen op hoofdlijnen van het aardrijkskunde onderwijs vanaf 1900 tot nu.
		2	Ontwikkelingen in de didactiek van aardrijkskunde onderwijs voor primair en voortgezet onderwijs van 1960 tot nu.
	3.3 Aardrijkskunde onderwijs in het buitenland	1	De algemene doelen van het aardrijkskunde onderwijs in een aantal ons omringende EU-landen, zoals het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en België.
	3.4 Aardrijkskunde en de eigen omgeving	1	De achtergronden en mogelijkheden van omgevingsonderwijs.
		2	Het gebruik van de eigen omgeving als bruikbare didactische setting binnen het aardrijkskunde onderwijs.
		3	Methodieken en stappenplannen voor integratie van informatie over de eigen omgeving in lessen aardrijkskunde, vooral het ontwerpen van lesmateriaal.
		4	De wijze waarop in gangbare methoden de eigen omgeving van de leerlingen wordt gerelateerd aan de leerinhouden.

4 Aardrijkskunde leren	4.1 Doelen	1	Verschillende soorten lesdoelen: cognitief en sociaal affectief. Deze doelen worden handelingsgericht omschreven.
		2	Taxonomie van cognitieve leerdoelen bij aardrijkskunde.
		3	Hiërarchie met betrekking tot de concretisering van aardrijkskundige leerdoelen (leerdoelpiramide) voor het opzetten en structureren van leeractiviteiten.
		4	De eisen aan concrete leerdoelformulering.
		5	Kerdoelen van de onderbouw en eindtermen van de examenprogramma's vmbo, havo en vwo.
	4.2 Beginsituatie van de leerling	1	De ontwikkeling van het ruimtelijke bewustzijn van leerlingen.
		2	De achtergronden van ruimtelijke beelden en mental maps van leerlingen.
		3	De achtergronden van interesseverschillen voor aardrijkskundige thema's en regio's bij leerlingen, en de relatie daarvan met niveau en leerstijl.
		4	De achtergronden van verschillen tussen leerlingen in het leren van aardrijkskundige lesstof.
		5	De wijze waarop binnen leeractiviteiten bij aardrijkskunde ingespeeld kan worden op taal- en rekenproblemen.
		6	Toepassing van differentiatiemogelijkheden in gangbare aardrijkskundemethoden.
	4.3 Structureren van de leerstof en de leeractiviteiten	1	Vakspecifieke leerstrategieën voor aardrijkskunde: 1. concretiseren; 2. lokaliseren; 3. generaliseren; 4. regionaliseren; 5. problematiseren.
		2	Verschillende methodieken om aardrijkskundige leerstof te analyseren en te ordenen.
		3	De differentiatiemogelijkheden in de lessen aardrijkskunde op basis van niveau, interesse en leerstijl.
		4	De wisselwerking tussen generalisatie en het unieke of gebiedspecifieke.
		5	Verschillende leerstrategieën met betrekking tot aardrijkskundige feiten, begrippen, regels en processen, waaronder topografie.
		6	De verschillende kaartvaardigheden en de stappen voor het aanleren en ontwikkelen daarvan door de leerlingen.
		7	De kenmerken en essentie van geografisch onderzoek binnen het aardrijkskunde onderwijs.
		8	Methodieken voor het ontwikkelen van geografische onderzoeksvaardigheden bij leerlingen.
		9	Methodieken voor het ontwikkelen van waardenbesef en beoordelingsvermogen bij leerlingen in het kader van actuele maatschappelijke (ruimtelijke) problemen.
		10	Methodieken om aardrijkskundige leerstof voor leerlingen te concretiseren en te verlevendigen.
		11	De inzet en het effect van de verschillende leeractiviteiten in een leersituatie.
	4.4 Werkvormen	1	De meest actuele achtergronden over werk- en onderwijsvormen voor aardrijkskunde.
2		De uitgangspunten en methodieken van de verschillende werkvormen, zoals het directe instructiemodel, probleemgestuurd onderwijs, samenwerkend leren, practicum, omgevingsonderwijs en veldwerk.	
3		De inzet en het effect van de verschillende werkvormen in een leersituatie.	

4 Aardrijkskunde leren	4.5 Leermiddelen	1	De inzet van specifieke aardrijkskundige leermiddelen, zoals fysisch geografische hulpmiddelen, verschillende soorten kaarten, GIS en remote sensing.
		2	De inzet van leermiddelen zoals foto's, film, krantenartikelen, ICT en literatuur in een leersituatie.
		3	De verkrijgbare aardrijkskundemethoden voor primair en voortgezet onderwijs.
		4	De (didactische) uitgangspunten van uitgevers voor hun aardrijkskundemethode(n) voor het voortgezet onderwijs.
		5	Principes die ten grondslag liggen aan aardrijkskundemethoden.
		6	De wijzen waarop kaart- en onderzoeksvaardigheden aan bod komen in gangbare aardrijkskundemethoden.
		7	Criteria waarop een vaksectie de keuze van een nieuwe aardrijkskundemethode kan baseren.
		8	De organisaties en vakverenigingen (onder andere het KNAG) die zich bezig houden met informatie over en productie van nieuwe leermiddelen.
		9	Methodieken voor het ontwikkelen van lesmateriaal, bijvoorbeeld in de vorm van opdrachten, lessenseries en projecten.
	4.6 Toetsen en evalueren	1	De relatie tussen onderwijs-, leer- en lesdoelen van het aardrijkskunde onderwijs en toetsing en evaluatie.
		2	Bruikbare vraagtypologieën en -taxonomieën voor aardrijkskunde en de mogelijkheden van niveaudifferentiatie (bijvoorbeeld vraagtypen gebruikt door CITO of SOLO-taxonomie).
		3	Toepassing van criteria voor aardrijkskundetoetsen.
		4	De toepassingsmogelijkheden voor aardrijkskunde van gesloten en open vragen en andere evaluatievormen zoals een verslag, presentatie, etcetera.
		5	Toepassingsmogelijkheden van digitale programma's voor formatief en summatief toetsen bij aardrijkskunde.
		6	Het toetsen van vakspecifieke vaardigheden (kaartvaardigheden, informatie- en onderzoeksvaardigheden).
		7	Toetsvragen en evaluatieopdrachten bij gangbare aardrijkskundemethoden.
		8	De CEVO-syllabi voor het CE aardrijkskunde vmbo, havo en vwo en de actuele centrale examens vmbo, havo en vwo.

Samenstelling redactie en legitimeringspanel

Aardrijkskunde

Vakredactie:

Kees de Heus (Hogeschool van Amsterdam)
Sietze van der Vinne (Christelijke Hogeschool Windesheim)
Erica Kersemaker (InHolland)
Jaap van Eekeren (Hogeschool Utrecht)
Wim Hassing (Fontys lerarenopleiding Sittard)
Hans Palings (Fontys lerarenopleiding Tilburg)
Katie Oost (Hogeschool Arnhem/Nijmegen)

Legitimeringspanel

Henk Trimp
Peter Druijven (Rijksuniversiteit Groningen)
Peter Lucas (VO-raad)
Anton Kanneworff (ex-voorzitter KNAG, afdeling Onderwijs)
Dennis van Aalst (docent)
Adwin Bosschaart (docent fysische geografie Utrecht)
T. Bloothoof (docent, mede-auteur vmbo-methode Aardrijkskunde)

3. Kennisbasis Economie

Preambule Algemene Economie en Bedrijfseconomie

De kennisbasis Economie beschrijft de vakinhoudelijke en vakdidactische kennis op zowel theoretisch, methodisch als praktisch niveau. Naast vakinhoudelijke en vakdidactische kennis van het schoolvak dient een docent economie ook te beschikken over kennis over leren en kennis over de leerling. Deze laatste twee gelden niet alleen voor docenten economie, maar voor alle docenten en blijven daarom hier buiten beschouwing zij worden in de generieke kennisbasis beschreven in het kader van de tweede fase van het project Werken aan Kwaliteit.

Docenten Algemene economie en Bedrijfseconomie zijn, binnen de economische schoolvakken en in de verschillende schooltypes, breed inzetbaar. Zij moeten binnen het economisch vakgebied verschillende aan economie gerelateerde vakken kunnen doceren en leerlingen kunnen activeren. Hiervoor is het noodzakelijk dat de docent maatschappelijke vraagstukken analyseert vanuit een economische invalshoek, met een "economische bril". Juist die economische bril maakt dat leerlingen onderlinge verbanden ontdekken binnen aan de economie gerelateerde vraagstukken. Maatschappelijke relevante vraagstukken vormen de context waarbinnen de docenten Algemene economie opereren. Dat vraagt een gedegen, brede economische kennis.

Een tweedegraads bevoegde docent Algemene economie of Bedrijfseconomie is bevoegd binnen het voortgezet onderwijs (vmbo en klas 2/3 havo/vwo) en bekwaam binnen de Beroeps Voorbereidende Educatie (mbo 1-4). In de praktijk van het lesgeven blijkt dat in het vmbo en klas 2/3 havo/vwo algemeen economie de kern vormt van de leerstof en dat het mbo meer gericht is op de bedrijfseconomisch gerelateerde vakken. In het vmbo-leergebied "Mens en Maatschappij" komen thema's aan de orde uit de vakken Economie, Aardrijkskunde, Geschiedenis en Maatschappijleer. De docent economie, die in dit leergebied werkzaam is, beheerst de volledige kennisbasis van het vak. Binnen de kennisbasis algemene economie en de kennisbasis bedrijfseconomie zijn de economisch gerelateerde kerndoelen M&M apart benoemd. De inhoud van de kennisbasis algemene - en bedrijfseconomie is binnen het leergebied M&M van marginale belang. In de opleidingspraktijk stellen hogescholen studenten in staat zich middels een minor te bekwamen in het leergebied M&M. De kennisbasis economie bestaat uit twee delen: algemene economie en bedrijfseconomie.

3.1 Algemene economie

Domein Algemene economie

Nr	Hoofdonderwerp en code ex. progr. vmbo Economie	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
A.1	Arbeid	A.1.1	beroepsbevolking	omvang, samenstelling en mobiliteit beroepsbevolking, arbeidsverdeling, (on)betaald werk, maatschappelijke opvattingen over werken. persoonlijke keuzes t.a.v. werk, zorg, recreëren, verkeer en milieu	aan de hand van actuele gegevens de samenstelling van de beroepsbevolking afleiden en kan effecten van mogelijke veranderingen in de samenstelling en omvang van de beroepsbevolking uit maatschappelijke ontwikkelingen en politieke beslissingen analyseren.
	EC/K/5	A.1.2	arbeidsmarkt	loonvorming, arbeidsproductiviteit, arbeidskosten, inflatie (loon-prijsspiraal), concurrentiepositie, rendement, werkgelegenheid en werkloosheid (soorten, ontstaan, meten, gevolgen en bestrijding), krappe en ruime arbeidsmarkt	met behulp van indexcijfers berekenen en verklaren wat het gevolg kan zijn van veranderingen van het reële loon en de arbeidsproductiviteit op de arbeidskosten van de werkgever.
	EC/V/1	A.1.3	arbeidsvoorwaarden	CAO, werkgevers- en werknemersorganisaties, overheid (wetgeving zoals leer- en pensioenplicht, minimumloon, tijdelijk of vervroegd uittreden), nominaal en reëel inkomen, prijscompensatie, loonruimte	beschrijven hoe de primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden binnen de bestaande wettelijke kaders tot stand komen in een CAO.
A.2	Internationale ontwikkelingen	A.2.1	internationale handel	opstelling Nederlandse betalingsbalans en samenhang onderdelen, open en gesloten economieën, in- en uitvoerquote, motieven en maatregelen voor vrijhandel en protectie, dekkingspercentage, de internationale concurrentiepositie, ruilvoet, productiestructuur, vormen van econ. integratie (vrijhandelszone, douane-unie, gemeenschappelijke markt, economische unie, monetaire unie), OESO, WTO, absolute en relatieve kostenverschillen, invoersubstitutie, wederinvoer	aan de hand van de theorie van de comparatieve kostenverschillen van Ricardo aantonen met behulp van gegevens van twee landen en twee goederen of er internationale handel zal plaatsvinden.
	EC/K/4 en 7	A.2.2	valutamarkt	internationale liquiditeiten, sleutelvaluta, valutarisico's, appreciatie/depreciatie, zwevende/vaste wisselkoersen, spilkoersen en bandbreedte, interventiekoersen, devaluatie/revaluatie, (in)directe interventie op de valutamarkt, EMU, afdekken valutarisico's, intrestpariteit, koopkrachtpariteit, relatie valutakoers en betalingsbalans, valutatermijnmarkt	aan de hand van enkele gegevens over de ontwikkeling van de rentestand, inflatie, betalingsbalans en monetair beleid van een economie beredeneren in welke richting de koers van de valuta zich zal bewegen.
		A.2.3	ontwikkelings-economie	kenmerken, oorzaken en maatregelen tegen onderontwikkeling, internationale en lokale economische afhankelijkheidsrelaties, internationale arbeids-, inkomens- en welvaartverdeling, Internationale armoede-, schuld- en milieuproblematiek, soorten en effecten van ontwikkelingssamenwerking, IMF, Wereldbank, UNCTAD, ontwikkelingstheorieën	de technische werking van de aanvraag van SDR's bij het IMF uitleggen en de daarbij behorende politiek-economische implicaties voor het ontvangende land beoordelen.
		A.2.4	Europese integratie	ontstaan van de EU en haar instellingen, contributie lidstaten, doelstellingen, instrumenten en gevolgen van: landbouwbeleid, structuurbeleid, sociaal-economisch beleid, mededingingsbeleid, monetair beleid, ontwikkelingsbeleid; interne markt + subsidiariteit, supranationaal of federaal Europa	beoordelen hoe een gegeven voorbeeld van Europees beleid kan uitwerken voor verschillende lidstaten.

Domein Algemene economie

Nr	Hoofdonderwerp en code ex. progr. vmbo Economie	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
A.3	Geld en bankwezen	A.3.1	geldverkeer en geldbeleid	ontwikkeling betalingsverkeer, directe en indirecte ruil, eigenschappen van geld, functies en risico's van geld, chartaal en giraal geld, techniek van het betalen, geldtheorie: kwantiteitstheorie, Keynes, monetarisme, monetair beleid: doelen, instrumenten, effecten, regulering, effectiviteit. Officiële tarieven en faciliteiten, monetaire aggregaten, liquiditeitsquote, ECB	aan de hand van realistische gegevens, vanuit een Keynesiaanse of Monetaristische zienswijze, een beargumenteed advies uitbrengen over het te voeren monetaire beleid.
	EC/V/1	A.3.2	financiële instellingen	banken en andere financiële instellingen: functies, soorten, diensten, werking, risico's en toezicht. Liquiditeit en solvabiliteit. DNB, ECB, AFM, BIS, geldschepping: soorten, oorzaken, werking, effecten. Geldmultiplicatormodel. Balans van een commerciële en centrale bank. Monetaire financiering. BIS	met behulp van schetsmatige balansjes de werking van betalingsverkeer en verschillende vormen van geldschepping weergeven.
	EC/K/4	A.3.3	financiële markten	geldmarkt in enge en ruime zin, termijnmarkt (derivatenmarkt), rentebepaling en -structuur. effecten van renteverandering. Fisher-effect. rente- en rendementsberekeningen: samengestelde intrest, contante waarde, reële rente. Theorie van de rationele verwachtingen. Kredietcrisis: oorzaken, gevolgen, maatregelen, beleggen, opties, risico's, dividend, koersen en koersbepaling	de invloed van inflatie, tijd, risico en convertibiliteit op de rentestructuur in kaart brengen.
		A.3.4	inflatie	Inflatie: oorzaken (bepaling: CPI, soorten: bestedings-, kosten-, winst-, importinflatie en effecten op: koopkracht, sparen, vermogen, internat. concurrentiepositie en wisselkoers), nominale- en reële waarden	gevolgen van inflatie op koopkracht, spaargedrag, inkomens- en vermogensverhoudingen en de internationale concurrentiepositie beoordelen.
A.4	Consumptie	A.4.1	schaarste en behoeften	welvaart, schaarste, behoeften, ruil	verschillende concepten van welvaart beoordelen.
		A.4.2	consumentengedrag	prijs-, inkomens- en kruislingse prijs-elasticiteit van de vraag, vraag- en aanbodcurve (individueel en collectief), Engelcurve, beïnvloeding vraaggedrag via reclame, consumptisme en overheidsbeleid nut(maximalisatie), wet van dalend grensnut, inkomen(slijn), isonutcurve, optimum consument, expansiepad	uitleggen dat het expansiepad of de inkomens-consumptiecurve de optimale combinatie weergeeft van twee goederen bij een bepaald inkomen.
		A.4.4	budgetteren	(huishoud)budgetplan, financieringssituatie bij tekorten en overschotten, kostprijscalculaties, prijsindexcijfer, consumentenbond	met behulp van gegevens een budget opstellen voor een gezin en via prijsindexcijfers berekenen hoe dit budget zal veranderen.
		A.4.5	verzekeren	motieven verzekeren, soorten verzekeringen, levensloop, risico, premie, wettelijke verplichting, pensioenfondsen, kapitaaldeckingsstelsel, omslagstelsel, solidariteit, dekkingspercentage	beredeneren wat de gevolgen zijn van demografische veranderingen op de premies en uitkeringen van pensioenen.

Domein Algemene economie

Nr	Hoofdonderwerp en code ex. progr. vmbo Economie	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
A.5	Productie	A.5.1	productieproces	interne organisatie, toegevoegde waarde, bedrijfskolom	aan de hand van gegevens van een denkbeeldig productieproces de toegevoegde waarde berekenen.
		A.5.2	productiefactoren	arbeidsverdeling, arbeidsproductiviteit, technologische ontwikkeling, inkomen(sverschillen), uitputting natuurlijke hulpbronnen	oorzaak-gevolg relaties aangeven tussen technische ontwikkeling, arbeidsverdeling en arbeidsproductiviteit.
		A.5.3	producentengedrag	doelstelling van een onderneming, kosten-, opbrengsten- en winstfuncties, wet afnemende meeropbrengst, productiefunctie, budgetlijn, isoquant, winst- en opbrengstmaximalisatie, optimum producent, marginale kosten- en opbrengstenfuncties, aanbodcurve	aan de hand van input- en outputgegevens een korte termijn productiefunctie afleiden en de gebieden aangeven van toenemende-, constante-, afnemende- en negatieve meeropbrengsten.
		A.5.4	elementaire bedrijfscalculatie	verband tussen kosten, opbrengsten, winst en verlies en eenvoudige berekeningen hiermee	eenvoudige berekeningen uitvoeren waarin verbanden tussen kosten, opbrengsten, winsten en verliezen tot uiting komen.
		A.5.5	economische groei	conjunctuur(golf), innovatie, werkloosheid (vormen, oorzaken, gevolgen), duurzame ontwikkeling, externe effecten, milieuvuiling, theorieën over beïnvloeding van de welvaart	de essentie van de groeitheorie van Schumpeter weergeven.
		A.5.6	werking markten	markt vormen: eigenschappen, voorbeelden en werking (kwalitatief) van de 4 markt vormen, speltheorie bij volledige mededinging en monopolie	met behulp van een kostenfunctie en een gegeven afzetfunctie berekenen welk prijsniveau een monopolist zal kiezen om maximale winst te behalen.
A.6	Overheid en bestuur	A.6.1	taken van de overheid	allocatiefunctie ((quasi) collectieve goederen, externe effecten, budgetmechanisme, marktregulering), stabilisatiefunctie (conjunctuurbeleid, structuurbeleid), (her)verdelingsfunctie (inkomensverdeling, (de)nivelleren, loonregelingen, prijs- en tariefbeleid, belasting en premiebeleid), motieven overheidsingrijpen, milieubeleid, analyseren werking van economisch politieke instrumenten	aan de hand van een gegeven (actueel) probleem het overheidsbeleid selecteren dat het meest geschikt is om de doelstellingen van economische politiek te realiseren.
		A.6.2	sociale zekerheid	stelsel sociale zekerheid (verzorgingsstaat, sociale verzekeringen/voorzieningen, volks-/werknemersverzekeringen, waardevast/welvaartsvast), afwentelen/ontduiken/ontwijken/oneigenlijk gebruik sociale zekerheid, collectieve lastendruk, wig, analyseren hoe arbeidsparticipatie vergroot kan worden en beroep op sociale zekerheid verkleind kan worden	oorzaak-gevolg relaties aangeven tussen kosten van sociale zekerheid, de arbeidskosten per product, de concurrentiepositie en de vraag naar arbeid.
		A.6.3	openbare financiën	inkomsten en uitgaven rijksoverheid, beginselen belastingheffing, systeem inkomstenbelasting, tekort/overschot rijksoverheid, staatsschuld (functie, omvang, gevolgen), analyseren gevolgen hoge staatsschuld voor toekomstige begrotingen, rentestand en inflatie	aan de hand van enkele gegevens de samenhang bepalen tussen EMU-saldo en EMU-schuld en verschillende scenario's schetsen voor de ontwikkeling van de EMU-schuld tot 2040.

Domein Algemene economie

Nr	Hoofdonderwerp en code ex. progr. vmbo Economie	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
A.7	Modellen	A.7.1	vraagmodellen	keynesiaans model open economie, IS-LM model, monetair en budgettair beleid van de overheid	aan de hand van cijfermatige gegevens binnen het IS-LM model berekenen en verklaren welk effect een structurele overheidsimpuls in de reële of monetaire sfeer heeft op de economie.
		A.7.2	aanbod / groeimodellen	gestage groei, Harrod-Domar groeimodel, spaarquote, kapitaalquote, evenwichtige groei, klassiek groeimodel	aan de hand van cijfermatige gegevens binnen het Harrod-Domar model de groeivoet van de economie berekenen en verklaren.
		A.7.3	kringloop	geld en goederenkringloop, nationale rekeningen, staat van middelen en bestedingen	aan de hand van cijfermatige gegevens van een economie deze in een geldkringloopmodel, een nationaal rekeningenstelsel of een staat van middelen en bestedingen weergeven en de macro-economische situatie van deze economie weergeven.
A.8	Economie en maatschappij	A.8.1	geschiedenis van het economische denken	Scholastiek, fysiocraten, mercantilisme, klassieken, marxisme, neo-klassieken, Keynes, nieuw-klassieken	een korte uiteenzetting geven over de controverse tussen voor- en tegenstanders van het betalen/ontvangen van rente en beargumenteren waarom West-Europa in de 18e eeuw van standpunt veranderde.
		A.8.2	economische orde	allocatie, coördinatie, motivatie, ideaaltypen van van den Doel, eigendomsrechten, optimum regime, transformatie	aangeven hoe de drie onderdelen van een economische orde (allocatie-, coördinatie- en motivatievraagstuk) ingevuld zijn in een centraal geleide economie.
A.9	Leergebied M&M	A.9.1	Kerdoel M&M 42	consumenten en budgetteren	
		A.9.2	Kerdoel M&M 45	Europese samenwerking, EU	
		A.9.3	Kerdoel M&M 46	verdeling welvaart en armoede	

Domein Financiële administratie

Nr	Hoofdonderwerp	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
F.1	Boekhoudkundige cyclus	F.1.1	dubbel boekhouden: boekingsregels	beginbalans, financiële feiten, boekingsdocumenten, journaliseren, grootboek, kolommenbalans, voorafgaande journaalposten, subadministratie, decimale rekeningenstelsel, dagboeken	aan de hand van een gegeven rekeningschema financiële feiten en/of boekingsdocumenten verwerken.
F.2	Ondernemingsvormen	F.2.2	eenmanszaak / VOF	privé, specifieke eigen vermogensrekeningen, winstverdeling	aan de hand van een gegeven rekeningschema de privé opnames van een eenmanszaak verwerken en de kolommenbalans samenstellen.
F.3	Permanence	F.3.1	kosten / uitgaven	loonbetalingen, vooruit betaald, nog te betalen	bij toepassing van de permanence de periodieke assuratiekosten verwerken.
		F.3.2	opbrengsten / ontvangsten	vooruit ontvangen, nog te ontvangen	bij toepassing van de permanence de ontvangst en de periodieke huuropbrengst boeken.
		F.3.3	voorzieningen	onderhoud, garantie, debiteuren, voorraad, dynamische methode	de periodieke toevoeging aan de voorzieningen journaliseren met toepassing van de permanence.
F.4	Inkoop- en verkoopadministratie	F.4.1	boekingen inkoop- verkoopfacturen	omzetbelasting, korting, creditnota's	aan de hand van een gegeven rekeningschema in- en verkoopfacturen met BTW verwerken.
		F.4.2	voorraadwaarderingssystemen	vaste verrekenprijs	aan de hand van een gegeven rekeningschema een inkoopfactuur met gebruik van een vaste verrekenprijs verwerken.
F.5	Duurzame productiemiddelen	F.5.1	aanschaf	aanschafprijs	de aanschaf van een duurzaam productiemiddel verwerken.
		F.5.2	afschrijvingen	met en zonder rekening 0 Afschrijvingen	de afschrijving van een duurzaam productiemiddel verwerken, al of niet met een aparte rekening Afschrijvingen.
		F.5.3	buitengebruikstelling	buitengebruikstelling	het buitengebruikstellen van een duurzaam productiemiddel verwerken.
F.6	Geautomatiseerde systemen	F.6.1	computerboekhouden	eenvoudig pakket met financiële module	financiële feiten van een handelsonderneming in de vorm van een eenmanszaak aan de hand van boekingsdocumenten met behulp van een eenvoudig softwarepakket verwerken.

Domein Bedrijfseconomie

Nr	Hoofdonderwerp	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
B.1	Kosten	B.1.1	kosten/offers	kostenbegrip, kosten en uitgaven, opbrengsten en ontvangsten	vaststellen of er bij de aanschaf van een duurzaam productiemiddel sprake is van uitgaven of kosten.
		B.1.2	kostenindelingen	constant-variabel, direct-indirect	aan de hand van een gegeven kostenitem vaststellen of er sprake is van directe, indirecte, variabele of constante kosten.
		B.1.3	kostensoorten	grondstoffen, hulpstoffen, arbeid, duurzame productiemiddelen, diensten van derden, belastingen, vermogenskosten, lineaire afschrijving, afschrijven met een percentage van de boekwaarde, economische levensduur, technische levensduur, complementaire kosten, ijzeren voorraad, optimale bestelgrootte, gemiddelde voorraad	de economische levensduur bepalen van een aan te schaffen duurzaam productiemiddel, waarbij afschrijvingen, interest en complementaire kosten in acht genomen worden.
		B.1.4	kostprijs	vooralcalculatie, nacalculatie, homogene massaproductie, heterogene massaproductie, stukproductie, integrale kostprijsberekening, differentiële kostprijs, opslagmethode	De standaard kostprijs bereken op basis van de integrale kostprijs.
		B.1.5	resultaatberekeningen	absorption costing, break even omzet, break even afzet, veiligheidsmarge, prijsverschillen, efficiencyverschillen, bezettingsresultaten	rekenkundig en grafisch een break-even analyse maken.
		B.1.7	beslissingscalculaties	maken of kopen, huren of kopen, leasen of kopen	bepalen of een onderneming voor het gebruik van halffabrikaten moet investeren in duurzame productiemiddelen, grondstoffen en personeel of de halffabrikaten bij derden moet aanschaffen.
B.2	Financiering	B.2.1	investeringsbegroting	vaste activa, vlottende activa, vermogensbehoefte	voor een beginnende onderneming een investeringsbegroting opstellen.
		B.2.2	financieringsplan	eigen vermogen NV, eigen vermogen BV, eigen vermogen Eenmanszaak, eigen vermogen VOF, vreemd vermogen lang: obligatielening, hypothecaire lening, tante Agaath, onderhandse lening, vreemd vermogen kort: leverancierskrediet, rekening courant	voor een beginnende onderneming een financieringsplan opstellen.
		B.2.3	liquiditeitsbegroting	permanence, uitgaven, ontvangsten	een liquiditeitsbegroting per periode opstellen.
		B.2.4	winst-en-verliesrekening	categorale indeling, permanence, kosten, opbrengsten, omzet, kostprijs van de omzet, inkoopwaarde van de omzet, brutowinst, bedrijfskosten, bedrijfsresultaat, nettowinst, gewaardeerd loon, economisch resultaat, resultatenbegroting	een resultatenbegroting per periode opstellen.
		B.2.5	kengetallen	liquiditeitsratio, netto werkkapitaal, solvabiliteit, rentabiliteit, omloopsnelheden, kredietduren, weerstandsvermogen	de rentabiliteit van het eigen en totale vermogen van een onderneming berekenen op basis van het gemiddelde geïnvesteerde vermogen.
B.3	Verslaggeving	B.3.1	jaarrekening	begripsmatig: jaarrekening, deelneming, consolidatie,	verschillende onderdelen van de jaarrekening onderscheiden en eenvoudige analyses met kengetallen uitvoeren.

Domein Recht

Nr	Hoofdonderwerp	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
R.1	Algemeen	R.1.1	algemene concepten in het recht	rechtsbronnen, rechtsgebieden, materieel en formeel recht, rechtspraak	een indeling geven van de verschillende rechtsgebieden en in een concrete situatie aangeven tot welk rechtsgebied de casus gerekend moet worden.
R.2	Publiekrecht	R.2.1	bestuursrecht	organisatie en werkwijze overheid, verhoudingen tussen overheden	aangeven hoe de bestuurlijke en wetgevende macht vorm hebben op centraal-, provinciaal- en gemeentelijk niveau.
				verhouding tussen overheid en publiek, beschikkingen, subsidies	enkele kenmerken van een beschikking weergeven en in een concrete beschikking deze kenmerken verifiëren.
R.3	Privaatrecht	R.3.1	overeenkomsten / verbintenissenrecht	consumentenrecht, consumentenkoop, ruilen, garantie.	de rechten en plichten van een consument hanteren in een gegeven casus.
				huurrecht, huurcontract, borg	de rechten en plichten van een huurder hanteren in een gegeven casus.
				arbeidsovereenkomstenrecht, CAO, arbeidsvoorwaarden, (on)bepaalde tijd, proeftijd, ontslag	minstens vier manieren weergeven waarop een arbeidsovereenkomst ten einde kan komen.
				verzekeringenrecht, polis, onderverzekering, no-claim, eigen risico	in een aantal casussen beoordelen in welke omstandigheden de verzekeraar wel of niet hoeft uit te keren.
		R.3.2	ondernemingsrecht	rechtspersonenrecht, aansprakelijkheid, ondernemingsvormen	a.d.h.v. een concrete casus een beargumenteerd advies uitbrengen over de meest geschikte rechtspersoon.
				faillissementsrecht, surseance, curator	aangeven wat de gevolgen zijn van faillietverklaring voor verschillende rechtspersonen.
R.4	Belastingrecht	R.4.1	belastingen	inkomstenbelasting: boxensysteem, tarieven, heffingskortingen	m.b.v. gegevens het boxensysteem van de inkomstenbelasting toepassen.
				loonbelasting: tarieven, loon	een salarisberekening (loonstrook) globaal begrijpen.
				vennootschapbelasting tarieven	m.b.v. gegevens van een vennootschap de verschuldigde vennootschapsbelasting uitrekenen.
				omzetbelasting: BTW, accijns, tarieven	m.b.v. gegevens bepalen hoeveel BTW een ondernemer moet afdragen, rekening houdend met de kleine ondernemersaftrek.
				dividendbelasting, voorheffing, tarief, vrijstelling, teruggave	m.b.v. gegevens bepalen hoeveel dividendbelasting de ontvanger betaalt over het verkregen dividend, rekening houdend met vrijstellingsregelingen.
				formeel belastingrecht: kenmerken en doel van belasting, bronnen bel.recht, object, subject, aanslag, aangifte, bezwaar, beroep	aangeven wanneer er sprake is van een aangifte- of een aanslagbelasting.
		R.4.2	sociale verzekering	sociale verzekeringen: volksverzekeringen, werknemersverzekeringen, ZVW	volksverzekeringen, werknemersverzekeringen en de zorgverzekeringswet van elkaar onderscheiden ten aanzien van de drie kenmerken (a) heffingsgrondslag, (b) hoogte uitkeringen en (c) solidariteits- of equivalentiebeginsel.

Domein Inkoop- en Verkoopadministratie

Nr	Hoofdonderwerp	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
IV.1	Goederenstroom inkoop	IV1.1	voorraden	muteren, archiveren, minimumvoorraad, maximumvoorraad, materiaalontvangsten- en materiaalafgiftebon, pakbon, inkooporder, bestelformulier, goederenontvangst, inkoopfactuur controleren, leveranciersbestand bijhouden	voorraadkaarten bijhouden.
		IV1.2	inkopen	offerte, (vast, vrijblijvend, vast mits onverkort), order, orderbevestiging, inkooporderregister, inkoopkaart, leverancierskaart, orderbevestiging controleren	een inkooporderregister bijhouden.
IV.2	Goederenstroom verkoop	IV2.1	verkopen	klantenbestand, verkooporder, verkooporderregister, magazijnopdrachtenbon	een orderbevestiging opstellen.
		IV2.2	magazijnwerkzaamheden en expeditie	fifo/lifosysteem, open magazijn, gesloten magazijn, centraal magazijn, inventariseren, verzendbiljet, vrachtbrief, remboursement, verzendbon, verzenden	het verschil aangeven tussen open en gesloten magazijn.

Domein Marketing

Nr	Hoofdonderwerp	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
M.3	Consumentengedrag	M.3.1	koopbeslissingsproces, vormen van aankoopgedrag/oriëntatie	evoked set, cognitieve dissonantie, routinematig aankoopgedrag, beperkt probleemoplossend aankoopgedrag, uitgebreid probleemoplossend gedrag, hoge betrokkenheid, lage betrokkenheid, impulsaankoop	het aankoopgedrag van verschillende afnemers voor specifieke producten herkennen en vertalen naar consequenties voor het marketingbeleid.
		M.3.2	invloeden op consumentengedrag	persoonlijke omstandigheden (demografische kenmerken, levensstijl en situationele omstandigheden), psychologische factoren (behoefte en motieven, perceptie, leerprocessen, persoonlijkheid en attitudes), sociale factoren (cultuur, sociale klasse, referentiegroepen en gezinsinvloeden), piramide van Maslov	de invloed van referentiegroepen op het koopgedrag van consumenten beschrijven en aan de hand daarvan de consequenties voor het marketingbeleid invullen.
		M.3.4	koopgedrag van organisaties (DMU)	rollen bij inkoop (besliser, beïnvloeder, gatekeeper, gebruiker), typen koopsituaties (straight rebuy, modified rebuy, new task)	in een onderneming de invloeden van de diverse participanten in het aankoopproces analyseren.
M.4	Marktonderzoek	M.4.1	wat is marktonderzoek?	definitie van marktonderzoek, doel van marktonderzoek, marktonderzoeksproces, formuleren van de probleemstelling, bepalen van onderzoeksopzet	bij een teruglopend marktaandeel van een specifiek product een onderzoeksopzet opstellen.
		M.4.2	verzamelen van gegevens	desk research, field research, kwalitatieve gegevens, kwantitatieve gegevens	de voor- en nadelen van desk research en field research beschrijven.
		M.4.3	structurering van het vraaggesprek	ongestructureerd interview, halfgestructureerd interview, gestructureerd interview, diepteinterview, open vragen, gesloten vragen	aan de hand van een specifieke probleemstelling een daarbij passende structuur voor het vraaggesprek gemotiveerd kiezen en vervolgens toepassen.
		M.4.4	primaire versus secundaire gegevens	enquête (schriftelijk, mondeling, telefonisch, on-line-enquête), motivatieonderzoek (projectie-techniek, groepsdiscussie), observatie (mystery shopper), experimenten (veld, laboratorium), continuonderzoek (omnibusonderzoek, panelonderzoek)	in een concrete situatie gemotiveerd een keuze maken voor de wijze van het verzamelen van gegevens.
		M.4.5	eisen aan een steekproef	aselecte steekproef, gestratificeerde steekproef, quota steekproef	aan de hand van een onderzoeksvraag een gemotiveerde keuze maken voor de wijze van steekproeftrekking.
		M.4.6	representativiteit	nauwkeurigheid, betrouwbaarheid, validiteit	van de uitkomst van een onderzoek een inschatting geven over de validiteit ervan.

Domein Wiskunde en Statistiek

Nr	Hoofdonderwerp	Nr	Subonderwerp	Omschrijving Algemene economie	Voorbeeld AE
W.1	Wiskunde	W1.1	algemene rekenvaardigheid	rekenen met machten, breuken, letters en cijfers, procenten, schattend rekenen, afronden, wortels, rekenregels	breuken met verschillende noemers bij elkaar optellen.
		W1.2	vergelijkingen	1e en 2e graads vergelijkingen opstellen, onbekenden berekenen, substitutie - en eliminatiemethode, functies (lineair/exponentieel), ontbinden in factoren, merkwaardige producten, nul-punten berekenen, richtingscoëfficiënt, snijpunten berekenen, differentiëren, vergelijkingen tekenen, tekenverloopfunctie, functieonderzoek	de maximale winst berekenen bij een gegeven opbrengsten- en kostenfunctie.
W 2	Statistiek	W2.1	indexcijfers	enkelvoudig, samengesteld, Paasche, Laspeyres	aan de hand van gegevens de ontwikkeling van de koopkracht berekenen.
		W2.2	tabellen en grafieken	enkelvoudige en samengestelde lijn/staaf grafieken en tabellen, frequentiedichtheid, ongelijke klassen, polygoon, relatieve frequentieverdelingen	een grafiek maken bij ongelijke klassen.
		W2.3	beschrijvende statistiek	klassenindelingen, centrummaten: gemiddelde, modus, mediaan, standaarddeviatie, normale verdeling, chikwadraattoets, correlatie, excel-toepassingen	de waarde van de standaarddeviatie berekenen en daar een conclusie aan verbinden.
W3	Rente-berekeningen	W 3.1	enkelvoudige interest	eindkapitaal, beginkapitaal, huurkoop, kredietprijs, gemiddelde looptijd, disconto, interest delen van jaren, spreadsheet	op basis van enkelvoudige interest het eindkapitaal berekenen bij een gegeven beginkapitaal, interestpercentage en looptijd.
		W3.1	samengestelde interest	contante waarde, eindwaarde, bepaling: looptijd en percentage, gelijkwaardige percenten, interest delen van jaren, spreadsheet	op basis van samengestelde interest een gegeven interestpercentage per maand omrekenen naar een interestpercentage per jaar.
		W3.3	renten	contante waarde, eindwaarde, bepaling: looptijd en percentage, gelijkwaardige percenten, interest delen van jaren, spreadsheet, pre- en postnumerando renten, gewijzigde rentepercentages, eeuwig durende renten, schuldomzetting	op basis van samengestelde interest de eindwaarde bepalen van een kapitaal bij periodieke stortingen en wisselende interestpercentages gedurende de looptijd.
		W3.4	annuïteiten	elementaire annuïteitenberekening, verband aflossingsbestanddelen, schuldrestbepaling, afgeronde annuïteiten	op elk moment de restschuld van een annuïteitenlening vaststellen.
W4	Handelsrekenen	W4.1	factuurcalculaties	rabat, betalingskortingen, leveringscondities, berekeningen vreemde valuta	een factuur opstellen waarin rabatten en betalingskortingen zijn opgenomen.
		W4.2	verzekeringen	no-claim, provisie, premieberekening, onder- en oververzekering, eigen risico	de schade-uitkering berekenen bij een onderverzekering.

3.2 Bedrijfseconomie

Domein Bedrijfseconomie

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
B.1	Kosten	B.1.1	kosten/offers	kostenbegrip, kosten en uitgaven, opbrengsten en ontvangsten, opportunity costs	de opportunity kosten minimaliseren in geval van een incidentele order die niet binnen de bestaande productiecapaciteit uitgevoerd kan worden.
		B.1.2	kostenindelingen	constant-variabel, direct-indirect	aan de hand van een gegeven kostenitem vaststellen of er sprake is van directe, indirecte, variabele of constante kosten.
		B.1.3	kostensoorten	grondstoffen, hulpstoffen, arbeid, duurzame productiemiddelen, diensten van derden, belastingen, vermogenskosten, afvalkosten, uitvalkosten, capaciteitsberekeningen, lineaire afschrijving, afschrijving met behulp van annuïteiten, afschrijven met een percentage van de boekwaarde, afschrijving met sum of the year digits, economische levensduur, technische levensduur, complementaire kosten, economische voorraad, technische voorraad, ijzeren voorraad, optimale bestelgrootte, gemiddelde voorraad, waarderingssystemen: historische- en vervangingswaarde, ijzerenvoorraad, IFRS (International Financial Reporting Standards).	de rationele capaciteit bepalen van de duurzame productiemiddelen en deze opsplitsen in de normale productie en de componenten van de rationele overcapaciteit.
		B.1.4	kostprijs	voorcalculatie, nacalculatie, homogene massaproductie, heterogene massaproductie, stukproductie, integrale kostprijsberekening, variabele kostprijsberekening, differentiële kostprijs, opslagmethode, kostenplaatsmethode	bij heterogene massaproductie de kostprijs berekenen met behulp van de kostenplaatsenmethode.
		B.1.5	resultaatberekeningen	absorption costing, direct costing, break even omzet, break even afzet, veiligheidsmarge, prijsverschillen, efficiencyverschillen, bezettingsresultaten, winstbepalingsstelsels	een analyse maken van het verschil in perioderesultaat bij toepassing van direct costing t.o.v. absorption costing, waarbij sprake is van een voorraadmutatie.
		B.1.6	budgetteren	vast budget, variabel budget, gemengd budget, masterbudget, lange- en korte termijn planning	het masterbudget van een industriële onderneming opstellen.
		B.1.7	beslissingscalculaties	maken of kopen, huren of kopen, leasen of kopen	bepalen of financial lease van een duurzaam productiemiddel voordeliger is voor de onderneming dan aanschaf.

Domein Bedrijfseconomie

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
B.2	Financiering	B.2.1	investeringsbegroting	vaste activa, vlottende activa, vermogensbehoefte	voor een beginnende onderneming een investeringsbegroting opstellen.
		B.2.2	financieringsplan	eigen vermogen NV, eigen vermogen BV, eigen vermogen eenmanszaak, eigen vermogen VOF, vreemd vermogen lang: obligatielening, hypothecaire lening, tante Agaath, achtergestelde lening, onderhandse lening; vreemd vermogen kort: leverancierskrediet, rekening courant	op basis van gegeven vermogenskosten voor vermogen op korte of lange termijn de vermogenskosten berekenen die behoren bij het vermogensoptimum.
		B.2.3	liquiditeitsbegroting	permanence, uitgaven, ontvangsten	een liquiditeitsbegroting per periode opstellen, waarbij ook rekening gehouden wordt met tussentijdse aflossingen op leningen en aanschaf van duurzame productiemiddelen.
		B.2.4	winst-en-verliesrekening	categorale indeling, functionele indeling, permanence, kosten, opbrengsten, omzet, kostprijs van de omzet, inkoopwaarde van de omzet, brutowinst, bedrijfskosten, bedrijfsresultaat, nettowinst, gewaardeerd loon, economisch resultaat, resultatenbegroting, winstbepalingstelsels	een winst-en-verliesrekening opstellen, waarbij uitgegaan wordt van een categorale en/of functionele kostenindeling.
		B.2.5	kengetallen	liquiditeitsratio's, du pont chart, netto werkkapitaal, solvabiliteit, rentabiliteit, omloopsnelheden, kredietduren, weerstandsvermogen	verklaren hoe het rendement op het geïnvesteerde vermogen reageert op een hogere omloopsnelheid van het totale vermogen.
		B.2.6	investeringsselectie	netto contante waarde, intern rendement, terugverdienmethode, gemiddelde boekhoudkundige rentabiliteit	een investeringsproject selecteren op winstgevendheid voor de onderneming met behulp van diverse selectiemethoden.
		B.2.7	kasstroomoverzicht	kasstromen uit operationele activiteiten, investeringsactiviteiten, financieringsactiviteiten	aan de hand van een begin- en een eindbalans en een tussenliggende winst- en verliesrekening en een winstverdeling een kasstroomoverzicht samenstellen, waarin onderscheidt wordt gemaakt tussen operationele, investerings- en financieringsactiviteiten.

Domein Bedrijfseconomie

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
B.3	Verslaggeving	B.3.1	jaarrekening	interne verslaggeving, externe verslaggeving, jaarrekening, deelneming, consolidatie, ebit, ebitda, materiële activa, immateriële activa, financiële activa, analyse jaarrekening, staat van herkomst en besteding van middelen, intrinsieke waarde, rentabiliteitswaarde, kapitalisatie, financiële reorganisatie en fusie (onder- en overkapitalisatie en aandelenfusie)	aan de hand van een kasstroomoverzicht ebit en ebitda berekenen en het belang van het onderscheid tussen beide grootheden aangeven.
B.4	Management en organisatie	B.4.1		Organisatiestructuur, leiderschapstijlen	een reorganisatievoorstel voor een bedrijf opstellen, bestaande uit een analyse, een advies en een voorstel voor de te volgen strategie.
B.5	Ondernemingsplan	B.5.1		Integratie bedrijfseconomie, marketing en recht	een ondernemingsplan opstellen waarvan alle relevante bedrijfseconomische, juridische en commerciële aspecten onderdeel uitmaken.

Domein Recht

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
R.1	Algemeen	R.1.1	algemene concepten in het recht	rechtsbronnen, rechtsgebieden, materieel en formeel recht, rechtspraak	een indeling geven van de verschillende rechtsgebieden en in een concrete situatie aangeven tot welk rechtsgebied de casus gerekend moet worden.
R.2	Publiekrecht	R.2.1	bestuursrecht	organisatie en werkwijze overheid, verhoudingen tussen overheden	aangeven hoe de bestuurlijke en wetgevende macht vorm hebben op centraal-, provinciaal- en gemeentelijk niveau.
				Verhouding tussen overheid en publiek, beschikkingen, subsidies	enkele kenmerken van een beschikking weergeven en in een concrete beschikking deze kenmerken verifiëren.
R.3	Privaatrecht	R.3.1	overeenkomsten / verbintenissenrecht	consumentenrecht, consumentenkoop, ruilen, garantie	de rechten en plichten van een consument hanteren in een gegeven casus.
				huurrecht, huurcontract, borg	de rechten en plichten van een huurder hanteren in een gegeven casus.
				arbeidsovereenkomstenrecht, CAO, arbeidsvoorwaarden, (on)bepaalde tijd, proeftijd, ontslag	minstens vier manieren weergeven waarop een arbeidsovereenkomst ten einde kan komen.
				verzekeringenrecht, polis, onderverzekering, no-claim, eigen risico	in geval van een aantal casussen beoordelen in welke omstandigheden de verzekeraar wel of niet hoeft uit te keren.
		R.3.2	ondernemingsrecht	rechtspersonenrecht, aansprakelijkheid, ondernemingsvormen	a.d.h.v. een concrete casus een beargumenteerd advies uitbrengen over de meest geschikte rechtspersoon.
				faillissementsrecht, surseance, curator	aangeven wat de gevolgen zijn van faillietverklaring voor verschillende rechtspersonen.
R.4	Belastingrecht	R.4.1	belastingen	inkomstenbelasting: boxensysteem, tarieven, heffingskortingen	m.b.v. gegevens het boxensysteem van de inkomstenbelasting toepassen op een casus.
				loonbelasting: tarieven, loon	een salarisberekening (loonstrook) globaal begrijpen.
				vennootschapbelasting tarieven	m.b.v. gegevens van een vennootschap de verschuldigde vennootschapbelasting uitrekenen.
				omzetbelasting: BTW, accijns, tarieven	m.b.v. gegevens bepalen hoeveel BTW een ondernemer moet afdragen, rekening houdend met de kleine ondernemersaftrek.
				dividendbelasting, voorheffing, tarief, vrijstelling, teruggave	m.b.v. gegevens bepalen hoeveel dividendbelasting de ontvanger betaalt over het verkregen dividend, rekening houdend met vrijstellingsregelingen.
				formeel belastingrecht: kenmerken en doel van belasting, bronnen bel.recht, object, subject, aanslag, aangifte, bezwaar, beroep	aangeven wanneer er sprake is van een aangifte- of een aanslagbelasting.
		R.4.2	sociale verzekering	sociale verzekeringen: volksverzekeringen, werknemersverzekeringen, ZVW	de volksverzekeringen, werknemersverzekeringen en de zorgverzekeringswet van elkaar onderscheiden ten aanzien van de drie kenmerken (a) heffingsgrondslag, (b) hoogte uitkeringen en (c) solidariteits- of equivalentiebeginsel.

Domein Inkoop- en Verkoopadministratie

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
IV.1	Goederenstroom inkoop	IV1.1	voorraden	muteren, archiveren, minimumvoorraad, maximumvoorraad, materiaalontvangstenbon, materiaalafgiftebon, pakbon, inkooporder, bestelformulier, goederenontvangst, inkoopfactuur controleren, leveranciersbestand bijhouden	voorraadkaarten bijhouden.
		IV1.2	inkopen	offerte (vast, vrijblijvend, vast mits onverkort), order, orderbevestiging, inkooporderregister, inkoopkaart, leverancierskaart, orderbevestiging controleren	een inkooporderregister bijhouden.
IV.2	Goederenstroom verkoop	IV2.1	verkopen	klantenbestand, verkooporder, verkooporderregister, magazijnopdrachtenbon	een orderbevestiging opstellen.
		IV2.2	magazijnwerkzaamheden en expeditie	fifo/lifosysteem, open magazijn, gesloten magazijn, centraal magazijn, inventariseren, verzendbiljet, vrachtbrief, remboursement, verzendbon, verzenden	het verschil aangeven tussen open en gesloten magazijn.

Domein Marketing

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
M.1	Marketingbeleid	M.1.1	definitie van marketing	productieconcept, productconcept, marketingconcept, bedrijfskolom, bedrijfstak, branche, behoefte, vraag, doelgroep, concurrent, imago	het verschil tussen verkoop en marketing omschrijven aan de hand van een concrete situatie.
		M.1.2	beleid	missie, visie, ondernemingsdoelstelling, marketingdoelstelling, doelstellinghiërarchie, strategische planning, tactiek	de missie van de onderneming omzetten naar een marketingdoelstelling.
		M.1.3	ondernemingsstrategie/ marketingstrategie	marketingplan, macro-omgevingsfactoren, meso-omgevingsfactoren, SWOT-analyse, confrontatiematrix, groeistrategie, marktpenetratie, productontwikkeling, marktontwikkeling, diversificatie	de macro-omgevingsfactoren betrekken in een marketingplan.
		M.1.4	marktsegmentatie en doelgroepbepaling	initiele vraag, vervangingsvraag, additionele vraag, uitbreidingsvraag, totale vraag, potentiële vraag, segmentatievoorwaarden, segmentatiecriteria (demografisch, geografisch, psychografisch, gedragscriteria), segmentatiestrategieën (ongedifferentieerde marketing, geconcentreerde marketing, gedifferentieerde marketing, niche, positionering)	de verschillende aspecten van de vraag naar een product berekenen.
		M.1.5	marketing varianten	dienstenmarketing, businessmarketing, internationale marketing, internet en marketing	e-marketing toepassen op een specifiek product.
M.2	Marketingmix	M.2.1	product	type goederen, productontwikkeling, productlevenscyclus, kwaliteit, service, merk, garantie, vormgeving, verpakking, assortiment	een product plaatsen in de fase van de productlevenscyclus en daar consequenties voor het marketingbeleid aan koppelen.
		M.2.2	prijs	prijsbepaling bij nieuwe producten, prijsdoelstellingen, prijsstrategieën binnen het assortiment, kosten-, vraag- en concurrentiegeoriënteerde prijszetting; prijsbepaling en marktvormen	backward pricing toepassen.
		M.2.3	promotie	methoden om het communicatiebudget te bepalen, reclame, pr, sponsoring, sales promotions, persoonlijke verkoop, direct marketing, sales management	de onderscheidende vormen van het promotiebeleid vertalen naar een promotiebeleid voor een concreet product.
		M.2.4	distributie	distributienalyse, distributieintensiteit, distributiekenngetallen (marktspreiding, gewogen distributie, selectie-indicator, omzetaandeel, marktaandeel), distributiekanaalbeheer, e-commerce, marketing in de detailhandel, fysieke distributie, push versus pull strategie	de distributiekenngetallen van een concrete situatie berekenen en daar conclusies uit trekken.

Domein Marketing

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
M.3	Consumentengedrag	M.3.1	koopbeslissingsproces, vormen van aankoopgedrag/orientatie	evoked set, cognitieve dissonantie, routinematig aankoopgedrag, beperkt probleemoplossend aankoopgedrag, uitgebreid probleemoplossend gedrag, hoge betrokkenheid, lage betrokkenheid, impulsaankoop	het aankoopgedrag van verschillende afnemers voor specifieke producten kunnen herkennen en vertalen naar consequenties voor het marketingbeleid.
		M.3.2	invloeden op consumentengedrag	persoonlijke omstandigheden (demografische kenmerken, levensstijl en situationele omstandigheden), psychologische factoren (behoeften en motieven, perceptie, leerprocessen, persoonlijkheid en attitudes), sociale factoren (cultuur, sociale klasse, referentiegroepen en gezinsinvloeden), piramide van Maslov	de invloed van referentiegroepen op het koopgedrag van consumenten beschrijven en aan de hand daarvan de consequenties voor het marketingbeleid invullen.
		M.3.4	koopgedrag van organisaties (DMU)	rollen bij inkoop (beslissers, beïnvloeder, gatekeeper, gebruiker), typen koopsituaties (straight rebuy, modified rebuy, new task)	in een onderneming de invloeden van de diverse participanten in het aankoopproces analyseren.
M.4	Marktonderzoek	M.4.1	wat is marktonderzoek?	definitie van marktonderzoek, doel van marktonderzoek, marktonderzoeksproces, formuleren van de probleemstelling, bepalen van onderzoeksopzet	bij een teruglopend marktaandeel van een specifiek product een onderzoeksopzet opstellen.
		M.4.2	verzamelen van gegevens	desk research, field research, kwalitatieve gegevens, kwantitatieve gegevens	de voor- en nadelen van desk research en field research beschrijven.
		M.4.3	structurering van het vraaggesprek	ongestructureerd interview, halfgestructureerd interview, gestructureerd interview, diepteinterview, open vragen, gesloten vragen	aan de hand van een specifieke probleemstelling een daarbij passende structuur voor het vraaggesprek gemotiveerd kiezen en vervolgens toepassen.
		M.4.4	primaire versus secundaire gegevens	enquête (schriftelijk, mondeling, telefonisch, on-line-enquete), motivatieonderzoek (projectietechniek, groepsdiscussie), observatie (mystery shopper), experimenten (veld, laboratorium), continuonderzoek (omnibusonderzoek, panelonderzoek)	in een concrete situatie gemotiveerd een keuze maken voor de wijze van gegevens verzamelen.
		M.4.5	eisen aan een steekproef	aselecte steekproef, gestratificeerde steekproef, quota steekproef	aan de hand van een onderzoeksvraag een gemotiveerde keuze maken voor de wijze van steekproeftrekking.
		M.4.6	representativiteit	nauwkeurigheid, betrouwbaarheid, validiteit	van de uitkomst van een onderzoek een inschatting geven over de validiteit ervan.

Domein Wiskunde en Statistiek

nr	Hoofdonderwerp	nr	subonderwerp	Omschrijving BE	Voorbeeld AE
W.1	Wiskunde	W1.1	algemene rekenvaardigheid	rekenen met machten, breuken, letters en cijfers, procenten, schattend rekenen, afronden, wortels, rekenregels	breuken met verschillende noemers bij elkaar optellen.
		W1.2	vergelijkingen	1e en 2e graads vergelijkingen opstellen, onbekenden berekenen, substitutie- en eliminatiemethode, functies (lineair/exponentieel), ontbinden in factoren, merkwaardige producten, nul-punten berekenen, richtingscoëfficiënt, snijpunten berekenen, differentiëren, vergelijkingen tekenen, tekenverloopfunctie, functieonderzoek	de maximale winst berekenen bij een gegeven opbrengsten- en kostenfunctie.
W 2	Statistiek	W2.1	indexcijfers	enkelvoudig, samengesteld, Paasche, Laspeyres	aan de hand van gegevens de ontwikkeling van de koopkracht berekenen.
		W2.2	tabellen en grafieken	enkelvoudige en samengestelde lijn- / staafgrafieken en tabellen, frequentiedichtheid, ongelijke klassen, polygoon, relatieve frequentieverdelingen	een grafiek maken bij ongelijke klassen.
		W2.3	beschrijvende statistiek	klassenindelingen, centrummaten: gemiddelde, modus, mediaan, standaarddeviatie, normale verdeling, chikwadraattoets, correlatie, spreadsheettoepassingen	de waarde van de standaarddeviatie berekenen en daar een conclusie aan verbinden.
W3	Renteberekeningen	W 3.1	enkelvoudige interest	eindkapitaal, beginkapitaal, huurkoop, kredietprijs, gemiddelde looptijd, disconto, interest delen van jaren, spreadsheet	op basis van enkelvoudige interest het eindkapitaal berekenen bij een gegeven beginkapitaal, interestpercentage en looptijd.
		W3.1	samengestelde interest	contante waarde, eindwaarde, bepaling: looptijd en percentage, gelijkwaardige percenten, interest delen van jaren, spreadsheet	op basis van samengestelde interest een gegeven interestpercentage per maand omrekenen naar een interestpercentage per jaar.
		W3.3	renten	contante waarde, eindwaarde, bepaling: looptijd en percentage, gelijkwaardige percenten, interest delen van jaren, spreadsheet, pre- en postnumerando renten, gewijzigde rentepercentages, eeuwig durende renten, schuldomzetting	op basis van samengestelde interest de eindwaarde bepalen van een kapitaal bij periodieke stortingen en wisselende interestpercentages gedurende de looptijd.
		W3.4	annuïteiten	elementaire annuïteitenberekening, verband aflossingsbestanddelen, schuldrest bepaling, afgeronde annuïteiten	op elk moment de restschuld van een annuïteitenlening vaststellen.
W4	Handelsrekenen	W4.1	factuurcalculaties	rabat, betalingskortingen, leveringscondities, berekeningen met vreemde valuta	een factuur opstellen waarin rabatten en betalingskortingen zijn opgenomen.
		W4.2	verzekeringen	no-claim, provisie, premieberekening, onder- en oververzekering, eigen risico	de schade-uitkering berekenen bij een onderverzekering.

Samenstelling redactie en legitimeringspanel

Economie AE en BE

Vakredactie:

Harry Westenberg (Hogeschool van Amsterdam)

Maaïke van der Zande (Christelijke Hogeschool Windesheim)

Gerard van Heeswijk (Hogeschool Rotterdam)

John Kragt (Hogeschool Arnhem/Nijmegen)

Jos Steins (Hogeschool van Amsterdam)

Louis Oortman (Christelijke Hogeschool Windesheim)

Hjalmar Janson (Fontys lerarenopleiding Tilburg)

Legitimeringspanel

Wilna van Rossum (coördinator onderwijs Centiq, ministerie van Financiën)

Tieke Elblidy (docent Brederode college en vmbo)

Keimpe Bloem (docent middelbare hotelschool)

Wim van Kleef (docent Economie havo/vwo; lerarenopleiding UvA)

Hans Goudsmit (Landelijk expertise centrum Handel en economie; lerarenopleiding VU)

Arno de Haas (docent/bpv-coördinator Horizon College)

Monique ten Hoedt (docent vmbo)

Jaap Walhout (Open Universiteit, Ruud de Moorcentrum)

4. Kennisbasis Geschiedenis

Inleiding

De kennisbasis geschiedenis voor de tweedegraads lerarenopleiding is opgesteld door een redactieteam bestaande uit docenten van verschillende lerarenopleidingen in het land. De kennisbasis bevat de communale eisen voor aan de vak- en vakdidactiek, waar elke opleiding aan moet voldoen. Naast de kennisbasis hebben opleidingen de vrijheid zich op het kennisgebied te profileren.

Opbouw kennisbasis

De kennisbasis bestaat uit vier domeinen:

- a. Conceptuele principes van het vak;
- b. Vakdidactiek;
- c. Historisch redeneren;
- d. Tijdvakken.

De domeinen zijn op gelijksoortige wijze opgezet. Bij domein 1 tot en met 3 zijn thema's onderscheiden, die in aspecten (kort) omschreven worden. Van ieder aspect volgen twee voorbeelden. Domein 4 kent geen thema's, maar tijdvakken met kenmerkende aspecten die omschreven worden. Ook hier volgen voorbeelden om de omschrijvingen te concretiseren. De aspecten van de kennisdomeinen 'conceptuele principes van het vak' (domein 1) en 'vakdidactiek' (domein 2) zijn omschreven in termen van wat studenten moeten kennen en kunnen. Bij de omschrijvingen van de aspecten uit domein 3 en 4 ontbreekt de gedragscomponent. Daar worden alleen kenniselementen genoemd.

Toelichting bij domein 1

Aan de theorie van geschiedenis kunnen meer conceptuele principes ontleend worden dan de in dit domein genoemde. Er is echter gekozen voor beginselen die wezenlijk zijn voor het schoolvak geschiedenis. Domein 1 is daarom niet los te zien van domein 2. De hier beschreven conceptuele principes vormen de kern van vakdidactische vraagstukken waar de geschiedenisdocent mee te maken krijgt. Dat geldt niet alleen voor de wijze waarop kennis over het verleden tot stand komt en de verschillende kennismethoden die daarbij onderscheiden kunnen worden, maar ook voor de betekenis en functies van geschiedenis. Wie een visie op het schoolvak wil ontwikkelen en zinvolle leerdoelen wil realiseren, dient van die betekenis en functies op de hoogte te zijn.

Aspect 5 van domein 1 bevat een zeer beknopte opsomming van de redeneerwijzen van geschiedenis, die in domein 3 nader zijn uitgewerkt.

Toelichting bij domein 2

Vakdidactiek houdt zich bezig met de inhoud van het onderwijs en de wijzen waarop leerlingen zich die inhoud het beste eigen kunnen maken. Qua inhoud is er een duidelijk onderscheid tussen vakdidactiek en algemene didactiek. Dat geldt minder voor de vraag hoe het vak het beste geleerd kan worden. Daar overlappen vakdidactiek en algemene didactiek elkaar. Dit wordt onder andere duidelijk bij de aspecten 2c, 3a en 4a.

Toelichting bij domein 3

De aspecten van het kennisdomein 'historisch redeneren' geven de theoretische uitgangspunten die een leraar geschiedenis moet kunnen toepassen. Deze aspecten zijn thematisch onderverdeeld naar de vier categorieën van historisch denken: verzamelen, ordenen, beeldvormen en verklaren. De voorbeelden bij de aspecten van 'historisch redeneren' zijn afkomstig uit het kader van tien tijdvakken dat in het voortgezet onderwijs gebruikt wordt. Dat is mede gedaan om de relatie tussen domein 3 en 4 te versterken.

Toelichting bij domein 4

De kenmerkende aspecten van het kennisdomein 'tijdvakken' zijn ontleend aan het rapport De Rooy (2001). Bij elk aspect zijn kenniselementen geformuleerd. Het vaststellen van kennis-elementen is altijd een keuze. Hier is die keuze gebaseerd op kennis waarover studenten aan lerarenopleidingen minimaal moeten beschikken. Dat wil niet zeggen dat op lerarenopleidingen niet méér kennis dan hier geformuleerd wordt gedoceerd. Lerarenopleidingen behouden zo de vrijheid om de mate van diepgang te bepalen.

Het volgen van De Rooy is ook sturend in de omschrijvingen en voorbeelden. Zo is er in De Rooy relatief weinig aandacht voor niet-westerse geschiedenis. Naar analogie daarvan is er in de omschrijvingen en voorbeelden dan ook beperkt aandacht voor niet-westerse geschiedenis.

De voorbeelden bij de kenmerkende aspecten zijn ontleend aan de categorieën gebeurtenissen, personen, ontwikkelingen en verschijnselen, zoals tussen haakjes met een letter bij ieder voorbeeld is aangegeven. De voorbeelden geven een indruk van het niveau waarop de studenten de stof minimaal moeten beheersen. De studenten moeten de gebeurtenissen, personen, ontwikkelingen en verschijnselen kunnen verbinden met de kenmerkende aspecten.

In domein 4 is ervoor gekozen om de vensters van de canon van Nederland niet expliciet op te nemen. Studenten moeten wel in staat zijn de canonvensters als voorbeelden aan de kenmerkende aspecten en tijdvakken te verbinden.

Domein 1 - Conceptuele principes van het vak

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
1. Beschrijving van het vakgebied	a. Studieterrein	De student kan: <ul style="list-style-type: none"> • het terrein waar het schoolvak geschiedenis zich mee bezig houdt omschrijven; • uitleggen waarin het schoolvak geschiedenis zich onderscheidt van andere vakken over mens en maatschappij. 	Geschiedenis houdt zich bezig met de ontwikkeling van de menselijke samenleving in de loop der eeuwen. De bestudering van de ontwikkeling van de aarde, van natuurverschijnselen of van de evolutie van diersoorten behoort tot andere vakgebieden.	Meer dan bij vakken als sociologie, politicologie of culturele antropologie speelt bij geschiedenis de dimensie tijd een rol. Bedoeld wordt het denken in 'historische tijd', een tijdverloop van honderden, soms duizenden jaren, waarvan historici een zo waarheidsgetrouw mogelijk beeld willen vormen.
	c. Kennisvormen	De student kan: <ul style="list-style-type: none"> • perspectieven onderscheiden van waaruit geschiedenis bestudeerd en benaderd kan worden; • uitleggen dat deze perspectieven tijdgebonden constructies zijn en niet uit het verleden zelf voortvloeien. 	Het verleden kan bestudeerd worden vanuit de sociaal-economische, bestuurlijk-politieke en cultureel-mentale invalshoek.	In de jaren zeventig van de 20e eeuw was de westerse historiografie in de ban van sociaal-economische geschiedenis. De aandacht voor de materiële kant van het bestaan hing samen met de populariteit van het marxisme en de doorbraak van wetenschappen als sociologie en politicologie.
	b. Deelterreinen	De student kan: <ul style="list-style-type: none"> • onderscheid maken tussen kennis van personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen; • onderscheid maken tussen permanent noodzakelijke oriëntatiekennis en gedetailleerde kennis die alleen tijdelijk voor het onderwerp belangrijk is; • uitleggen dat de genoemde kennisvormen tijdgebonden constructies zijn en dat het verleden zelf geen kennisvormen voortbrengt. 	In de geschiedenis van de investituurstrijd is de gang naar Canossa van keizer Hendrik IV in het jaar 1077 een belangrijke gebeurtenis. Het verschijnsel investituurstrijd deed zich niet alleen in de tijd van Hendrik IV en paus Gregorius VII voor. Het past in een langere ontwikkeling van toenemende macht van de paus.	In het jaar 9 werd het leger van de Romeinse generaal Publius Quinctilius Varus bij het dorp Kalkriese in het tegenwoordige Duitsland in de pan gehakt door Germanen onder leiding van Arminius, hoofdman van de Cherusken. Deze veldslag is exemplarisch voor de confrontatie tussen Romeinen en Germanen. De details van de slag zijn niet zo belangrijk voor iemand die zich op het verleden wil oriënteren. De confrontatie tussen Romeinen en Germanen is dat wèl. Deze oriëntatiekennis helpt hem namelijk andere, hem onbekende veldslagen tussen Germanen en Romeinen in de juiste tijd en context te plaatsen.

Domein 1 - Conceptuele principes van het vak

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
1. Beschrijving van het vakgebied	d. Begrippen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen dat bij de constructie van beelden van het verleden het gebruik van (eigentijdse) abstracte begrippen onvermijdelijk is en dat dientengevolge het schoolvak een 'talig' vak is; • onderscheid maken tussen specifiek aan een tijd of omstandigheid gebonden begrippen en algemene begrippen die niet aan een bepaalde tijd of omstandigheid gebonden zijn; • rekening houden met het gegeven dat algemene begrippen in verschillende historische contexten een andere betekenis hebben; • de didactische betekenis uitleggen van het onderscheid tussen specifieke en algemene begrippen. 	<p>Wie het klachtenregister van de inwoners van de Franse stad Carcassonne uit 1788 leest, zal de aard en betekenis van de klachten vermoedelijk in verband brengen met verschijnselen als 'absolutisme', 'standenmaatschappij', 'verlichting' of 'revolutie'. Met begrippen dus.</p>	<p>Opstand is een algemeen begrip. De Nederlandse Opstand is een specifiek begrip, dat betrekking heeft op de opstand van inwoners van de Nederlanden tegen hun vorst Filips II. Algemene begrippen lenen zich goed voor het opstellen van verklaringen en het maken van vergelijkingen 'door de tijd heen'. Ze spelen een didactische sleutelrol omdat ze in een geschiedeniscurriculum steeds kunnen terugkeren, wat voor specifieke begrippen niet geldt.</p>
	e. Redeneerwijzen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen dat de weergave van gebeurtenissen en standen van zaken uit het verleden het resultaat is van historisch onderzoek (zie 3.1); • uitleggen dat die weergave een beeld van het verleden oplevert en niet het verleden zelf is; • uitleggen wat bedoeld wordt met de redeneerwijzen die aan de orde zijn bij verzamelen, ordenen, verklaren en beeldvormen (zie 3.1 t/m 3.4). 	<p>Historisch onderzoek toont aan dat bij de Azteken edelen voor hetzelfde vergrijp zwaarder gestraft werden dan niet-edelen. Dat blijkt uit wetboeken, die een belangrijke bron vormen voor studies naar de Azteekse cultuur. Historici maken uit deze 'gelijke behandeling' op dat de Azteekse adel een voorbeeldfunctie naar het volk had.</p>	<p>Bij de beschrijving van het koloniale conflict in Indonesië tussen 1945 en 1949 springen historici zorgvuldig met begrippen om. Waren de militaire operaties van het Nederlandse leger in 1947 en 1948 nu 'politioele acties' of onderdelen van een koloniale oorlog? En kunnen bepaalde acties van het Nederlandse leger, bijvoorbeeld het doden van weerloze burgers, omschreven worden als 'oorlogsmisdaden' of waren dit 'excessen'. Door te kiezen voor bepaalde begrippen wordt meteen een beeld opgeroepen van dit conflict. Dit beeld is niet 'gegeven', maar wordt door historici op basis van bronnenonderzoek gecreëerd.</p>

Domein 1 - Conceptuele principes van het vak

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
2. Doelen en functies van het schoolvak	a. Historisch denken	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen wat bedoeld wordt met historisch denken; • uitleggen hoe historisch denken zich onderscheidt van de denkwijzen van andere vakken die zich bezighouden met de menselijke samenleving. 	<p>Lezend over de jodenvervolging in bezet Nederland komt de vraag op waarom zoveel joden zich zonder protest lieten oppakken en wegvoeren naar de concentratiekampen. In de wetenschap dat miljoenen joden in de kampen werden gedood, lijkt dat erg naïef. Dat is echter achteraf geredeneerd. De vraag is of de joden wisten wat hen te wachten stond.</p>	<p>Een westerse antropoloog die de leefwijze van een stam in het Amazonegebied bestudeert, wordt geconfronteerd met gebruiken en tradities die hem vreemd zijn. Dat geldt meestal ook voor de historicus die culturen uit het verleden onderzoekt. Er is een verschil. De antropoloog kan zijn studieobject observeren en ondervragen. Ook al lijken de stamleden uit een andere tijd te komen, ze zijn tijdgenoot. Noch de antropoloog, noch de stam weet wat de toekomst zal brengen. Een historicus is meestal geen tijdgenoot van de mensen wier leven hij bestudeert. Hij kent de afloop van de geschiedenis waar zijn 'onderzoeksubjecten' deel van uitmaakten. Zelf kenden ze die niet. Dat is typerend voor historisch denken: historici schrijven over het verleden in de wetenschap hoe de geschiedenis gelopen is. Om een eerlijk beeld te schetsen dienen zij zich te verplaatsen in de keuzes waar de toenmalige tijdgenoten voor stonden. Dat komt neer op het zich inleven in een werkelijkheid die niet meer bestaat. Ook daarin onderscheidt geschiedenis zich van andere vakken.</p>
	b. Functies van geschiedenis	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • functies benoemen die geschiedenis voor individuen, groepen en samenlevingen kan hebben; • voorbeelden geven van functies van geschiedenis die moeilijk verenigbaar zijn met historisch denken. 	<p>De herinnering aan gebeurtenissen als de holocaust, de slavernij of de slachtingen in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog kan de neiging versterken van 'dat nooit meer'. Herinnering aan heldhaftig optreden kan daarentegen tot voorbeeld strekken. Collectieve herinneringen kunnen mythologische proporties aannemen. Met de historische feiten wordt dan niet zelden een loopje genomen. Gebeurtenissen uit het verleden worden uit hun historische context gelicht en ingezet voor eigentijdse politiek-morele boodschappen. Onderscheid tussen omstandigheden 'toen' en omstandigheden 'nu' wordt dan niet gemaakt. Dit staat op gespannen voet met historisch denken.</p>	<p>Het verleden kan rechtvaardigingen opleveren voor het heden. Zo wordt de Britse parlementaire democratie wel voorgesteld als 'logisch' eindpunt van een ontwikkeling die liep van de Magna Charta (1215), de Glorious Revolution (1688) en de Reform Bill (1832) naar de invoering van het algemeen kiesrecht na de Eerste Wereldoorlog. De loop van de geschiedenis wordt hier geïnterpreteerd vanuit het 'goede' eindpunt, te weten de parlementaire democratie. Deze teleologische denkwijze sluit elk toeval in de geschiedenis uit. Ze dient een politiek doel en staat daarom op gespannen voet met historisch denken. Geschiedenis verloopt niet volgens plan; dat is wat mensen er later in kunnen zien.</p>

Domein 2 - Vakdidactiek

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
1. Doelstellingen	a. Kerndoelen en eindtermen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • kerndoelen van het schoolvak in de onderbouw van het voortgezet onderwijs omschrijven; • eindtermen van het examenprogramma vmbo omschrijven; • kerndoelen en eindtermen omzetten in leerdoelen voor een curriculum, een lessenserie en afzonderlijke lessen. 	<p>Een kerndoel in de onderbouw van het voortgezet onderwijs is dat de leerling leert het kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen.</p> <p>Het gaat dan om de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v. Chr.); de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v. Chr.-500 n. Chr.); de tijd van monniken en ridders (500-1000); de tijd van steden en staten (1000-1500); de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600); de tijd van regenten en vorsten (1600-1700); de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800); de tijd van burgers en stoommachines (1800-1900); de tijd van de wereldoorlogen (1900-1950); de tijd van televisie en computer.(1950-).</p>	<p>Een specifiek lesdoel zou kunnen zijn dat leerlingen de tien tijdvakken (zonder vermelding van jaartallen) in de juiste chronologische volgorde leren zetten.</p>
	b. Leerdoelen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • leerdoelen formuleren in meetbaar en toetsbaar leerlingengedrag; • bij het ontwerpen van leerdoelen rekening houden met verschillen in leeftijd en niveau tussen leerlingen; • bij het ontwerpen van leerdoelen gebruik maken van psychologische en onderwijskundige inzichten die een effectieve geschiedenisdidactiek bevorderen; • leerdoelen ontwerpen bij de volgende conceptuele beginselen van het vak: oriëntatiekennis (zie 1.1c), begrippen (zie 1.1d), redeneerwijzen (zie 1.1e), historisch denken (zie 1.2a); • op basis van leerdoelen keuzes maken uit het aanbod van werkvormen, leermiddelen en leerstof. 	<p>De onderwijskundige Kieran Egan onderscheidt stadia in de ontwikkeling van het denken, zoals de fase van het romantische denken bij kinderen tussen 7 en 15 jaar. Romantisch denken manifesteert zich in belangstelling voor concrete feiten, iets waar bij het opstellen van leerdoelen voor de onderbouw rekening mee kan worden gehouden.</p>	<p>Het leerdoel 'het kunnen noemen van twee oorzaken van de Franse revolutie' is goed toetsbaar. 'Inzicht tonen in het ontstaan van de Franse revolutie' is dat veel minder.</p>

Domein 2 - Vakdidactiek

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
1. Doelstellingen	c. Basisinzichten	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen wat bedoeld wordt met 'basisinzichten'; • bij een gegeven historisch onderwerp basisinzichten voor leerlingen formuleren en deze omzetten in leerdoelen. 	<p>Basisinzichten zijn manieren waarop geschiedenis betekenisvol kan zijn voor leerlingen; wegen waarlangs leerlingen van geschiedenis wijzer kunnen worden over zichzelf en de wereld. Het schoolvak geschiedenis confronteert leerlingen met waarden van mensen uit andere tijden: het belang van militaire roem bij de Romeinen bijvoorbeeld, het principe 'oog om oog, tand om tand' in de vroegmiddeleeuwse Friese rechtspraak, het godsdienstige wereldbeeld in de late middeleeuwen, of het verheerlijken van sterke leiders in de 20e eeuw. Leerlingen zullen hun eigen opvattingen en gewoonten vergelijken met die uit het verleden. Dat vormt hun waardebesef. Het kan ertoe leiden dat ze de betekenis van hun eigen waarden niet verabsoluteren en open staan voor andere opvattingen. Dat is belangrijke voorwaarde om in een democratische samenleving te functioneren.</p>	<p>Caesar, Napoleon en Hitler hebben een stempel gedrukt op de geschiedenis. In hoeverre was dat hun eigen verdienste? Hoe belangrijk waren daarbij onpersoonlijke krachten, zoals de economische crisis in het geval van Hitler? Hoe groot is eigenlijk de invloed van personen op de loop der dingen? Dit soort vragen levert basisinzichten op over de wisselwerking tussen personen en omstandigheden, over de reikwijdte van persoonlijke macht. Zulke inzichten helpen leerlingen eigentijdse ontwikkelingen en gebeurtenissen beter verklaren.</p>
	d. Visie op het vak	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een visie ontwikkelen op de betekenis en functies van het schoolvak; • op basis van deze visie keuzes maken bij het opstellen van leerdoelen; • op basis van deze visie keuzes maken uit het aanbod van werkvormen, leermiddelen en leerstof. 	<p>Wie met zijn geschiedenisonderwijs wil bereiken dat leerlingen hun eigen tijd leren begrijpen, dient te beginnen met het formuleren van basisinzichten bij de onderwerpen die in de klas besproken worden. Wat draagt een onderwerp als het middeleeuwse feodalisme bij aan de oriëntatie van leerlingen op het heden? Een basisinzicht is dat in een samenleving waar centraal gezag ontbreekt, politieke macht vaak gegrondvest is op relaties tussen (krijgs)heren en volgelingen. Dat is bijvoorbeeld zo in het tegenwoordige Somalië en Afghanistan. Wie dit basisinzicht met leerlingen wil delen, zal met zulke actuele voorbeelden komen.</p>	<p>Geschiedenis kan bijdragen tot de ontwikkeling van waardebesef bij leerlingen. Wie dat belangrijk vindt, confronteert leerlingen in de les met waarden uit het verleden.</p>

Domein 2 - Vakdidactiek

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
2. Leermiddelen	a. Teksten	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • rekening houden met problemen die leerlingen kunnen hebben als ze leerstofteksten bestuderen, historische bronnen gebruiken en instructieteksten lezen; • teksten beoordelen op hun geschiktheid voor een bepaalde groep leerlingen; • bij teksten opdrachten maken van het type translatie (reproductie en inzicht) om de inhoud van een tekst expliciet te krijgen; • bij teksten opdrachten maken van het type interpretatie (bijvoorbeeld toepassing, analyse, synthese en evaluatie) om betekenis aan een tekst te geven; • geschiedenismethoden beoordelen op grond van de moeilijkheidsgraad van teksten en opdrachten; • in teksten verschillende soorten begrippen onderscheiden: specifieke begrippen die alleen bij één onderwerp voorkomen, algemene abstracte begrippen die kansen bieden om vergelijkingen te maken en begrippen die samenhangen met historische redeneerwijzen; • bij deze verschillende soorten begrippen passende didactische strategieën ontwikkelen. 	<p>Bij geschiedenis zijn leerlingen vaak bezig met het achterhalen van redeneringen in leerstofteksten. Wat hen daarbij helpt zijn verbindingswoorden, die de relaties tussen zinnen (en daarmee tussen oorzaken en gevolgen) blootleggen. Een voorbeeld: 'De eerste boeren geloofden in een leven na de dood. Daarom namen ze spullen mee in hun graf, want die dachten ze in hun tweede leven nodig te hebben.'</p>	<p>In leerstofteksten komen begrippen voor als de Duitse Rijksdag, het Congres van de Verenigde Staten en de Staten-Generaal in Nederland. Het algemene begrip parlement of volksvertegenwoordiging biedt hier een kans deze drie met elkaar te vergelijken. Een translatievraag voor leerlingen zou dan kunnen zijn om dit begrip in eigen woorden te omschrijven. Daarna zou als interpretatievraag gesteld kunnen worden: kun je de leerlingenraad zien als een soort volksvertegenwoordiging?</p>

Domein 2 - Vakdidactiek

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
2. Leermiddelen	b. Beeld en geluid	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen dat werken met geluid en beeld essentieel is voor onderwijs in een vak dat poogt een voorstelling te maken van een verdwenen werkelijkheid; • verschillende soorten stilstaand beeld onderscheiden en gebruiken; • verschillende soorten bewegend beeld onderscheiden en gebruiken; • methoden gebruiken waarmee leerlingen geluid en beeld als bron kunnen benutten; • geluid en beeld beoordelen op didactische geschiktheid voor een bepaalde groep leerlingen; • bij beeld en geluid opdrachten maken van het type translatie (reproductie en inzicht) om de inhoud van het materiaal expliciet te krijgen; • bij beeld en geluid opdrachten maken van het type interpretatie (bijvoorbeeld toepassing, analyse, synthese en evaluatie) om betekenis aan het materiaal te geven. 	Bewegend beeld is er in alle soorten en maten. Onderscheid kan plaatsvinden op basis van het beoogde doel. Speelfilms lenen zich goed voor inleving en motivatie, documentaires voor kennisoverdracht en authentieke filmopnamen kunnen als historische bron worden benut.	Bij oorlog, landbouw en kerk kunnen leerlingen zich wel iets voorstellen. Lastiger is dat bij begrippen als vazalliteit, revolutie of senaat. Het gebruik van afbeeldingen is dan bijna onontbeerlijk. Vazalliteit wordt voor leerlingen inzichtelijk bij het zien van een middeleeuwse afbeelding waarop de volgeling zijn handen in die van zijn heer legt om zijn trouw te bezweren.
	c. Informatie- en communicatietechnologie (ICT)	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • leerlingen leren omgaan met het internet als informatiebron voor historisch onderzoek; • ICT gebruiken bij het overdragen van informatie in een klassikale setting; • ICT gebruiken bij het verwerven en verwerken van informatie door leerlingen; • digitale toetsprogrammatuur gebruiken bij het toetsen van leerstof. 	Het vinden van informatie op het internet over een bepaald historisch onderwerp is voor leerlingen lastiger dan gedacht. Het internet is slechts een doorgeefluik van een oneindig grote en bonte verzameling teksten en beelden. Leerlingen moeten beseffen dat internet zelf geen 'bron' is, maar dat het materiaal dat aldaar te vinden is dat wel kan zijn. Eerst moet dat materiaal op betrouwbaarheid en representativiteit worden beoordeeld.	Met een digitaal presentatieprogramma kan de docent eenvoudig (bewegend) beeld projecteren van goede kwaliteit. Als sleutelelementen in een klassikale uitleg geprojecteerd worden kunnen leerlingen de uitleg beter volgen. Zo bieden digitale presentaties leerlingen en docenten structuur. Tegelijkertijd ligt het gevaar op de loer dat presentaties te lang zijn, teveel tekst bevatten of dat leerlingen bij het aanhoren van veel informatie niet goed bij de les blijven. Daarom is het verstandig om informatie af te wisselen met vragen die óók geprojecteerd worden. Zo blijft er sprake van interactie tussen docent/leerstof en leerling.

Domein 2 - Vakdidactiek

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
3. Werkvormen	a. Aanbiedende werkvormen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> instappen gebruiken om leerlingen te motiveren en aan te zetten tot het stellen van vragen en het formuleren van problemen; uitleggen aan welke eisen een docerles bij geschiedenis moet voldoen; uitleggen waarom het onderwijsleergesprek bij geschiedenis een effectieve werkvorm is; doceren en onderwijsleergesprek richten op de overdracht van kennis van gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen; doceren en onderwijsleergesprek richten op de uitleg van begrippen; doceren en onderwijsleergesprek richten op historische redeneerwijzen. 	<p>Een begrip uitleggen gebeurt in drie stappen: 1. vaststellen wat leerlingen zich erbij voorstellen; 2. het begrip concretiseren; 3. de mate waarin de leerlingen het begrip beheersen controleren en uitbreiden.</p> <p>Voor de eerste twee stappen is doceren een goede werkvorm, voor de laatste stap het onderwijsleergesprek. Door leerlingen vragenderwijs het begrip op nieuwe situaties toe te laten passen breiden ze hun kennis van het begrip uit.</p>	<p>Een instap is een manier om leerlingen te motiveren voor het lesonderwerp. Dat kan bijvoorbeeld door te werken met aandacht-trekkende afbeeldingen die verwondering wekken en uitnodigen tot het stellen van vragen. Wie lesgeeft over de ontdekkingsreizen kan bijvoorbeeld de afbeelding laten zien die graveur Theodor de Bry in 1590 maakte van de aankomst van Columbus in Amerika. De Bry schetst verschillende taferelen: de ontmoeting met de indianen, waarbij kostbaarheden uitgewisseld worden, indianen die van schrik vluchten voor de Spaanse schepen, soldaten die het christelijke kruis oprichtten. Vragenderwijs kunnen motieven en gevolgen van de overzeese expansie aan de hand van deze afbeelding geïnventariseerd worden. Zo wordt het lesonderwerp verkend en op speelse manier ingeleid. Bij geschiedenis is het belangrijk om onderwerpen op deze manier tot leven te wekken, omdat er vaak niet aan een actuele situatie gerefereerd kan worden.</p>
	b. Activerende werkvormen	<p>De student kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> voorbeelden noemen van activerende werkvormen die zich goed lenen voor de geschiedenisles; uitleggen wat de meerwaarde is van activerende werkvormen voor de geschiedenisles; activerende werkvormen toepassen die zelfstandig (ver)werken bij geschiedenis aantrekkelijker en effectiever maken. 	<p>Voorbeelden van activerende werkvormen zijn: een beeldpresentatie maken, kaartjes met oorzaken en gevolgen van een verschijnsel in het juiste verband leggen, een debat of discussie voeren, een spel maken. Activerende werkvormen maken het denken van leerlingen beter zichtbaar. Dat vergemakkelijkt het geven van feedback.</p>	<p>Het maken van opdrachten uit werkboeken is een veelvoorkomende werkvorm in de geschiedenisles. Voor leerlingen die veel behoefte hebben aan structuur kan dat een prettige manier van werken zijn. Het zet leerlingen echter niet altijd aan tot actief historisch denken. Daar zijn vele manieren voor, bijvoorbeeld door leerlingen zelf proefwerkvragen te laten formuleren, door ze vergelijkingen te laten maken (van personen, gebeurtenissen of verschijnselen) of door ze beslissingen te laten nemen in een (spannend) historisch vraagstuk.</p>

Domein 2 - Vakdidactiek

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
3. Werkvormen	c. Geschiedenis buiten school	De student kan: <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen door welke invloeden buiten het onderwijs leerlingen een beeld van het verleden krijgen; • de leefomgeving van de leerling gebruiken als object van omgevingsonderwijs; • doelen noemen die met omgevingsonderwijs kunnen worden nagestreefd; • omgevingsonderwijs voorbereiden en vormgeven; • museumlessen voorbereiden en vormgeven. 	Ook zonder onderwijs ontwikkelen leerlingen een beeld van geschiedenis. Ze zien historische speelfilms, lezen historische romans of stripboeken en horen verhalen over vroeger. Op latere leeftijd worden ze zich bewust van hun eigen historiciteit.	Door de conservering van 'geschiedenis' in archieven, musea en speciaal aangewezen monumenten kan bij leerlingen de indruk ontstaan dat verleden en heden weinig met elkaar te maken hebben. Door omgevingsonderwijs leren ze dat de omgeving een product is van een historische ontwikkeling.
4. Evaluatie	a. Functies en evaluatiemiddelen	De student kan: <ul style="list-style-type: none"> • de functies van evaluatie in het geschiedenisonderwijs uitleggen; • evaluatiemiddelen noemen en uitleggen wanneer die het best kunnen worden ingezet; • gebruik maken van divergerende evaluatiemiddelen, waarbij het resultaat per leerling uiteenloopt en diverse resultaten goed kunnen zijn, en van convergerende toetsvormen, waarbij één uitkomst juist is. 	Evaluatie geeft leerlingen inzicht in de mate waarin zij de leerstof beheersen en in de wijze waarop zij zich kunnen verbeteren. Om dat inzicht te bereiken volstaat het geven van een cijfer alleen niet. Door nabesprekingen kunnen leerlingen en docent controleren of de opgaven duidelijk zijn geformuleerd, of ze aansluiten bij de leerdoelen en waar het bij de antwoorden van leerlingen aan schort.	Voorbeelden van evaluatiemiddelen zijn schriftelijke toetsen, werkstukken, presentaties en verslagen. Welk middel wordt gebruikt hangt af van de leerdoelen. Wie leerlingen wil leren onderzoeken, zal kiezen voor een verslag of werkstuk als evaluatiemiddel. Wie in korte tijd veel reproductieve kennis wil toetsen, doet er verstandig aan te kiezen voor digitale toetsen met gesloten vragen.
	b. Toetsen samenstellen en beoordelen	De student kan: <ul style="list-style-type: none"> • uitleggen wat bedoeld wordt met de validiteit en betrouwbaarheid van een toets; • een valide en betrouwbare geschiedenistoets samenstellen; • verschillende soorten gesloten en open toetsvragen gebruiken; • toetsvragen formuleren die voldoen aan technische kwaliteitscriteria; • een correctiemodel voor convergerende en divergerende toetsvormen maken, bestaande uit de juiste antwoorden, een scoringsvoorschrift en de wijze waarop de uitslag wordt berekend; • beoordelingen van toetsen gebruiken bij het determineren van het niveau van de leerling. 	Een toets is valide als gemeten wordt wat de bedoeling was, dus als er overeenstemming is met de onderwijsdoelen. Een toets is betrouwbaar als er weinig meetfouten worden gemaakt, bijvoorbeeld door goede duidelijke vraagstellingen en een goede beoordeling.	Als tussen experts overeenstemming bestaat over het juiste antwoord is de toetsvraag goed van kwaliteit. Als bij de toetsvraag 'Wie was de belangrijkste naoorlogse Nederlandse premier?' Willem Drees als enige antwoord goed wordt gerekend is de vraag niet goed. Over de juistheid van dit antwoord zou tussen experts onherroepelijk discussie ontstaan.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
1. Verzamelen	a. Bron	Een bron is een overblijfsel uit het verleden, geschreven of ongeschreven, op basis waarvan feiten over de menselijke cultuur worden vastgesteld. Het is dus materiaal dat gebruikt wordt als bewijs in een redenering. Bewijsmateriaal is daarom eigenlijk een beter woord. In principe kan alles bewijsmateriaal zijn. Niet de aard van het materiaal, maar de wijze waarop het gebruikt wordt in een redenering bestempelt iets tot 'bron'.	(tijdvak 4) Een archeoloog kan op basis van een door opgravingen blootgelegde middeleeuwse stadsmuur iets zeggen over de ontstaansgeschiedenis van die stad. De stadsmuur wordt dan als bron gebruikt. Als die muur door graafwerkzaamheden toevallig bloot komt te liggen en niemand zich er voor interesseert hebben we te maken met een overblijfsel en niet met een bron. Aan de muur wordt immers geen historische kennis ontleend.	(tijdvak 7) Eigenaren van Surinaamse plantages gaven de Afrikaanse slaven die ze kochten 'westerse' namen als Jan, Cecilia, Clovis of Allard. Dat kun je lezen in 18e-eeuwse bedrijfsboeken van slavenplantages. Achter de naam stonden eigenschappen als 'groot', 'sterk', 'ziek' of 'zwanger'. Je kunt eruit opmaken dat de slavenhouders hun slaven zagen als bezit, waar ze op zakelijke, economische wijze mee omgingen.
	b. Vraagstelling	Een vraag- of probleemstelling geeft richting aan een onderzoek en bepaalt daarmee de redenering waarin bewijsmateriaal zal worden gebruikt. Bronnen leveren bepaalde informatie op in combinatie met een vraagstelling. De ene vraagstelling ontlokt aan hetzelfde materiaal andere informatie dan de andere vraagstelling. Bronnen kunnen de onderzoeker op nieuwe ideeën en nieuwe vraagstellingen brengen. Er is altijd een wisselwerking tussen het stellen van vragen en het bestuderen van bronnen.	(tijdvak 4) In de 14e eeuw onderwierp de kerk de inwoners van het Franse bergdorp Montaillou aan een inquisitie naar ketterij. De verhoren van de dorpelingen resulteerden in een uitgebreid inquisitiedossier, dat veel informatie biedt voor wie geïnteresseerd is in ketterij en de bestrijding ervan door de kerk. Historicus Le Roy Ladurie haalde ook andere informatie uit de verhoren: het leven van een herder, het liefdesleven van de dorpspastoor, het harde bestaan van boeren, de hartstochten van de burchtvrouw. Omdat hij andere vragen stelde, leverde de bron nieuwe informatie op.	(tijdvak 6) De Britse historicus Simon Schama schreef een boek over de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw, waarin hij veronderstelde dat de calvinistisch ingestelde Nederlanders in gewetensnood kwamen door de rijkdom die hun ten deel viel. Vanuit deze hypothese hield hij vele soorten bronnen tegen het licht, bijvoorbeeld prenten van walvissen die aan de kust waren aangespoeld, een gebeurtenis die toen werd opgevat als een onheilspellende boodschap: zoveel gratis rijkdom zou de toorn van God opwekken. Door Schama's vraagstelling leverden documenten nieuwe informatie.
	c. Bruikbaarheid van bronnen	Een bron is bruikbaar als hij informatie oplevert voor de gestelde onderzoeksvraag. Bronnen die op geen enkele manier in verband kunnen worden gebracht met een vraag, zijn onbruikbaar (irrelevant) voor die vraag.	(tijdvak 2) Wie onderzoek doet naar romanisering in het Romeinse rijk, heeft veel aan de grafsteen van Marcus Traianus Gumattius die bij opgravingen in Dodewaard werd gevonden. Gumattius was een Germaan die in de eerste eeuw na Chr. als ruiter in het Romeinse leger diende. Na zijn dienstdtijd kreeg hij het Romeinse burgerrecht, wat op te maken is uit zijn driedelige naam. Een relevante bron dus voor een onderzoek naar romanisering.	(tijdvak 3) Voor wie geïnteresseerd is in Germaanse cultuur van de Friezen vóór de kerstening door missionarissen als Bonifatius in de 8e eeuw, is de Lex Frisionum ('Wet der Friezen') uit omstreeks 790 een bruikbare bron. In dat wetboek staan de straffen die de Friezen uit gewoonte oplegden aan daders van diefstal, moord, verkrachting, verminking of heiligschennis. Het spreekt vanzelf dat de Lex Frisionum voor een onderzoek naar de opkomst van de islam in dezelfde periode niet relevant is.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
1. Verzamelen	d. Betrouwbaarheid van bronnen	De betrouwbaarheid van een bron wordt bepaald door de bedoelingen van de maker en de informatie waarover hij beschikte. Daarnaast is relevant de mate van openbaarheid die de bron had ten tijde van de samenstelling ervan. In beginsel zijn meer openbare bronnen minder betrouwbaar dan geheime of privé-bronnen, omdat er bij de laatste minder kans is op bijbedoelingen van de maker. Een ander onderscheid is dat tussen bewuste en onbewuste bronnen. Was de maker zich ervan bewust dat zijn product later als informatiebron zou worden gebruikt (bewuste bron), of wordt het materiaal later toevallig gevonden en gebruikt (onbewuste bron)? In het laatste geval is er meer kans op betrouwbaarheid.	(tijdvak 3) In de 6e eeuw publiceerde bisschop Gregorius van Tours De Geschiedenis van de Franken. Gregorius beschrijft onder andere de bekering van Clovis tot het christendom in het jaar 496, in de ogen van de bisschop een belangrijke gebeurtenis. Het is daarom niet verwonderlijk dat Gregorius zó over Clovis schreef, dat latere generaties wel een zeer gunstige indruk van hem moesten krijgen. Een bewuste bron dus, geschreven met een duidelijk doel.	(tijdvak 9) In de eerste jaren na de Russische revolutie wilde de bolsjewistische propaganda de wereld doen geloven dat arbeiders en boeren een beter leven hadden dan in de tijd van de tsaar. Uit vertrouwelijke stukken van de geheime dienst blijkt echter dat de bevolking morde over stijgende voedselprijzen en overijverige partijfunctionarissen die het zaai-goed bij de boeren weghaalden. Zulke 'onbewuste' archiefstukken vormen in dit geval een goudmijn voor de historicus die op zoek is naar de 'waarheid'.
	e. Representativiteit van bronnen	Een bron kan op twee manieren representatief zijn: ofwel omdat er (veel) meer soortgelijke bronnen bestaan waaruit ongeveer hetzelfde kan worden opgemaakt, ofwel doordat de informatie die uit de bron kan worden opgemaakt geldig is voor een groot aantal situaties. Dat laatste is afhankelijk van de soort bron. Vaak moet ervoor worden gewaakt uit één toevallige bron algemene conclusies te trekken.	(tijdvak 10) Op een foto uit 1970 staan fleurig uitgedoste, langharige jongeren met hun handen naar de hemel gereikt en met de ogen gesloten te dansen. Hippiërs op een popfestival, in extase en onder invloed van drugs, zo lijkt het. Het is verleidelijk om te denken dat jongeren in de jaren zeventig zo waren. Het ging echter om een kleine groep. De jongeren op de foto waren niet representatief voor jongeren in het algemeen. Je moet dus voorzichtig zijn met het trekken van conclusies.	(tijdvak 4) In 1276 schonk Floris V in een oorkonde de 'mensen die aan de dam in de Amstel wonen' tolvrjheid. Wie wil weten hoe bijzonder dit was, dient in de archieven na te gaan of Floris meer oorkonden met dezelfde strekking deed uitgaan. Dat was zo. De Amsterdamse oorkonde is in dit geval dus een representatieve bron. Je kunt er algemene conclusies over het beleid van Floris op baseren.
	f. Feit	Een feit is een uitspraak over het verleden op grond van betrouwbare en representatieve bronnen. Een feit is een bewering die het resultaat is van een redenering, waarbij bewijzen worden aangevoerd. Een feit is niet hetzelfde als een gebeurtenis. Gebeurtenissen behoren tot het verleden, feiten niet. Feiten zijn overeengekomen vaststellingen over gebeurtenissen.	(tijdvak 3) In 800 werd Karel de Grote in de Sint-Pieterskerk in Rome door paus Leo III tot keizer gekroond. Volgens zijn hofschrijver Einhard was Karel door deze pauselijke daad zeer verrast en was hij nooit de kerk binnengegaan als hij geweten had wat er ging gebeuren. Het is niet erg waarschijnlijk dat Karel van niets wist. Geen enkele andere bron bevestigt dit. Je kunt dat dus niet als feit aannemen.	(tijdvak 8) Tot de sociale kwestie in de 19e eeuw behoorden de zware omstandigheden waarin fabrieksarbeiders werkten. 'Zwaar' is een constatering die niet zonder meer als feit kan worden aangenomen. Ook in het pre-industriële tijdperk waren de arbeidsomstandigheden naar hedendaagse begrippen zwaar. Toch zijn er genoeg bronnen die aantonen dat het fabriekswerk naar de maatstaven van toen zwaar was. De parlementaire enquête naar de toestand in fabrieken uit 1886 levert daarvoor bijvoorbeeld overstelpend bewijs.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
2. Ordenen	a. Verandering en continuïteit	Bij vergelijking van twee situaties kan blijken dat sommige dingen veranderd zijn, terwijl andere hetzelfde zijn gebleven. Een verandering valt op tegen de achtergrond van wat niet veranderd is. Deze twee begrippen (verandering en continuïteit) hangen daarom onlosmakelijk met elkaar samen: nooit verandert alles, nooit blijft alles hetzelfde. Zonder het één bestaat het ander niet. Het hangt van de vraagstelling en het perspectief van de beschouwer af, of verandering dan wel continuïteit opvallen. Omdat veranderingen vaak veel aandacht trekken, ligt daarop bij het beschrijven van geschiedenis vaak onevenredig veel nadruk.	(tijdvak 2) Toen in Rome de republiek werd vervangen door de monarchie, was dat een politieke revolutie met ingrijpende gevolgen voor de bovenlaag van de samenleving. Maar voor een groot deel van de inwoners van het rijk (b.v. boeren, handelaren, ambachtslieden) veranderde er niet zoveel.	(tijdvak 9) De Duitse bezetting van Nederland werd door Nederlanders ervaren als een ingrijpende verandering in hun leven. Zij verloren hun vrijheid en werden door een buitenlandse bezetter overheerst. Maar op sociaal, economisch en cultureel gebied bleef de oude onderstroom bestaan. Na afloop van de oorlog bleek dat bijvoorbeeld de verzuiling niet was verdwenen.
	b. Bijzonder en algemeen (vergelijkingen)	Bij vergelijkingen tussen twee situaties kan blijken dat een bepaalde situatie 'bijzonder' is, omdat zij een uitzondering vormt op algemeen voorkomende verschijnselen. Met behulp van een algemeen begrip (bijvoorbeeld 'revolutie') kunnen twee soortgelijke ontwikkelingen (beide revoluties genoemd) met elkaar worden vergeleken. Daarbij zullen gemeenschappelijke kenmerken kunnen worden vastgesteld (het algemene) en bijzondere kenmerken die voor elk van beide revoluties afzonderlijk gelden. Met algemene begrippen (sleutelbegrippen) komt men dus vaak op het spoor van het bijzondere en het algemene.	(tijdvak 7) Hoewel de Franse en Amerikaanse revolutie in ontstaan, verloop en gevolgen flink van elkaar verschillen, wordt voor beide gebeurtenissen het woord 'revolutie' gebruikt. Blijkbaar waren de gevolgen van beide gebeurtenissen ingrijpend. Het gebruik van het begrip revolutie leidt automatisch tot de vraag: welke gevolgen waren dat dan? Zo worden beide revoluties met elkaar vergeleken, waarbij verschillen en overeenkomsten naar voren komen.	(tijdvak 4) We kennen het begrip 'oorlog'. Een kenmerk van dit begrip is dat er gevechten plaatsvinden. Vergelijk je de Engelse wijze van oorlogvoering in b.v. de 11e eeuw (slag bij Hastings) met die van de 14e eeuw (Honderdjarige Oorlog), dan zie je dat de strijdwijze drastisch is gewijzigd en dat de invoering van de infanterie leidt tot verminderde invloed van de adel en grotere macht van de burgerij.
	c. Historische ontwikkeling	Door de beschrijving van een reeks met elkaar samenhangende veranderingen tegen de achtergrond van continuïteiten komt men tot de vaststelling van een 'historische ontwikkeling'. De samenhang tussen veranderingen en deze zien als onderdelen van één samenhangend patroon of verhaal is een kwestie van interpretatie achteraf. Een historische ontwikkeling 'is' er niet, 'vindt niet plaats', maar wordt achteraf in een beschrijving van gebeurtenissen gezien.	(tijdvak 2) In boeken over de Atheense democratie hebben sommige schrijvers de neiging Solon en Peisistratos te zien als min of meer noodzakelijke stappen in de ontwikkeling naar een democratisch bestel. Beide leiders hadden natuurlijk geen flauw idee van latere gebeurtenissen die uiteindelijk tot de democratie leidden. Achteraf proberen we te reconstrueren hoe die democratie is ontstaan en creëren we een ontwikkeling die men destijds niet kon zien.	(tijdvak 10) Wij leven in het digitale tijdperk in een periode van globalisering. Dat kunnen we nu wel vaststellen. Maar op dit moment kunnen wij niet voorspellen welke de uiteindelijke gevolgen zullen zijn. Over enkele eeuwen zullen historici boeken schrijven over onze tijd en daarin een ontwikkeling schetsen. Wij kunnen slechts gissen naar wat wat zij zullen schrijven.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
2. Ordenen	d. Tempo van verandering	Sommige veranderingen voltrekken zich in hoog tempo, andere nemen vele jaren of zelfs eeuwen in beslag. Zo onderscheidt men wel het 'evenementiële' niveau van verandering (dat van gebeurtenissen, relatief snel), het 'conjuncturele' niveau (dat van trends, gemiddeld), en het 'structurele' niveau (dat van stelsels die zeer langzaam veranderen). In verband met dit laatste is geweest op de hardnekkigheid, de lange duur (longue durée) van veel verschijnselen in de geschiedenis.	(tijdvak 4) De Zwarte Dood die omstreeks 1350 in Europa rondwaarde betekende voor de tijdgenoten een ongekende periode van onzekerheid. Velen stierven (evenementieel), erfenissen moesten worden verdeeld, verlaten landerijen kregen een nieuwe eigenaar, verschuivingen traden op in lonen en prijzen (conjunctureel), maar een fenomeen als horigheid onderging slechts weinig verandering (structureel).	(tijdvak 4) De uitvinding van de boekdrukkunst leidde ertoe dat werken in hoog tempo massaal konden worden vermenigvuldigd (evenementieel). Dat leidde tot snellere verspreiding van kennis, van opvattingen en ideeën en van wetenschap (structureel). Maar zolang een groot deel van de mensheid ongeletterd bleef veranderde er voor dat deel niet veel. Zij bleven verstoken van kennis (structureel).
	e. Factoren die veranderingen bepalen	Hardnekkige structuren kunnen veranderingen lang tegenhouden of zeer moeilijk maken. Bij afwezigheid hiervan, en bij verandering bevorderende factoren (bijvoorbeeld snelheid van informatie, technische mogelijkheden) kunnen veranderingen sneller gaan.	(tijdvak 8) Dat de industriële revolutie in Groot-Brittannië ontstond, kwam door gunstige economische en politieke omstandigheden. Frankrijk en Duitsland industrialiseerden later. De versplintering van het grondbezit in Frankrijk en de feodale relaties in Duitsland waren daar factoren die een snelle industrialisatie verhinderden.	(tijdvak 2) De plebejers poogden tijdens de Standenstrijd in Rome dezelfde rechten te krijgen als de patriciërs. Dat kostte meer dan 200 jaar. De patriciërs vormden een hecht blok en waren de grondbezitters; de plebejers hadden niet allemaal dezelfde belangen en waren voor het overgrote deel arm. Dat zijn allemaal structurele oorzaken van de lange duur van de Standenstrijd.
	f. Het belang van veranderingen	Veranderingen worden soms als 'diepgaand' of 'ingrijpend' gekarakteriseerd, soms als 'oppervlakkig' of 'van voorbijgaande aard'. Het belang van veranderingen heeft in principe te maken met twee zaken: het aantal mensen dat de invloed ervan ondergaat en de mate waarin hun levensomstandigheden zich wijzigen.	(tijdvak 3) De kerstening van het westelijk deel van Europa omschrijven we als een diepgaande verandering. In de eerste plaats omdat veel mensen hun oude geloof verruilden voor een nieuw geloof. Daarnaast groeide de macht van de kerk, waardoor de machtsverhouding tussen de geestelijke en de wereldlijke macht anders kwam te liggen.	(tijdvak 3) In de westerse geschiedschrijving plegen we de tijd van circa 800 tot 1000 aan te duiden als 'de tijd van de Noormannen'. Hoezeer ook de tijdgenoten onder de indruk waren van en bang voor mogelijke aanvallen, toch trad er geen diepgaande verandering op in de samenleving. Er zijn kloosters geplunderd en vernielingen aangericht, maar fundamenteel veranderde er weinig.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
2. Ordenen	g. Periodisering	Afhankelijk van vraagstelling en perspectief worden bij vergelijking van twee tijdstippen in de geschiedenis overwegend continuïteit dan wel overwegend (ingrijpende) veranderingen vastgesteld. Op grond van de laatste komt men dan veelal tot de indeling van perioden en tijdvakken. Deze zijn afhankelijk van het perspectief dat men heeft: een politieke periodisering kan anders uitvallen dan een economische, de periodisering voor het ene gebied of de ene cultuur anders dan die voor de andere. Het aanbrengen van een periode-indeling is dus een zaak van interpretatie achteraf.	(tijdvak 2) Nederlandstalige boeken over de oudheid behandelen doorgaans de periode van circa 3000 v.C. tot 476 n.C. Het criterium om de oudheid rond 3000 te laten beginnen is het feit dat er een schriftcultuur ontstaat. Het einde van de periode wordt gemarkeerd door een politiek criterium: het Romeinse rijk hield op te bestaan. Engelstalige handboeken plaatsen het einde van de oudheid vaak in de 3 ^e eeuw, omdat dan boeren aan de grond worden gebonden en er staatjes in de staat te ontstaan. Dan beginnen volgens die handboeken de Middeleeuwen, met kenmerken als horigheid en versplintering van de macht.	(tijdvak 3) Wie in China geschiedenisonderwijs volgt zal in de schoolmethodes niet gauw het tijdvak van 'monniken en ridders' kunnen vinden, laat staan dat dit samenvalt met de jaren van circa 500 tot 1000.
3. Verklaren	a. Oorzaak	Een gebeurtenis of stand van zaken wordt aangeduid als 'oorzaak' als deze een andere gebeurtenis of stand van zaken teweegbracht. Afgezien van oorzaken die optreden in het kader van natuurwetten (het verhitten van het water is er de oorzaak van dat het gaat koken) zijn oorzaken buitengewoon moeilijk exact en onomstreden vast te stellen. Bij geschiedenis is er vaak eerder sprake van een 'aannemelijke verklaring'.	(tijdvak 10) Als oorzaak voor de expansieve politiek van Stalin in de Oostbloklanden in de jaren na 1945 zou kunnen worden genoemd dat hij vooral een nieuwe aanval vanuit het westen wilde voorkomen. Dat is een aannemelijke verklaring, maar daarnaast speelden ook andere factoren een rol (bijvoorbeeld de wens om stapsgewijs de communistische wereldrevolutie te realiseren).	(tijdvak 9) Als oorzaak van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kan worden genoemd dat Europa was verdeeld in twee sterke, zwaar bewapende machtsblokken, die scherp tegenover elkaar stonden. Dit is een aannemelijke verklaring, maar daar kan tegen worden ingebracht dat eerdere incidenten vóór 1914 met een sisser waren afgelopen juist vanwege de dreiging van een grote oorlog.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
3. Verklaren	b. Gevolg	Een gebeurtenis of stand van zaken wordt aangeduid als 'gevolg' als deze door een andere gebeurtenis of stand van zaken is teweeggebracht. Afgezien van gevolgen die optreden in het kader van natuurwetten (het koken van het water is een gevolg van het verhitten ervan) zijn gevolgen buitengewoon moeilijk exact toe te schrijven aan bepaalde oorzaken. Bij geschiedenis is er vaak eerder sprake van een 'aannemelijke verklaring' voor een bepaald verschijnsel dan dat dit rechtstreeks toe te schrijven is aan een oorzaak. Een gewoonte is gevolgen nooit af te leiden uit één oorzaak (geen monocausaliteit bij geschiedenis).	(tijdvak 9) Het ongekend grote aantal slachtoffers onder de soldaten aan het westelijk front tijdens de Eerste Wereldoorlog is een gevolg van het feit dat voor het eerst industrieel vervaardigde wapens (repeteergeweer, mitrailleur, kanonnen van een zwaar kaliber) op grote schaal werden gebruikt, maar ook andere factoren waren van invloed, zoals de falende militaire strategie en het feit dat er gebruik werd gemaakt van zeer omvangrijke dienstplichtlegers.	(tijdvak 8) De daling van de kindersterfte in de 19de eeuw is een gevolg van het ijveren van medici voor betere hygiëne in de grote steden, maar ook van andere factoren, zoals een hogere levensstandaard van de arbeiders en het feit dat politici bereid waren te investeren in de infrastructuur van de steden (waterleiding en riolering).
	c. Opvattingen, waarden en belangen als oorzaken	Persoonlijke drijfveren van mensen spelen bij geschiedenis vaak een grote rol in verklaringen. Mensen kunnen gedreven worden door hun overtuiging of hun opvattingen, die vaak gebaseerd zijn op bepaalde waarden (bijvoorbeeld een geloofs-overtuiging). Ook belangen (bijvoorbeeld winst of behoud van eerbaarheid) kunnen iemand ergens toe drijven.	(tijdvak 8) Bij het moderne imperialisme speelde de opvatting dat de koloniale mogendheden een beschavingsmissie in de wereld hadden een belangrijke rol. Dit hangt samen met een westers, christelijk waardenstelsel, dat uitging van de eigen superioriteit ten opzichte van niet-westerse culturen. Ook waren er belangen in het spel (bijvoorbeeld het verwerven van grondstoffen of het veiligstellen van een invloedssfeer).	(tijdvak 9) Na de Eerste Wereldoorlog werden nieuwe nationale staten in Midden-Europa en op de Balkan gevormd vanuit de opvatting dat volkeren zelfbeschikkingsrecht moesten hebben. Dit hing samen met een liberaal en democratisch waardenstelsel dat teruggaat op de Verlichting. In veel van deze landen ontstonden al snel dictaturen, die gebaseerd waren op antidemocratische waardenstelsels.
	d. Relatief gewicht van oorzaken	Bij het geven van verklaringen worden veelal verschillende soorten oorzaken betrokken: de omstandigheden van de tijd, de motieven van betrokken mensen, plotselinge gebeurtenissen die iets aan het rollen brengen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen structurele oorzaken (omstandigheden) en incidentele oorzaken (gebeurtenissen). Veelal is men geneigd aan structurele oorzaken een meer doorslaggevend belang toe te kennen dan aan incidentele. Het woord 'aanleiding' wordt gebruikt voor een op zichzelf onbelangrijk geachte incidentele oorzaak.	(tijdvak 9) Een incidentele oorzaak van de grote crisis van de jaren dertig was het speculeren met aandelen op de Amerikaanse beurs met behulp van geleend geld. Meer structurele oorzaken waren de onevenwichtigheid in de wereldeconomie ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog (enorme economische expansie tijdens de oorlog en vervolgens overproductie) en toenemend protectionisme in de jaren twintig.	(tijdvak 9) De aanleiding (incidentele oorzaak) voor de Tweede Wereldoorlog was de door Hitler bevolen Duitse aanval op Polen in september 1939, met als motief het veroveren van 'levensruimte' voor het Duitse volk in Midden-Europa. De structurele oorzaken waren onder meer de onevenwichtige machtsverhoudingen in Europa na de Eerste Wereldoorlog (een te sterke positie van Duitsland ten opzichte van Engeland en Frankrijk), het isolationisme van de Verenigde Staten en de doorwerking van de wereldcrisis in Duitsland en Japan.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
3. Verklaren	e. Verklaring (het gehele stelsel van oorzakelijke verbanden)	Een redenering waarin een geheel van structurele en incidentele oorzaken aan bod komt en waarbij een onderlinge afweging plaatsvindt van het relatieve belang van de verschillende oorzaken, wordt een verklaring genoemd. Gezien het interpretatieve karakter van de samenstellende delen in zo'n redenering (de aangeduide oorzaken en hun weging) is een historische verklaring vaak in hoge mate interpretatief, soms ronduit speculatief.	(tijdvak 5) Het uitbreken van de Nederlandse Opstand is te verklaren aan de hand van politieke factoren (zoals verzet van de adel en de stedelijke burgerij tegen toenemend centralisme van de landsheer), economische factoren (verzet van met name de stedelijke burgerij tegen toenemende belastingdruk en belemmeringen van het handelsverkeer) en religieuze factoren (het streven van protestanten naar vrije godsdienstuitoefening). Het gewicht van dergelijke oorzaken is lastig te bepalen, te meer daar sommige oorzaken ook onderling samenhangen. Zo is de strijd tegen kettervervolgning niet alleen een religieus maar ook een politiek strijdpunt.	(tijdvak 10) De opkomst van protestbewegingen in Nederland in de jaren zestig kan verklaard worden met het begrip generaties: een conflict tussen de gezagsdragers van de vooroorlogse generatie (gevormd in een tijd van crisis en schaarste) en de naoorlogse babyboomgeneratie (gevormd in een tijd van ongekende welvaart). De nadruk ligt dan op de confrontatie tussen twee mentaliteiten. Op zich is dit een heldere verklaring, maar het probleem is dat veel protestbewegingen juist geleid werden door mensen die niet tot de babyboomgeneratie behoorden. Er zijn dus aanvullende verklaringen nodig.
	f. Gevolgen op langere en kortere termijn	Bij het aanduiden van een bepaalde gebeurtenis of stand van zaken als gevolg van een andere worden verschillende tijdsduren gehanteerd. Onmiddellijk optredende gevolgen worden gevolgen op korte termijn genoemd, later optredende gevolgen worden gevolgen op langere termijn genoemd. Naarmate de termijn tussen oorzaak en gevolg langer is, is het oorzakelijk verband veelal speculatiever.	(tijdvak 8) Als onderdeel van het moderne imperialisme werd rond 1900 een begin gemaakt met het scholen van inlandse elites, om ze in te zetten in het koloniale bestuursapparaat. Dat leverde op de korte termijn geschoolde inlandse ambtenaren op. Een gevolg op de langere termijn was dat westers geschoolde elites overgingen tot het stichten van nationalistische bewegingen. Dit was met name rond de Eerste Wereldoorlog in Azië het geval.	(tijdvak 8) De aanleg van spoorwegen in West-Europa in de 19de eeuw leverde op de korte termijn voor het vervoer van reizigers en goederen grote voordelen op (tijdwinst en kostenbesparing). Op de langere termijn spelen de spoorwegen een belangrijke rol in het verdwijnen van regionale verschillen binnen één land, zoals het verdwijnen van dialecten, de invoering van een nationale tijd en de opkomst van nationale politieke partijen.
	g. Bedoelde en onbedoelde gevolgen	Bij vergelijking van (persoonlijke) motieven (waarden / belangen) met de uitkomst van een bepaald gebeuren blijkt dat er zeer vaak sprake is van onbedoelde gevolgen. In vrijwel iedere oorlog streven beide partijen de overwinning na; toch verliest er steeds één: een onbedoeld gevolg voor de verliezer. Het vaak voorkomen van onbedoelde gevolgen maakt het lastig om persoonlijke motieven effectief te gebruiken als oorzaak in een verklarende redenering, omdat de uitkomst onvoorspelbaar is. Toch spelen ze in veel verklaringen noodzakelijkerwijs een belangrijke rol.	(tijdvak 9) Een bedoeld gevolg van de Duitse opmars door België in augustus 1914 was dat de Franse troepen aan de Duits-Franse grens werden ontweken. Een onbedoeld gevolg was dat Groot-Brittannië in de oorlog betrokken raakte, omdat de Belgische neutraliteit werd geschonden.	(tijdvak 5) Een bedoeld gevolg van de matiging van de plakaten tegen de ketteren door Margaretha van Parma in 1566 was het herstellen van rust in de Nederlandse gewesten. Een onbedoeld gevolg was dat calvinistische groepen nu beter hun aanhang konden mobiliseren en overgingen tot het verwijderen van beelden uit de katholieke kerken (beeldenstorm).

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
3. Verklaren	h. Relatief gewicht van gevolgen	Gevolgen worden soms als 'diepgaand' of 'ingrijpend' gekarakteriseerd, soms als 'oppervlakkig' of 'van voorbijgaande aard'. Het belang van gevolgen heeft in principe te maken met twee zaken: het aantal mensen dat de invloed ervan ondergaat en de mate waarin hun levensomstandigheden wijzigen.	(tijdvak 8) De Kinderwet van Van Houten (1874), die kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen verbood, maakte geen volledig einde aan deze wantoestand. Belangrijker was een mentaliteitsverandering die op de lange termijn bij politici, werkgevers en ouders plaats vond. Steeds meer mensen raakten ervan overtuigd dat kinderen minimaal de lagere school moesten afronden voordat ze aan het werk gezet konden worden. Door een stijging van de levensstandaard werd dit langzamerhand ook mogelijk.	(tijdvak 10) De invoering van de anticonceptiepil in Nederland in de jaren zestig was een belangrijke factor voor het kleiner worden van gezinnen. De pil werd op grote schaal gebruikt. Het verzet van de paus tegen geboortebeperking had in Nederland heel weinig effect. Er werd wel veel over de uitspraken van de paus gediscussieerd, maar intussen stapten ook veel katholieke vrouwen over op de pil.
4. Beeldvormen	a. Beeld (van het verleden)	De weergave van gebeurtenissen en standen van zaken uit het verleden die het resultaat is van een historisch onderzoek noemt men een 'beeld' van het verleden. Bedenk hierbij dat de gehele geschiedenis bestaat uit dergelijke beelden; de verleden werkelijkheid bestaat immers niet meer.	(tijdvak 6) Voor het conflict tussen de Nederlanden en Spanje tussen 1566 en 1648 heeft men lang het beeld gebruikt van een oorlog tegen een vreemde mogendheid (Tachtigjarige Oorlog). Later spraken historici liever over 'De Nederlandse Opstand', omdat zij het zagen als een opstand tegen een legitieme vorst. Tegenwoordig is de term 'burgeroorlog' in zwang: naast de tegenstellingen tussen vorst en onderdanen was er een gewapend onderling conflict tussen onderdanen, bijvoorbeeld tussen protestantse en katholieke 'Nederlanders'. Het verleden is daarmee niet veranderd, het beeld ervan wel.	(tijdvak 1) Het beeld van het leven van jagers-verzamelaars is in de afgelopen decennia veranderd. Lang heeft men aangenomen dat jagers-verzamelaars het slechter hadden dan volken die op landbouw waren overgegaan. Onderzoek naar hedendaagse jagers-verzamelaars heeft aangetoond dat zij in sommige gebieden maar heel weinig werken, dat het werk veel afwisselender is dan werken in de landbouw en dat zij weinig schaarste kennen doordat ze geen last hebben van misoogsten. Mede daardoor is het beeld van de vroegste jagers-verzamelaars bijgesteld.
	b. Inleving	Vaak wordt gesteld dat voor een goed beeld zaken zoveel mogelijk 'vanuit de tijd zelf' moeten worden gezien. Dit is per definitie nooit voor honderd procent mogelijk. Er zal altijd sprake zijn van een perspectief vanuit een latere tijd. Het is wenselijk zich hiervan bewust te zijn en te trachten de effecten ervan zoveel mogelijk te minimaliseren.	(tijdvak 2) Als we het normen- en waardenpatroon van mensen in de oudheid willen begrijpen moeten we ons verplaatsen in een samenleving waarin de slavernij zo vanzelfsprekend was, dat niemand het verschijnsel ooit heeft willen afschaffen. Bij gebrek aan een dergelijke inleving blijven we deze mensen vanuit onze eigen samenleving beschouwen als medeplichtigen of slachtoffers van een afschuwelijk verschijnsel.	(tijdvak 9) Tot op de dag van vandaag zijn er Russen die beweren dat Stalin niets geweten heeft van de terreurdaden die onder zijn bewind zijn gepleegd in de communistische Sovjet-Unie. Dit kan alleen begrepen worden als we ons inleven in de situatie van die mensen, die soms zo beïnvloed zijn door de censuur, indoctrinatie, propaganda en staats terreur, dat zij maar moeilijk een ander beeld van het verleden toelaten.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
4. Beeldvormen	c. Standplaatsgebondenheid	Men is gebonden aan een bepaalde positie en perspectief voor zover het niet mogelijk is zich van daaruit naar een andere positie te verplaatsen. Dit is dus de tegenhanger van 'inleving', de factor die inleving nooit echt goed mogelijk maakt. Het duidelijkst zijn wij gebonden aan onze positie in de tijd, omdat reizen in de tijd niet mogelijk is. De wetenschap 'hoe iets afloopt' behoort daarom tot het perspectief van de later levenden, en de afloop niet weten behoort noodzakelijkerwijs tot het perspectief van in het verleden levenden.	(tijdvak 9) De appeasementpolitiek van Chamberlain in 1938 ten opzichte van Hitler oogstte aanvankelijk grote lof. Kort daarna brak de Tweede Wereldoorlog uit en sloeg de lof om in kritiek. Als wij het enthousiasme over de appeasementpolitiek willen begrijpen, moeten we rekening houden met het feit dat men door de standplaatsgebondenheid van tijd toen niet kon weten dat Hitlers verzoenende houding van zo'n korte duur zou zijn.	(tijdvak 5) Het beoordelen van historische personen als Columbus kun je alleen historisch verantwoord doen op grond van de motieven en daden en mogelijke verwachtingen van Columbus zelf en niet vanuit de genocide op de indianen en de transatlantische slavenhandel waarvan Columbus niets kon weten.
	d. Waarde	Een waarde is iets dat iemand van groot belang vindt, waarvoor hij zeer veel over heeft, in het uiterste geval zijn leven. Zulke waarden hangen vaak samen met heersende cultuurpatronen en levensovertuigingen, zoals godsdienstige. Vaak valt pas op dat iets een bepaalde waarde vertegenwoordigt als er een alternatief is en een waarde dus niet langer vanzelf spreekt. Dat noemt men 'verschuiving van de waardenhorizon'. Kenmerkend voor geschiedenis is dat men te maken heeft met verschillende waardenpatronen, en dat vanuit de ene tijd met het ene waardenpatroon gekeken wordt naar een andere met een ander waardenpatroon.	(tijdvak 6) Eeuwige roem verwerven was een belangrijke waarde in de Grieks-Romeinse wereld. In de oorlog liever sterven in het harnas dan je overgeven was de bijpassende norm bij deze waarde, omdat deze roem op kon leveren.	(tijdvak 9) In veel totalitaire samenlevingen zijn gehoorzaamheid en opofferingsgezindheid aan de belangen van de groep belangrijke waarden. De bijpassende norm is dat je niet te veel je eigen individuele mening, identiteit of belangen laat gelden.
	e. Norm	Een norm is een gedragsregel die uit een waarde voortvloeit. Bij veranderende waarden veranderen derhalve ook de daarmee samenhangende normen.	(tijdvak 6) Zie boven.	Mbt tijdvak 10: In hedendaagse moderne samenlevingen is de ontplooiing van de individuele identiteit een belangrijke waarde. De norm die daarbij hoort is dat je via je uiterlijk, levensstijl en opvattingen zo veel mogelijk laat zien waarin jij je onderscheidt van anderen.

Domein 3 - Historisch redeneren

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
4. Beeldvormen	f. Interpretatie	Een interpretatie is een uitleg of verklaring van iets. Komt ongeveer overeen met 'beeld'. Bij het geven van interpretaties en oordelen moet men zich bewust zijn van standplaatsgebondenheid en de relativiteit en veranderlijkheid van waardepatronen.	(tijdvak 7) Napoleon wordt wel beschouwd als de ultieme verlichte despoot, maar dat is slechts één interpretatie. Het is ook mogelijk om in hem een revolutionair te zien of een meedogenloze opportunist die de idealen van Verlichting en revolutie slechts gebruikte om zijn macht te vergroten.	(tijdvak 7) De Franse revolutie wordt door sommige historici geïnterpreteerd als een vorm van klassenstrijd, maar er zijn ook andere interpretaties mogelijk.
	g. Objectiviteit	Van historische beelden of interpretaties wordt verwacht dat ze zo objectief mogelijk zijn. Objectief betekent: (het oordeel van) degene die iets schrijft of beweert er niet in betrekken, maar zich uitsluitend richt op het object. Objectiviteit is om allerlei redenen onmogelijk. Het vaststellen en selecteren van feiten, het aanduiden van veranderingen en continuïteiten, het geven van verklaringen, het beoordelen vanuit bepaalde waarden, standplaatsgebondenheid, het zijn allemaal factoren die objectiviteit uitsluiten. Door zich rekenschap te geven van al deze zaken en te proberen de invloed ervan zoveel mogelijk te minimaliseren (en als dat niet kan: ze te expliciteren) zal een historicus toch een zo objectief mogelijk beeld proberen te scheppen.	(tijdvak 9) Ondanks de wrijving die er soms is tussen de christelijke en de islamitische wereld, proberen historici een objectief beeld te geven van wat zich tijdens de kruistochten heeft afgespeeld. Een historicus probeert zijn eigen houding ten opzichte van deze hedendaagse wrijvingen niet van invloed te laten zijn op zijn analyse van de kruistochten.	(tijdvak 2) Wie een objectief beeld wil krijgen van wat zich tijdens de Gallische oorlogen heeft afgespeeld, kan niet zonder meer afgaan op Caesar. In het boek dat Caesar over deze oorlogen heeft geschreven schetst hij namelijk een zo positief mogelijk beeld van zijn rol tijdens deze oorlogen. Een historicus behoort meer objectiviteit na te streven.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 1. Tijd van jagers en boeren (- 3000 v.C.)	a. De levenswijze van jagers-verzamelaars	Elementen van de levenswijze van jagers-verzamelaars: <ul style="list-style-type: none"> • Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. • Zwervend bestaan van kleine groepen mensen. • Periodieke bijeenkomsten van zwervende groepen. • Grote kennis van de natuur. • Kunstuitingen wellicht functioneel. • Waarschijnlijk geloof in hiernamaals. • Analfabetisme. • Geen duidelijk leiderschap. 	(v) Een mobiel bestaan Groepen van + 30 mensen trokken rond en leefden onderweg van jagen en verzamelen. Dat trekken was nodig, omdat wilde fauna en flora bij te intensieve exploitatie opraakten. De wet van de afnemende meeropbrengsten speelde daarbij een grote rol. Toch moesten deze groepen periodiek bij elkaar komen, o.a. in verband met de huwelijksmarkt.	(v) Het denken over het leven na de dood Van de eerste mensen is niets gevonden dat wijst op geloof in een hiernamaals. Of dat geloof daadwerkelijk ontbrak weten we niet. De Neanderthalers waren de eersten die hun overledenen gingen begraven. Zij gaven grafgraven mee en kleurden de overledene rood, misschien met de bedoeling dat hij er niet lijkwit uitzag. Deze begrafenissen suggereren geloof in een hiernamaals. Dit wijst misschien op gedachten over het leven na de dood.
	b. Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen	Elementen van de Neolithische Revolutie: <ul style="list-style-type: none"> • Mogelijke oorzaken voor de overgang naar akkerbouw en veeteelt. • Sedentair bestaan in grotere groepen dan voorheen. • Opkomst bezitsvorming. • Ontstaan van specialisatie en sociale gelaagdheid. • Technologische vooruitgang. • Opkomst van gewapend geweld. 	(o) Ontstaan leiderschap Bij irrigatielandbouw in het Oude Oosten was coördinatie van werkzaamheden vereist. Aanvankelijk zorgden priesters daarvoor. Eén van hen trok meer macht naar zich toe en ontwikkelde zich tot hoofdman, leider. In ruil voor zijn leiding moesten boeren voor hem werken. In ruil voor het werk van boeren leverde de leider veiligheid en bescherming.	(v) Conflicten oplossen met geweld Tussen boeren en veetelers bestond een haat-liefdeverhouding: boeren hadden vlees en huiden nodig van de herders, de herders hadden graan nodig van de boeren. Dat is de liefdeverhouding. Herders moesten met hun kudde rondtrekken en deden dat soms over boerenland. De boeren vroegen soms hoge prijzen voor het graan. Dat is de haatverhouding. Met geweld werden dergelijke conflicten beslecht.
	c. Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen	Elementen bij het ontstaan van stedelijke gemeenschappen: <ul style="list-style-type: none"> • In vruchtbare rivierdalen groeien boerendorpen aaneen tot stadstaten. • Ontstaan van hiërarchie met één leider aan de top. • Sociale ongelijkheid. • Steeds verdergaande arbeidsspecialisatie. • Uitvinding van het schrift. • Handel door rondtrekkende kooplieden. • Ontstaan van wetgeving. • Uitgroei van sommige stadstaten tot koninkrijken. 	(p) Koning Hammoerabi (? - 1750 v.C.) Hammoerabi was koning van het Babylonische rijk. Hij stelde een wetboek op om goede rechtspraak mogelijk te maken. Uit dat wetboek blijkt maatschappelijke ongelijkheid: mensen waren voor de wet niet gelijk.	(g) Uitvinding schrift Administratie van al dan niet voldane leveringsverplichtingen van boeren en van voorraden leidde tot de noodzaak van een vorm van vastlegging. Dat werd het schrift, aanvankelijk in Mesopotamië pictografisch, later een combinatie van o.a. afbeeldingen en rebusachtige woordcombinaties, vastgelegd op kleitabletten en bekend als spijkerschrift. In Egypte, met papyrus en muren als informatiedrager, werd het hiërogliefenschrift gehanteerd; daarin zie je ongeveer dezelfde ontwikkeling als in het spijkerschrift.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 2. De tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C. - 500 n.C.)	a. De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat	<p>Elementen van de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De nieuwsgierigheid van de oude Grieken. • Opkomst van wetenschappen als filosofie, geneeskunde en geschiedschrijving. • Filosofie als wetenschap veel meer omvattend dan tegenwoordig. • Ideale bestuursvorm van een polis is onderwerp binnen de filosofie. • Hetzelfde geldt voor rol van de burger binnen zijn polis. 	(p) Plato (428/427 - 347 v.C.) In het democratisch bestuurd Athene betoogde de filosoof Plato dat een bewind door een intellectuele elite de beste staatsvorm was. Daarmee sloot hij het merendeel van de burgers buiten. Toch mocht hij zijn mening vrijelijk uiten. Dat werd blijkbaar belangrijk gevonden. Ook anderen mochten zich negatief uitlaten over de democratie.	(v) Natuurfilosofie De Griekse nieuwsgierigheid leidde ertoe dat mythen als verklaringsgrond voor van alles en nog wat niet langer acceptabel waren. In Ionië, waar men op de hoogte was van de wetenschap in Mesopotamië, gingen natuurfilosofen op zoek naar de oermaterie. Wat was de oerstof waaruit de hele wereld was opgebouwd? Hoe treden veranderingen in de natuur op? Wat is de rol van de goden daarin?
	b. De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur	<p>Elementen van de Grieks-Romeinse vormentaal:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In Griekse bouwkunst tempels met Dorische, Ionische of Korinthische zuilen. • In Griekse beeldhouwkunst realisme in de lichaamsvormen. • In Romeinse bouwkunst aquaducten en (amfi)theaters met boogconstructies; tempels en badhuizen. • In Romeinse beeldhouwkunst realisme in portretten. 	(o) Ontwikkeling en verspreiding Griekse beeldhouwkunst De oudste Griekse beelden (vanaf ca. 700) leken op Egyptische: stijf, met weinig expressie en beweging. Grieken probeerden mensen zo natuurgetrouw mogelijk weer te geven en bestudeerden de anatomie. Zo ontwikkelden zij de techniek (vanaf ca. 500) om het menselijk lichaam realistisch in allerlei houdingen weer te geven. De Romeinen kopieerden Griekse beelden zeer nauwkeurig en in grote hoeveelheden (vanaf ca. 200 v.C.).	(v) Romeinse architectuur De Romeinen bouwden overal in hun rijk amfitheaters. Het grootste verrees in Rome, het Colosseum (ca 80 n.C). Aan de buitenzijde werd dit getooid met drie soorten pilasters: op de begane grond Dorische, op de eerste verdieping Ionische en op de tweede Korinthische. In latere tijd werd deze ordening een soort wet als een bouwwerk meerdere verdiepingen had.
	c. De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde	<p>Elementen van de politieke en culturele expansie van het Romeinse rijk:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Veroveringen door Romeinen van Griekenland, de Hellenistische koninkrijken, Noord-Afrika en West-Europa. • De overtuiging van de Romeinen dat de cultuur van de Grieken superieur is aan die van henzelf. • Romeinse overname van of ontlening aan Griekse cultuur. • Ontstaan in het rijk van een Grieks-Romeinse bovenlaag door verlening van Romeins burgerrecht aan lokale elites. 	(p) De filhelleen Flamininus (ca. 228 - 174) De Romeinse generaal Flamininus versloeg met hulp van Grieken de Macedonische koning. Hij proclameerde vervolgens de vrijheid van de Grieken, voor wie hij een grote bewondering had. Hij staat bekend als 'filhelleen'. Bij zijn terugkeer naar Rome nam hij vele Griekse kunstwerken mee en leverde daarmee een voorbeeld voor generaals die na hem in Hellas kwamen.	(v) Romanisering Het Romeinse rijk werd bestuurd vanuit steden, die in het westen van Europa uit het niets werden gesticht. Uiterlijk vertoonden deze steden Romeinse kenmerken, zoals een forum, curia, tempels en thermen. Dergelijke gebouwen hadden doorgaans zuilen die aan de Griekse bouwkunst waren ontleend. De elite in veel steden was grondig geromaniseerd en leverde op die manier onbedoeld een bijdrage aan de romanisering van haar omgeving.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 2. De tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C. - 500 n.C.)	d. De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa	<p>Elementen van de Grieks-Romeinse en de Germaanse culturele confrontatie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Veroveringen van de Romeinen leiden enerzijds tot een confrontatie tussen de culturen van Romeinen en Germanen, anderzijds tot aanpassing van beide culturen aan elkaar. • Romeinse nederlaag in het Teutoburgerwoud leidt tot de vaststelling van Rijn en Donau als grensrivieren. • Die grenzen bepalen in sterke mate de mate van Romanisering. • In veroverde gebieden is er weinig verzet tegen Romeinse overheersing. 	(v) Religieuze aanpassing Op religieus gebied waren de Romeinen tolerant. Zij accepteerden de goden van de overwonnen stammen en namen die in hun pantheon op. De inheemse godin Nehalennia, beschermster van zeevarenden tussen Engeland en het latere Zeeland, kreeg een Romeins uitzijnde tempel. Er zijn votiefaltaren gevonden waarop zij staat afgebeeld als een Romeinse godin en waarop in het Latijn dank aan haar wordt betuigd. Dit impliceert dat de Germanen zich ook aanpasten aan de cultuur van de Romeinen.	(p) Julius Civilis (ca 25 n.C. - ?) Julius Civilis was een Bataaf die Romeins burgerrecht had gekregen. Als officier diende hij jarenlang in het Romeinse leger. De Bataven als stam leverden de Romeinen duizenden manschappen. Via hun legerdienst leerden zij de Romeinse cultuur enigszins kennen. Julius Civilis was geromaniseerd, maar kwam toch in opstand, vermoedelijk na gedwongen rekrutering. Civilis meende dat de vrijheid van de Bataven werd aangetast. Na aanvankelijke successen werd hij door de Romeinen verslagen.
	e. De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten	<p>Elementen die bij de ontwikkeling van het joden- en christendom een rol spelen zijn de volgende:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ontstaan van monotheïsme in een polytheïstische omgeving. • Ideeën en belangrijkste geschriften van de joodse religie. • Leven van Jezus van Nazareth. • Ideeën en geschriften van de vroegchristelijke religie. • Oorzaken van de groei van het christendom tot en met eind 4^e eeuw. 	(o) Groei van het christendom Na Jezus' dood verkondigden zijn leerlingen, apostelen, zijn leer. De jood Paulus was daarna een van de onvermoeibare voormannen. De Romeinen lieten het nieuwe geloof toe, totdat zij zagen dat het afweek van het jodendom. Tegen de vervolgingen in groeide het aantal christenen. De aantrekkingskracht school o.a. in het geloof in een leven na de dood, het gebod van naastenliefde en geborgenheid. Bovendien sloot het aan bij monotheïstische tendensen in de late Oudheid.	(g) Joodse opstanden Twee maal kwamen de Joden in opstand. Het Romeinse gezag tartte hen te zeer. De opstand in 66 n.C. werd na vier jaar onderdrukt door de latere keizer Vespasianus. De tempel, centrum van de joodse religie, werd verwoest. Een klein deel van de Joden bleef vanuit de vesting Massada tevergeefs verzet bieden. Toen de Romeinen aan de winnende hand waren pleegden zij collectief zelfmoord. Bij de tweede opstand beschouwden zij hun leider als de messias. De afloop was rampzalig: Jeruzalem werd voor Joden verboden gebied en een Romeinse kolonie.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 3. De tijd van monniken en ridders (500 - 1000).	a. De verspreiding van het christendom in geheel Europa	Elementen die bij de kerstening van Europa een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Stichting van kloosters. • Missionarissen richten zich in eerste instantie op koningen. • Weerstand van de bevolking. • Vormen van syncretisme. 	(p) Bonifatius (ca 672 - 754) Hij kwam uit Engeland en werd benoemd tot bisschop van de Germanen die hij, meer vertrouwend op de kracht van zijn woorden dan op geweld, probeerde te bekeren. Hij stichtte in het Germaanse gebied vele abdijen en richtte bisdommen in. Daaruit blijkt dat hij redelijk succesvol was als prediker en organisator. Door een groep Friezen werd hij vermoord.	(v) Eigenkerken Lokale machthebbers schonken de kerk grond om er een kerk te bouwen, maar behielden daarover wel zeggenschap. Zij benoemden zelf een priester, waarbij de kwaliteit van de benoemde lang niet altijd de doorslag gaf, en trokken de kerkelijke inkomsten naar zich toe. Zo zorgden zij voor de zielzorg in hun gebied. Als tegenprestatie werd er voor hun welzijn gebeden.
	b. Het ontstaan en de verspreiding van de islam	Elementen die hierbij een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Ontstaan nieuwe monotheïstische godsdienst in een Arabische omgeving. • Ideeën en belangrijkste geschrift van de Islam. • Het leven van Mohammed. • Oorzaken van de groei van de Islam. 	(g) De slag bij Poitiers In 732 waren de moslims, oprukkend vanuit Spanje, ergens tussen Poitiers en Tours aangekomen. De Frankische hofmeier, Karel Martel, besloot strijd te leveren. Hij bracht hun een nederlaag toe, die in de loop van de geschiedenis is voorgesteld als een groot conflict tussen twee religies, een overtrokken voorstelling van zaken. De aanwezigheid van moslims in Europa zou zich voorlopig beperken tot grote delen van Spanje.	(v) De djihad Dit begrip wordt in de Koran niet genoemd. Vaak vertalen we het als heilige oorlog, maar dat is niet juist. Het gaat eerder om de verplichting gewapend te strijden tegen mensen die een bedreiging vormen voor de Islam, niet om bekeringen af te dwingen. Daarom bestreed Mohammed vanuit Medina de bewoners van Mekka. De djihad is sinds het ontstaan van de Islam een vaak gebruikt begrip en nog steeds bestaat voor moslims de verplichting vijanden van de islam aan te vallen.
	c. Vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid	Elementen die een rol spelen bij de overgang naar hofstelsel en horigheid: <ul style="list-style-type: none"> • Oorzaken van het verdwijnen van de agrarisch-urbane cultuur. • Oorzaken van het ontstaan van een nieuwe exploitatievorm van de grond. • Het verloop van het overgangsproces naar de nieuwe exploitatievorm. 	(o) Ontstaan agrarische samenleving In de Romeinse tijd waren er steden als centra van bestuur en handel. Die steden kwijnden weg na de val van het rijk, evenals de handel. De binnenvallende Germaanse stammen kenden geen steden en droegen bij aan het verval. Het gevolg was een agrarische samenleving waarin alle kleine gemeenschappen moesten streven naar een zo groot mogelijke mate van autarkie.	(p) Abt Irminon (? - na 820) Rond 820 inventariseerde Irminon, abt van de abdij St. Germain des Prés, alle bezittingen van het klooster. De abdij bezat vele landerijen, verspreid over een ruim gebied. Om de grond te exploiteren paste Irminon, net als grootgrondbezitters, het hofstelsel toe. Dankzij zijn inventarisatie weten we nauwkeurig aan welke verplichtingen horigen waren onderworpen.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 3. De tijd van monniken en ridders (500 - 1000).	d. Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur	Elementen van het ontstaan van de feodaliteit: <ul style="list-style-type: none"> • Oorzaken van de opkomst van een nieuw soort politieke machthebbers. • Oorzaken van het ontstaan van leenverhoudingen tussen deze machthebbers en ondergeschikten. 	(v) Vazalliteit De 5de en 6de eeuw boden weinig zekerheid. Wie zich zwak voelde bood zijn diensten aan bij een naburig machtig heer en kreeg in ruil daarvoor bescherming en huisvesting. Hij werd vazal door trouw aan zijn heer te zweren. De dienst bestond meestal uit vechten. Voor beide partijen was dit een win-winsituatie. De Karolingische hofmeiers bouwden dit systeem uit en beloonden hun vazallen met een stuk land dat zij in leen kregen. Zo konden zij een grotere militaire inbreng verwachten van hun vazallen.	(p) Karel de Grote (742 - 814) Karel schakelde in zijn bestuur adellijke grootgrondbezitters in: graven, hertogen en markgraven als bestuurders van gouwen. Deze heren neigden er sterk toe hun eigen belang te laten prevaleren. Om hen te controleren stelde Karel zendgraven aan: zij trokken door het rijk, controleerden en rapporteerden aan Karel. Toch was dat onvoldoende om de hoge heren in het gareel te houden. Daarom dwong Karel hen ertoe zijn vazallen te worden, want op die manier kon hij via een eed van trouw hun gehoorzaamheid afdwingen.
Tijdvak 4. De tijd van steden en staten (1000 - 1500).	a. De opkomst van handel en ambacht als basis voor herleving van een agrarisch-urbane samenleving	Elementen die bij de opkomst van handel en ambacht een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Hogere landbouwopbrengsten als gevolg van betere techniek en ontginningen. • Relatie tussen hogere opbrengsten landbouw en bevolkingsgroei enerzijds, ontstaan nijverheid anderzijds. • Oorzaken voor ontstaan lokale, regionale en lange afstandhandel. • Organisatie van de handel. • Oorzaken herleving en ontstaan van nieuwe steden. 	(O) Opbloei geldeconomie in Europa Na de val van het West-Romeinse rijk raakte het Romeinse geldstelsel in verval. Door de bloei van handel en ambacht vanaf ca. 1000 nam de behoefte aan geld enorm toe. Steden verwierven het recht zelf munten te slaan. Door de toegenomen welvaart verschenen in de 13 ^e eeuw weer gouden munten. Zo werd in Italië de fiorino d'oro geslagen, genoemd naar de bloem op de munt (fiorino) en het goud (oro) waarvan de munt was gemaakt.	(P) Goderic van Finchale (ca 1065 - 1170) Deze jonge Engelse marskramer dreef op het platteland handel op kleine schaal. Geleidelijk begon hij in duurdere spullen te handelen en sloot hij zich aan bij stedelijke kooplieden. Hij trok met leeftijdgenoten van stad naar stad, bezocht jaarmarkten en burchten, reisde naar diverse buitenland en ontwikkelde zich dankzij zijn handelsinstinct tot een rijk man. Na enkele pelgrimages naar Jeruzalem, Rome en Santiago besloot hij zijn leven aan God te wijden en eindigde zijn wereldlijke carrière.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 4. De tijd van steden en staten (1000 - 1500).	b. De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden.	Elementen die een rol spelen bij de opkomst van de burgerij en de zelfstandigheid van steden: <ul style="list-style-type: none"> • Saamhorigheid tussen leden handelsgemeenschappen. • Redenen voor verlening van stadsrechten; gemeenschappelijke belangen van vorsten en burgers. • Groeiende politieke macht van steden. 	(O) De opkomst van Amsterdam In 1275 verleende de Hollandse graaf Floris V aan de bewoners bij 'Amstelredamme' het recht om voortaan goederen binnen het graafschap Holland te vervoeren zonder dat zij daarvoor tol hoefden te betalen. Het tolprivilege laat zien dat Amsterdam toen nog geen stad was met een eigen naam. Korte tijd later bleek de situatie gewijzigd: rond 1300 gaf de bisschop van Utrecht als landheer Amsterdam stadsrechten: de toen nog kleine stad mocht voor haar eigen rechtspraak zorgen.	(P) Etienne Marcel (? - 1358) Deze Parijse lakenhandelaar leidde het verzet in de Franse Staten-Generaal toen de Franse dauphin om geld vroeg. Na aanvankelijke toezeggingen (de koninklijke financiën zouden onder controle komen van de Staten-Generaal) bleek de dauphin laks bij de naleving ervan. Daarop ontketende Marcel een volksofstand in Parijs en liet hij enkele adviseurs van de dauphin vermoorden. Als handelaar had hij vooral baat bij een stabiele munt, terwijl de koning voortdurend het geld devalueerde. Zijn invloed blijkt uit het feit dat hij concessies wist af te dwingen, maar met de moorden ging hij te ver. In 1358 werd hij vermoord.
	c. Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben	Aspecten die bij de strijd tussen kerk en staat een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Oorzaken van het verdwijnen van het caesaropapisme. • Oorzaken van de investituurstrijd. • Machtsmiddelen die door de kerk en staat werden ingezet. • Verloop van de machtsstrijd tussen geestelijke en wereldlijke macht. 	(G) De gang naar Canossa 1077 In 1077 vroeg de Duitse keizer Hendrik IV bij Canossa aan paus Gregorius VII zijn excommunicatie op te heffen. Oorzaak voor de excommunicatie was het feit dat Hendrik een bisschop had benoemd voor de stad Milaan terwijl de paus zelf al een kandidaat had benoemd. Dit conflict was typerend voor de Investituurstrijd. Via excommunicatie beschikten pausen over een krachtig wapen. Omdat de keizer buiten de kerk was geplaatst, erkenden veel vorsten en bisschoppen hem niet meer als zodanig.	(V) De Babylonische ballingschap Tussen de Franse koning Filips IV en paus Bonifatius VIII rees een conflict over de vraag of Filips belasting mocht opleggen aan kerkelijke gebieden in Frankrijk en over de bevoegdheid van wereldlijke rechtbanken om zich uit te spreken over geestelijken. Dit conflict liep zo hoog op dat Filips IV zelfs probeerde de paus af te zetten. De paus deed hem vervolgens in ban, waarop Filips de paus korte tijd gevangen liet nemen. De volgende paus, Clemens V, verplaatste zijn zetel naar Avignon. Dit gebeurde zowel onder politieke druk van Filips als door de onzekere politieke toestand in Rome.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 4. De tijd van steden en staten (1000 - 1500).	d. De expansie van de christelijke wereld, onder andere in de vorm van de kruistochten	Elementen die bij deze expansie een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Initiatief van de kerk om tot kruistochten op te roepen. • Godsvredebeweging als poging de vechtlust te kanaliseren. • Politieke, religieuze en economische motieven van de kruisvaarders, in en buiten Europa. • Oorzaken kolonisatie Oost-Europa. 	(p) Godfried van Bouillon (1060 - 1100) Hij was hertog van Lotharingen en erg godvruchtig. Na de oproep tot een Kruistocht door paus Urbanus gaf hij onmiddellijk gehoor en verpandde of verkocht zijn bezittingen om op die manier aan geld voor troepen te kunnen komen. Toen Jeruzalem was veroverd en men aan hem als koning van de stad dacht wilde hij niet de koningstitel dragen in de stad waar Jezus was gekroond met een doornenkroon. Hij kreeg overigens wel de macht als 'verdediger van het heilig graf'.	(v) Tempeliers Deze monnikenorde werd gesticht om pelgrims naar het Heilige Land en heilige plaatsen daar te beschermen en de islam te bestrijden. Toegelaten werden ridders die de normale klooster-geloften aflegden en daarmee hun leven in dienst van God stelden. Dat gold ook voor leden van niet-ridderlijke afkomst. De orde was succesvol en werd zeer rijk. In de strijd tegen de moslims traden zij meedogenloos op; van islamitische zijde werden zij daarom op dezelfde manier behandeld.
	e. Het begin van staatsvorming en centralisatie	Elementen die bij de staatsvorming en centralisatie een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Manieren waarop vorsten probeerden greep te krijgen op leenmannen. • Groei van centrale bestuursinstellingen. • Uitbouw van koninklijke rechtspraak. • Juridische onderbouwing van koninklijke macht. • Opkomst van standenvertegenwoordiging. 	(v) Rijkskerkenstelsel Om te voorkomen dat vazallen hun lenen, die zij als hun eigendom gingen beschouwen, aan zijn koninklijk gezag zouden onttrekken stelde de Duitse keizer Otto I bisschoppen en abten aan als bestuurders. Zij hadden geen nakomelingen en dankten hun financiële positie aan de keizer. Dat zou hun trouw garanderen. Dit systeem van rijkskerken werkte goed tot het door het Concordaat van Worms voor de keizer onmogelijk werd op eigen houtje geestelijken te benoemen.	(p) Willem van Normandië (ca 1027 - 1087) Als hertog van Normandië kende Willem de macht van leenmannen. Toen hij Engeland had veroverd zette hij edelen die tegen hem hadden gevochten af. Op belangrijke posities stelde hij Normandische edelen aan, die hij beloofde met het land dat hij had afgepakt. De Normandiërs moesten aan hem persoonlijk de eed van trouw afleggen. Zo probeerde hij te voorkomen dat de macht van zijn leenmannen te groot zou worden. De rechtspraak liet hij niet over aan de adel, maar aan koninklijke ambtenaren, de sheriffs.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)	a. Veranderend mens- en wereldbeeld in de renaissance	Elementen van het veranderende mens- en wereldbeeld in de renaissance: <ul style="list-style-type: none"> • Geografische en natuurwetenschappelijke ontdekkingen. • Groeiende stedelijke rijkdom en stedelijke autonomie. • Uitingen van een veranderend mens- en wereldbeeld in kunsten en wetenschappen. 	(o) Van geocentrisme naar heliocentrisme De Griekse wijsgeer Aristoteles doceerde dat de aarde het middelpunt van het heelal vormt, waar de andere hemellichamen omheen cirkelen. Dit geocentrische wereldbeeld werd betwist door de Poolse astronoom en wiskundige Copernicus (1473-1543). Hij probeerde aan te tonen dat niet de aarde maar de zon het middelpunt vormt. De aarde draait daar net als andere planeten omheen. Dit heliocentrische wereldbeeld zette op de lange duur het aardse bestaan in een ander perspectief.	(p) Michel de Montaigne (1533-1592) De in Bordeaux geboren Franse filosoof en schrijver Michel de Montaigne koos de mens en in het bijzonder zichzelf als onderwerp van studie. In zijn Essais, voor het eerst gepubliceerd in 1580, besprak hij zaken uit het leven gegrepen: ouderdom, dronkenschap, ijdelheid, tradities en gebruiken, eer en geweten, opvoeding en onderwijs. Hij keerde zich tegen het geloof in absolute waarheden, die volgens hem alleen maar tot onverdraagzaamheid en onheil leidde, zoals de godsdiensttwisten tussen katholieken en protestanten aantoonde. Hij, en dat was bijzonder, relativeerde daarbij ook zijn eigen opvattingen, wetende dat die onderhevig waren aan verandering door nieuwe inzichten. Zo schreef hij in zijn Essais: 'Want ook wat ik nu schrijf zijn mijn gevoelens en meningen. Ik breng ze naar voren als dat wat ik geloof, niet als wat men geloven moet. Het gaat er mij alleen om hier mijn eigen ik te ontdekken, dat er morgen misschien anders uitziet, als ik verander met het nieuwe dat ik leer.' Omdat Montaigne zichzelf onderzocht, werd hij later wel beschouwd als grondlegger van de psychologie.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)	b. Het begin van de overzeese Europese expansie	<p>Elementen die bij het begin van de overzeese Europese expansie een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Motieven van Portugezen en Spanjaarden om verre zeereizen te ondernemen. • Factoren die Portugese en Spaanse overzeese expansie mogelijk maakten. • De geografische reikwijdte van de Portugese en Spaanse overzeese expansie. • Verschillen in de aard van het Portugese en het Spaanse kolonialisme. • Gevolgen van het Spaanse kolonialisme voor de inheemse volkeren in de nieuwe wereld. 	<p>(o) Voortzetting van de Reconquista</p> <p>De expansie van de christelijke wereld kreeg na het jaar 1000 niet alleen vorm door kruistochten naar Palestina, maar ook door verovering van het Arabische gebied in het huidige Spanje en Portugal. Vanuit Portugal werd deze expansie in de vijftiende eeuw voortgezet aan de overkant van de Straat van Gibraltar. In 1415 veroverden de Portugezen de Marokkaanse havenstad Ceuta op de Arabieren. Tussen deze stad en de West-Afrikaanse Goudkust bestond een levendige handel in goud en slaven. Nu de stad in handen was van Portugezen, bleven de Arabische kooplieden echter weg. Zelf over land handelen met de Goudkust was voor de Portugezen te gevaarlijk. Daarom gingen ze de West-Afrikaanse kust over zee verkennen en in kaart brengen. Na vele expedities bereikten ze omstreeks 1450 de Goudkust. In 1588 kwam Bartholomeus Diaz aan bij de zuidpunt van Afrika, door de Portugese koning gedoopt in Kaap de Goede Hoop.</p>	<p>(g) De dood van Moctezuma II (1520)</p> <p>In 1519 verbleven Spaanse conquistadores geruime tijd als gast in het paleis van de Azteekse keizer Moctezuma II in Tenochtitlan, de indrukwekkende hoofdstad van het Aztekenrijk. Toen er in de stad een conflict uitbrak tussen Spaanse troepen en Azteekse edelen, hielden de Spanjaarden Moctezuma als gijzelaar in zijn eigen paleis vast. Moctezuma overleefde dit huisarrest niet. De precieze toedracht rond zijn dood is obscuur. Volgens Spaanse bronnen werd Moctezuma door zijn eigen volk gestenigd toen hij in opdracht van de Spanjaarden van het balkon van zijn paleis de oproerige menigte tot kalme maande. De Azteken zelf beweerden dat Moctezuma door de Spanjaarden was gedood.</p>

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)	c. De Reformatie en de splitsing in de christelijke kerk	Elementen die bij de Reformatie en de splitsing in de christelijke kerk een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Religieuze achtergronden. • Verschillende stromingen binnen de protestantse hervormingsbeweging. • Politieke, sociaal-economische en religieuze factoren die tot de splitsing in de christelijke kerk hebben geleid. • De opdeling van Europa in (staatkundig) katholieke en (staatkundig) protestantse landen. • Contrareformatie. 	(g) Luthers 95 stellingen (1517) In 1517 publiceerde de nog jonge professor in de theologie in Wittenberg 95 stellingen, die hoofdzakelijk gericht waren tegen de aflaathandel zoals die door Johan Tetzl werd gepredikt. Hoewel de stellingen voor theologen bedoeld waren, de officiële dogma's niet werden bestreden en de paus er niet direct in werd aangevallen, kunnen zij met recht worden gezien als het begin van de Reformatie. De paus was geenszins van plan op de kritiek van Luther in te gaan en eiste herroeping van diens standpunten. Luther weigerde en werd geëxcommuniceerd. In 1521 moest hij op de Rijksdag verschijnen, maar ook daar weigerde hij zijn leer te herroepen. De rijksban volgde, maar om deels politieke redenen waren verscheidene Duitse vorsten bereid Luther bescherming te bieden.	(v) De barok De Contrareformatie trachtte het aan de hervormers verloren terrein terug te winnen door de kerkelijke dogma's aan te scherpen en afvalligen op te sporen en te berechten. Gelovigen die de moederkerk hadden verlaten moesten weer tot het katholicisme verleid worden. Dat is de achtergrond van de barok, een kunststijl die in kerkgebouwen tot uiting kwam in weelderige en uitbundige versieringen waar een dramatisch effect vanuit ging. Barokke kerken riepen het beeld op van een vitaal katholicisme, dat in schril contrast leek te staan met de soberheid van het protestantisme.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)	d. De Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat	Elementen die bij de Nederlandse Opstand een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Het proces van centralisatie en staatsvorming in de Nederlanden. • Verspreiding van het calvinisme in de Nederlanden en de reactie daarop van Filips II. • Motieven van Nederlandse edelen en stedelijke burgerij om tegen Filips II in opstand te komen. • Fasen in de Nederlandse Opstand. • De staatkundige uitkomst van de Opstand. 	(v) Ambtsadel Van oudsher was het vervullen van ambten een voorrecht van edelen. In hun streven naar eenheid in hun rijk en versteviging van vorstelijke macht kozen Karel V en Filips II steeds vaker voor juridisch geschoolde beroepsambtenaren uit de burgerij. De edelen voelden zich hierdoor gepasseerd en bovenal geschoffeerd toen bleek dat de vorst er geen moeite mee had deze burgers in de adelstand te verheffen. Zo leidde de groei van de ambtsadel tot grote ontevredenheid onder lagere edelen. Achteraf kan hier een oorzaak van de Opstand in gezien worden.	(o) Van monarchie naar republiek Om de opstand tegen hun vorst Filips II een legitieme basis te geven, publiceerden de Staten-Generaal van de noordelijke gewesten in 1581 het Plakkaat van Verlating. Daarin stond dat een door God aangestelde koning zijn onderdanen moet beschermen zoals een herder waakt over zijn schapen. Als hij zijn onderdanen onderwerpt aan tirannie en hun belangen schaadt hebben de onderdanen het recht om hem te verlaten en op zoek te gaan naar een nieuwe vorst. Dat was al gebeurd, want enkele maanden voor het verschijnen van het Plakkaat hadden de Staten de soevereiniteit overgedragen aan de hertog van Anjou. Zijn regeerperiode duurde slechts twee jaar en opnieuw gingen de Staten op zoek naar een plaatsvervangende vorst. Dat werd de graaf van Leicester, maar ook zijn verblijf in de Nederlanden was van korte duur. Na zijn vertrek in 1587 ondernamen de Staten-Generaal geen poging meer om een vorst te zoeken. De Republiek was een feit.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)	e. De hernieuwde interesse voor de klassieke oudheid	<p>Elementen die bij de hernieuwde interesse voor de klassieke oudheid een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Materiële en immateriële kanten van het Grieks-Romeinse erfgoed. • Factoren die de heropleving van het Grieks-Romeinse erfgoed bevorderden. • Streken in Europa waar de heropleving van het Grieks-Romeinse erfgoed zich voordeed. • Navolging van de Grieks-Romeinse vormentaal door renaissancekunstenaars. • Bestudering van geschriften uit de Oudheid door humanisten. 	<p>(p) Erasmus van Rotterdam (1469?- 1536) (P)</p> <p>Erasmus van Rotterdam kan met recht de grootste humanist van zijn tijd genoemd worden. In zijn zoektocht naar het zuivere, het oorspronkelijke christelijke geloof bestudeerde hij nauwgezet bijbelteksten uit de Oudheid. Hij bracht de vroegste Griekse tekst van het Nieuwe Testament uit, een prestatie waarmee hij zijn reputatie als groot geleerde vestigde. Naar eigen zeggen waren in de Latijnse vertalingen van Griekse bijbelteksten teveel fouten geslopen en mede daardoor circuleerden verschillende interpretaties die het zicht op het 'ware christendom' ontnamen. Daarom hield Erasmus zich intensief bezig met de tekstkritische bestudering van 'oorspronkelijke' christelijke geschriften.</p>	<p>(g) Het 'vreugdevuur der ijdelheden' (1497)</p> <p>In 1494 kwam in Florence de dominicaanse priester Savonarola (1452-1498) aan het bewind. Savonarola was een verklaard tegenstander van humanisme en kunst en eenmaal aan de macht zag hij zijn kans schoon om de stad van deze 'verderfelijke' invloeden te zuiveren. Hoogtepunt van de campagne die Savonarola op touw zette was het 'vreugdevuur der ijdelheden'. Op het plein midden in de stad werden boeken van humanistische schrijvers en naaktportretten van beroemde kunstenaars in brand gestoken. Het was een orthodox-religieus protest tegen nieuwlichterij. Lang duurde dit protest niet, want na een paar maanden had het volk genoeg van de zedenprekerij van Savonarola. De priester werd gearresteerd en eindigde op de brandstapel.</p>

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 6 Tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700)	a. Ontstaan van handelskapitalisme en begin van een wereld-economie	Elementen die bij het ontstaan van handelskapitalisme en wereldeconomie een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Huisnijverheid, manufactuur en vroegmoderne industrie naast en in plaats van de gilde-economie. • Mercantilisme. • Intercontinentale handel. • Kolonialisme. 	(g) De oprichting van de VOC (1602) In de 16de eeuw was de intercontinentale handel in handen van Spanjaarden en Portugezen. Nederlanders konden hieraan uitsluitend deelnemen via zogenaamde pepercontracten. In 1591 werden deze contracten opgekocht door een aantal buitenlandse kooplieden en bankiers. De Nederlanders besloten toen met eigen schepen naar de Oost te varen. Zo ontstonden de zogenaamde voorcompagnieën. Omdat deze compagnieën elkaar beconcurrerden en zo de economie van de Republiek benadeelden, besloten de Staten-Generaal in 1602 tot de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Daarmee werden ondernemers gedwongen om samen te werken, geheel passend bij het mercantilistische beleid. De Compagnie mocht verdragen sluiten, forten bouwen en oorlog voeren. Het was de eerste Naamloze Vennootschap ter wereld.	(p) Lodewijk de Geer (1587-1652) Lodewijk de Geer groeide op in een familie van grote ijzerhandelaars uit Luik, die lid waren van het kramersgilde. Nadat de familie zich in de Republiek had gevestigd, ontwikkelde Lodewijk zich, mede door de religieoorlogen en het ontluikende handelskapitalisme, tot een vermogend wapenhandelaar en bankier die vooral vanuit Zweden actief was. Vanaf 1627 beheerste hij de Zweedse wapenindustrie via een monopolie op het gieten van geschut. Zijn vele verdiensten voor Zweden leverden hem de verheffing in de Zweedse adelstand op. Hij werd de grootste grondbezitter van Zweden en verwierf het chique Amsterdamse 'Huis met de hoofden' aan de Keizersgracht. Toen hij stierf liet hij een vermogen na van 1,5 miljoen gulden waarmee hij op de drie na rijkste man de Gouden Eeuw was.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 6 Tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700)	b. Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland	Elementen die bij het burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • De eigenaardige staatsinrichting van de Republiek. • Het regentenpatriciaat. • Voorwaarden die urbanisatie mogelijk maken. • Sociale verhoudingen in de steden. • Diverse kunstvormen die zijn afgestemd op de stedelijke cultuur. 	(o) De ontwikkeling van het regentenpatriciaat Al in de late middeleeuwen ontstond de tendens tot machtsconcentratie bij regenten, afkomstig uit kleine groepen families. Kenmerkend voor de steden van Holland was de geringe invloed van gilden en burgers op de verkiezing van deze regenten. Door de Nederlandse Opstand werd de soeverein uitgeschakeld en daarmee dus ook de mogelijkheid tot aantasting van de macht van de regentenoligarchie. Deze macht was aan het einde van de 17de eeuw dan ook onaantastbaar geworden.	(v) Staatsgezinden en prinsgezinden Na de Nederlandse Opstand was de staatsinrichting van de Republiek niet helder geregeld en bleef er verschil van mening bestaan over de posities van de stadhouder en de gewesten. De staatsgezinden wilden de gewestelijke autonomie behouden. Hun hoogste doel was de 'ware vrijheid': een stadhouderloos tijdperk. Daartegenover stonden de prinsgezinden, die voorstanders waren van een sterke centrale macht in handen van de stadhouder. Bij politieke problemen laaide dit onderliggende conflict telkens op.
	c. Het streven van vorsten naar absolute macht	Elementen die bij het streven van vorsten naar absolute macht een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • De strijd tussen enerzijds vorsten die willen centraliseren en bureaucratiseren en anderzijds particularistische adel, geestelijkheid en steden die hun macht willen behouden. • De theoretische onderbouwing van het absolutisme/politieke theorieën. • Mercantilisme. • De vermenging van politiek en religie. 	(p) Lodewijk XIV (1638-1715) Lodewijk XIV heeft ervoor gezorgd dat de Franse staatsinrichting, het economisch beleid en de Franse cultuur lang het voorbeeld werden voor Europa. Lodewijk was niet bijzonder begaafd, maar had charisma en wist de juiste mensen om zich heen te verzamelen. Onder zijn bewind werd het leger gecentraliseerd, gedisciplineerd, gereorganiseerd en verviervoudigd. Hij stelde staatsraden en intendanten in om zijn beleid uit te voeren en liet Colbert een streng mercantilistisch beleid voeren dat de regering van voldoende inkomsten moest voorzien. Zijn politieke tegenstanders, de edelen, liet hij aan zijn hof wonen om hen zo politiek gezien uit te schakelen. De uitspraak 'L'état, c'est moi' is waarschijnlijk niet van hemzelf, maar zegt genoeg over de reputatie die Lodewijk als centralist had opgebouwd.	(v) Droit divin Sinds de late middeleeuwen nam de macht van vorsten toe. Voor deze positieverandering werd naar legitimering gezocht. Hobbes ontwierp een natuurrechtelijke onderbouwing, maar die was voor velen niet acceptabel vanwege het niet-christelijke karakter ervan. De theorie van het droit divin, volgens welke de koning zijn macht direct van God krijgt en hij dus ook alleen Hem verantwoordig is verschuldigd, werd daarom veel populairder. Bisschop Bossuet werd er de belangrijkste vertolker van.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 6 Tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700)	d. De wetenschappelijke revolutie	Elementen die bij de wetenschappelijke revolutie een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Voorwaarden voor de ontwikkeling van de moderne wetenschap. • De ontwikkeling van de wetenschappelijke methode. • Experimentele wetenschap. • Toegepaste wetenschap. • Belangrijke resultaten van de natuur- en cultuurwetenschappen. 	(g) De ontdekking van de zwaartekrachtwet De wet van de universele zwaartekracht werd door Isaac Newton op 5 juli 1687 in zijn hoofdwerk, de <i>Philosophiae Naturalis Principia Mathematica</i> , gepubliceerd. De wet leverde een grote bijdrage aan de ontwikkeling van het natuurwetenschappelijke wereldbeeld. De ontdekking laat zien hoe belangrijk communicatie was voor de moderne wetenschap; de wet steunde op wiskundig rekenwerk van mensen als Copernicus en Brahe en combineerde de wetten van Kepler over de hemelse objecten met de aardse valwetten van Galileï.	(o) De ontwikkeling van een wetenschappelijke methode Tot de eerste helft van de 17de eeuw werd de wetenschap belemmerd door te eenzijdig deductief denken, het isolement van wetenschappers, de scepsis en het ontbreken van duidelijke scheidslijnen tussen wetenschap en pseudowetenschappen. Aan het eind van de 17de eeuw was dat totaal anders. Met name Bacon en Descartes hebben met hun nadruk op de inductieve methode, het gebruik van de wiskunde en de nadruk op de toegepaste wetenschap veel scepsis weggenomen en gezorgd voor een gemeenschappelijke basis voor het doen van onderzoek en voor onderlinge communicatie. Via Koninklijke Academies en wetenschappelijke tijdschriften werd sindsdien op vruchtbare wijze informatie uitgewisseld over de vele uitvindingen en ontdekkingen die de wetenschappelijke revolutie kenmerkten.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 7 Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800)	a. Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving	Elementen die bij dit rationele optimisme en 'verlicht denken' een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Invloed van de wetenschappelijke ontdekkingen uit de 17de eeuw. • Rationele opvattingen worden gepopulariseerd voor het geletterde deel van de bevolking. • Overgang van cyclisch denken naar vooruitgangdenken. • In de godsdienst: het afwijzen van intolerantie en geloofsvervolgung. • In de politiek: het afwijzen van de absolute macht van vorsten, het vastleggen van burgerrechten en de invoering van de trias politica (scheiding der machten). • In de economie: het streven naar een vrije markt. • In de sociale verhoudingen: het bepleiten van gelijke rechten voor de burgers en het afschaffen van standonderscheid. 	(g) De publicatie van Het sociaal contract (1762) Dit boek kan beschouwd worden als een alternatief voor het absolutisme. Want volgens Rousseau is de macht van een vorst niet van bovenaf gelegitimeerd maar van onderop: de burgers maken met elkaar afspraken om de samenleving en het politieke bestel goed te regelen. Zij vormen het hoogste gezag en staan een deel van hun persoonlijke vrijheid af aan de Gemeenschappelijke Wil. Rousseau legde niet precies uit hoe die Gemeenschappelijke Wil kan worden ondergebracht in een goed werkend politiek bestuur, maar veel tijdgenoten zagen in zijn boek een pleidooi voor een democratische staatsvorm en voor een samenleving waarin mensen op basis van nationaal besef samen de verantwoordelijkheid nemen voor het landsbestuur.	(o) Het ontstaan van een publieke opinie In de loop van de 18de eeuw raken Europeanen uit de middenklasse meer geïnteresseerd in actuele vraagstukken, zowel in eigen land als internationaal. Ze gingen tijdschriften en kranten lezen, bezochten koffiehuisen en leeszalen waar ze zich op de hoogte konden stellen van de laatste ontwikkelingen, en werden lid van genootschappen waarin ze ideeën met elkaar uitwisselden. In lijn met het verlichte denken van deze tijd waren veel mensen op zoek naar manieren om de eigen samenleving te verbeteren. Historici spreken in dit verband wel over het ontstaan van een publieke opinie.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 7 Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800)	b. Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse, verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)	Elementen die bij dit verlichte absolutisme een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Streven naar godsdiensttolerantie. • Streven naar meer juridische gelijkheid. • Stimuleren van het onderwijs. • Stimuleren van de economie. • Vasthouden aan de absolute macht van de vorst. 	(p) Frederik de Grote (1712-1786) Frederik de Grote regeerde van 1740 tot 1786 over Pruisen. Hij onderhield intensieve contacten met verlichte denkers als Voltaire en beschouwde het als zijn opdracht om zijn onderdanen te verheffen tot verstandige en gelukkige mensen. Zo zorgde hij ervoor dat naast de heersende lutherse kerk ook minderheids-godsdiensten werden getolereerd. Hij verbeterde de rechtspraak en trachtte voor alle kinderen een vorm van onderwijs in te voeren (wat overigens niet lukte). Bij deze hervormingen stuitte hij wel op grenzen. Zo schafte hij wel de horigheid af op zijn kroondomeinen, maar durfde hij het niet aan om dit ook elders in Pruisen aan te pakken. Daarmee zou hij namelijk geen vrienden maken bij de landadel, de machtigste groep in het land.	(v) Het mislukken van hervormingen in Frankrijk In Frankrijk was de ongelijke verdeling van de belastingdruk een groot probleem. De adel en de geestelijkheid waren vrijgesteld van de belangrijke grondbelasting (de 'taille'). Frankrijk was betrekkelijk welvarend, maar de overheid kampte voortdurend met schulden. Zowel Lodewijk XV als Lodewijk XVI ondernam pogingen om ook de eerste en de tweede stand te laten bijdragen aan de schatkist. Het verzet van adel en geestelijkheid was echter zeer sterk en de vorsten moesten uiteindelijk hun nederlaag erkennen. We zouden kunnen zeggen dat de vorsten bij deze hervormingspogingen blij gaven van verlichte denkbeelden, maar niet despotisch genoeg waren om hun beleid te kunnen doordrukken.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 7 Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800)	c. Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme	Elementen die bij de uitbreiding van de Europese overheersing, de plantagekoloniën, de transatlantische slavenhandel en de opkomst van het abolitionisme een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Handelskoloniën, vestigingskoloniën en plantagekoloniën als varianten van Europese expansie. • Toenemend belang van plantageproducten uit Amerika op de Europese markt. • Transatlantische slavenhandel bereikt in de 18de eeuw zijn grootste omvang. • Streven naar afschaffing van de slavenhandel en slavernij in de tweede helft van de 18e eeuw en eerste resultaten daarvan in het begin van de 19e eeuw. 	(v) Slaven aan boord van Nederlandse schepen De hoge sterfte van slaven aan boord van Nederlandse schepen tijdens de overtocht van Afrika naar Amerika is lange tijd toegeschreven aan de wrede behandeling door de bemanning. Meer recente gegevens laten zien dat de bemanning de slaven beschouwde als kostbare koopwaar en hen met de nodige zorg wilde behandelen. Het grote aantal sterfgevallen was niet het gevolg van onwil maar onkunde bij de bemanning. Door gebrek aan medisch inzicht en slechte hygiëne aan boord werden te veel slaven in veel te krappe, warme, vervuilde en benauwde omstandigheden welhaast op elkaar gestapeld. In vergelijking met de slavenhandel door Engelse reders waren de sterftcijfers aan boord van de Nederlandse schepen hoog. Dat kan voor een deel worden toegeschreven aan de geringere omvang van de Nederlandse slavenhandel en gebrek aan professionaliteit. Terwijl de Engelsen aan het einde van de 18e eeuw door medische maatregelen de sterfte wisten terug te dringen, hielden de Nederlandse handelaren vast aan hun oude gewoontes.	(o) Groei van slavernij in de VS rond 1800 De Amerikaanse volksvertegenwoordigers gingen er aan het eind van de 18de eeuw vanuit dat de slavernij na de afschaffing van de slavenhandel in 1808 bij gebrek aan nieuwe aanvoer van slaven vanzelf zou doodbloeden. Dat was echter niet het geval. Door de uitvinding van de cotton gin en door de toenemende vraag naar katoen vanuit Engeland vond er een ware explosie van de katoenteelt in het Zuiden van de Verenigde Staten plaats. In de vraag naar arbeidskrachten werd voorzien door een geboorteoverschot onder de slaven. Deze slaven werden verkocht aan nieuwe plantage-eigenaren. Zo maakte de slavernij in het Zuiden onverwacht toch een sterke groei door.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 7 Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800)	d. De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap	Elementen die bij de democratische revoluties een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Democratische revoluties in Noord-Amerika, de Nederlandse Republiek en Frankrijk werden gestimuleerd door gemeenschappelijke verlichte ideeën over politiek en samenleving. • Elk van deze revoluties is veroorzaakt door specifieke korte en lange termijnfactoren. • Fasering en resultaten van de revoluties. 	(g) Gelijikstelling van godsdiensten (1796) Op 5 augustus 1796 besloten de gekozen volksvertegenwoordigers in de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek om een eind te maken aan de bevoorrechte positie van de 'heersende' gereformeerde (calvinistische) kerk. Daarmee zou dus ook een einde moeten komen aan de tweederangs positie van de katholieke en kleine protestantse kerken in Nederland. Tegelijkertijd werd besloten tot de scheiding van kerk en staat. De gereformeerde kerk mocht niet langer door de overheid gesteund worden. Dit was een eerste stap in de richting van volledige gelijkstelling van de godsdiensten.	(o) Kiesrecht tijdens de Franse Revolutie In de verschillende fasen van de Franse Revolutie werden verschillende keuzes gemaakt in het toekennen van het kiesrecht. Interessant is dat het revolutionaire gelijkheidsbeginsel daarbij niet altijd even serieus werd genomen. Zo werd er in de jaren 1789-1791 gekozen voor een combinatie van census- en getrappt kiesrecht. Hierdoor werd vooral de bezittende klasse in het nationale parlement vertegenwoordigd. In de radicale fase (1792-1794) werd een abrupte overstap gemaakt naar algemeen mannenkiesrecht. Paradoxaal genoeg was juist dit de fase waarin het democratische proces totaal ontspoorde. Vanaf 1795 grepen meer gematigde politici terug op een variant van census- en getrappt kiesrecht. Deze ontwikkeling laat zien dat het 'uitvinden van de democratie' een complex proces is.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)	a. De opkomst van de politiek-maatschappelijke stromingen, liberalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme	Elementen die bij de opkomst van de politiek-maatschappelijke stromingen een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Verband tussen het ontstaan van de stromingen en de democratische revoluties van circa 1770 tot 1848. • Verband tussen het ontstaan van de stromingen en de industriële revolutie. • Diverse varianten van nationalisme, liberalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme qua ideologie en sociaal-politiek. 	(v) Het revolutionaire marxisme Karl Marx is de grondlegger van de beweging die hijzelf omschreef als 'wetenschappelijk' socialisme. Volgens zijn theorie was de industriële kapitalistische samenleving in vaste stappen op weg naar de ondergang en zou er een revolutie komen waarbij de arbeidersklasse de macht zou grijpen. Omdat hij er vanuit ging dat deze revolutie van tevoren was bepaald door enkele maatschappelijke ontwikkelingen, wordt deze theorie wel 'deterministisch' genoemd. Die ontwikkelingen waren: de concentratie van de productiemiddelen bij een steeds kleiner wordende groep ondernemers, de toenemende uitbuiting van arbeiders (steeds lagere lonen en steeds langere werktijden) en als gevolg daarvan een steeds sterker, strijdvaardig klassenbewustzijn bij een steeds groter wordende arbeidersklasse, die uiteindelijk omvangrijk en krachtig genoeg zou zijn om de macht te kunnen grijpen.	(o) Van klassiek naar radicaal-liberalisme Rond 1850 kozen liberalen in veel Europese landen voor een uiterst terughoudende rol van de overheid. De vrije markt moest zorgen voor evenwicht in de samenleving en de overheid zou zich moeten beperken tot de rol van nachtwaker. Daarnaast stonden veel liberalen een beperkte toekenning van het kiesrecht voor aan het meer welgestelde deel van de bevolking (censuskiesrecht). Door de toenemende sociale problemen in de steden en door sterke pressie van de arbeidersbeweging ontstond in liberale kring rond 1880-1890 de gedachte dat de overheid zou moeten ingrijpen wanneer de vrije markt niet het noodzakelijke evenwicht bracht in de samenleving. Zo ontstonden de eerste ideeën over arbeidswetgeving om vrouwen en kinderen te beschermen en initiatieven om de bevolking te voorzien van schoon drinkwater. Tegelijkertijd begonnen liberalen over te hellen naar algemeen kiesrecht. Dit liberalisme wordt over het algemeen 'radicaal' genoemd, in de zin van links en progressief.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)	b. Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces	Elementen die bij de voortschrijdende democratisering een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Terugdringen van de macht van vorsten ten gunste van het parlement. • Uitbreiding van het kiesrecht, resulterend in algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. • Strijd tussen conservatieve en progressieve krachten over de macht van het parlement én de invloed en omvang van het electoraat. • De overgang van een politieke cultuur, gecentreerd rond een smalle elite, naar massapolitiek, waarin landelijke partijen, pressiegroepen en media een belangrijke rol spelen. 	(v) De ministeriële verantwoordelijkheid In veel liberale grondwetten van rond 1848 werd de macht van de koning beperkt en trok het parlement de meeste macht in de staat naar zich toe. In Nederland werd bepaald dat de koning onschendbaar was en dat ministers politiek verantwoording moesten afleggen aan het parlement. Tot op de dag van vandaag houdt dit beginsel in dat het parlement ook zijn vertrouwen kan opzeggen in het zittende kabinet en dit dus kan laten 'vallen'. Onder koning Willem III (1849-1890) heeft het parlement dit recht tijdens twee conflicten (1866 en 1867) verworven. Nadat de liberale kamermeerderheid de ministers onder vuur had genomen, liet de koning de Tweede Kamer ontbinden en verkiezingen uitschrijven. In beide gevallen leverden de verkiezingen opnieuw een liberale kamermeerderheid op en moest het kabinet uiteindelijk toegeven aan de wil van het parlement.	(p) Napoleon III (1808-1873) Louis Napoleon Bonaparte was een neef van de grote Napoleon. Na een jaar van revolutionaire ontwikkelingen werden in december 1848 in de nieuwe Franse Republiek presidentsverkiezingen gehouden. Elke volwassen Franse man mocht stemmen. Interessant is dat de kiezers, nu ze van hun democratisch recht gebruik konden maken, kozen voor een persoon met een nogal ondemocratische reputatie. Ze kozen voor een grote naam uit het verleden. Binnen enkele jaren wist deze president zich op te werken tot keizer Napoleon III. Hij ontwierp vervolgens een schijndemocratie waarin hij de volledige regie had. Veel mensen stelden de vraag of de democratie niet te snel was ingevoerd in Frankrijk.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)	c. De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor de industriële samenleving	<p>Elementen die bij de industriële revolutie een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Voorwaarden die industriële ontwikkeling mogelijk maken. • Belangrijkste bedrijfstakken waarin de industrialisatie plaatsvindt en innovaties in deze bedrijfstakken. • Veranderingen in de werkomstandigheden in de industrie ten opzichte van de ambachtelijke bedrijven; het ontstaan van een proletariaat. • Samenhang tussen industrialisatie en urbanisatie. • Veranderingen in demografische patronen. • Samenhang tussen industrialisatie en de transportrevolutie. • Verschillen tussen de eerste industrialisatiegolf en latere industrialisatiegolven. 	<p>(o) De agrarische modernisering in Engeland</p> <p>De verbeteringen in de Engelse landbouw in de 18de eeuw worden gezien als een belangrijke ontwikkeling voorafgaande aan de industriële revolutie. Het ging om enkele technische verbeteringen, zoals een betere bemesting van de grond en afwisseling van geteelde gewassen, in combinatie met de enclosure (omheining) van landbouwgrond. In veel dorpen werd de grond tot dan toe deels gemeenschappelijk door dorpen beheerd. Door de afgrenzing van stukken land gingen landeigenaren investeren in hun eigen perceel en steeg de productie. De agrarische modernisering had twee belangrijke gevolgen. Ten eerste ging de productiviteit in de landbouw met sprongen omhoog, waardoor de prijzen daalden en meer mensen gevoed konden worden. Ten tweede werden kleine keuterboeren door de enclosure beroofd van hun bestaansmiddelen en gedwongen om ander werk te zoeken. Velen van hen begonnen een nieuw bestaan in de huisnijverheid en de industrie.</p>	<p>(v) Disciplineren van de arbeid</p> <p>Veel arbeiders hadden moeite over te schakelen van een leven in de landbouw of het kleinbedrijf naar de orde en regelmaat van de fabriek. Vooral de lange werkdagen en de discipline op de werkvloer waren een probleem. Ook gebeurde het nog wel eens dat arbeiders na een alcoholische zondag op de maandag niet op het werk verschenen. Door bijvoorbeeld boetes op te leggen probeerden ondernemers hun arbeiders te disciplineren. Een bekend voorbeeld van disciplineren is de rond 1800 gestichte fabriek van Robert Owen, nabij Glasgow. In de fabriek was er veel toezicht en werden arbeiders door hun voormannen beoordeeld met een cijfer. Buiten de fabriek werd er gepatrouilleerd om arbeiders te weerhouden van drankmisbruik.</p>

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)	d. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie	Elementen die bij het moderne imperialisme een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Snelle expansie van grootmachten en kleinere landen in diverse delen van de wereld. • De datering van dit verschijnsel. • Het politieke, economische en culturele onderscheid tussen dit moderne westerse expansiepatroon en oudere vormen van expansie. • Verschillende politieke, economische en culturele factoren die het ontstaan van het moderne imperialisme kunnen verklaren. 	(v) Contractarbeid in westerse ondernemingen Een belangrijk kenmerk van het moderne imperialisme was dat westerse bedrijven ook echt begonnen te investeren in de koloniën, bijvoorbeeld plantages aanlegden, mijnen exploiteerden of oliebronnen aanboorden. Een probleem was de arbeidsvoorziening voor eenvoudig handwerk. De lokale bevolking was vaak niet bereid om in de bedrijven te werken en vond westerse ondernemingen een bedreiging voor de inheemse economie. In dergelijke gevallen maakten de westerse ondernemingen gebruik van zogenaamde koelies. Dat gebeurde bijvoorbeeld op de tabaksplantages in Deli (Sumatra) of de suikerplantages in Suriname. Het ging daarbij om mensen die van overzee werden aangevoerd en bij het tekenen van het contract een voorschot hadden ontvangen. De contracten waren zo geformuleerd dat het voor koelies erg lastig was om de arbeidsovereenkomst af te breken. De koelies waren geen slaven, maar hadden erg weinig rechten. Dit voorbeeld laat zien dat de vestiging van westerse ondernemingen in de koloniën tal van problemen oproep.	(p) Leopold II (1835-1909) Leopold II was koning van België vanaf 1865. In een tijd waarin de grootmachten bezig waren een koloniaal imperium op te bouwen, wilde deze koning niet achterblijven. Door handig diplomatiek spel kreeg Leopold tijdens de conferentie van Berlijn (1884-1885) van de grote mogendheden toestemming om langs de Kongo rivier een groot gebied te claimen. Het gebied kwam niet in handen van de Belgische staat maar van een door hem zelf geleide organisatie. Dit maakte het mogelijk zonder controle van wie dan ook in dit gebied 'wilde' rubber te laten exploiteren. Dit leverde enorme winsten op, maar ging gepaard met gruwelijke vormen van dwangarbeid. Het waren met name missionarissen en zendelingen die gegevens over deze wreedheden naar buiten brachten. In 1908 werd Leopold gedwongen om de Kongo over te dragen aan de Belgische staat. Het voorbeeld laat zien dat het moderne imperialisme twee gezichten had: enerzijds was er de zoektocht naar ongekende winst en anderzijds was er het ethische besef dat de koloniale landen niet alleen geld mochten incasseren, maar ook een beschavingsmissie hadden.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)	e. Discussies over de 'sociale kwestie'	Elementen die bij de discussies over de 'sociale kwestie' een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Discussies als gevolg van nieuwe sociale problemen in industriegebieden en in de grote steden. • Oplossingen die vanuit verschillende politieke stromingen werden aangedragen voor de sociale problemen. • De eerste vormen van wetgeving om de sociale problemen aan te pakken. • De overgang van nachtwakersstaat naar interventiestaat. 	(g) Kinderwet van Van Houten (1874) De Kinderwet van de liberale politicus Samuel van Houten (uit 1874) verbood de arbeid van kinderen tot twaalf jaar in werkplaatsen en fabrieken. Deze wet geldt wel als de eerste sociale wet in Nederland. Het is begrijpelijk dat een liberaal politicus juist voor kinderen in de bres sprong. Van volwassenen kon je volgens de principes van het liberalisme zeggen dat zij zelf een keuze hadden om bepaald werk al dan niet aan te nemen. Voor kinderen was dit moeilijk vol te houden. De Leerplichtwet van 1900 maakte een definitief einde aan de kinderarbeid. Vanaf dat moment waren de ouders verplicht hun kinderen van zeven tot en met twaalf jaar naar school te sturen. In de praktijk deden de meeste ouders dat al. Rond 1900 bezocht negentig procent van de kinderen een school.	(v) Aanpak van gezondheidsproblemen door de staat Cholera was een infectieziekte, veroorzaakt door het drinken van verontreinigd water. De ziekte ging gepaard met zeer sterke diarree en (als gevolg daarvan) uitdroging. De cholera-epidemieën eisten in de 19de eeuw tienduizenden slachtoffers in Nederland. Vanaf 1860 nam het aantal slachtoffers sterk af. Een verklaring daarvoor is dat de overheid bij het ontstaan van nieuwe epidemieën op aandringen van artsen maatregelen nam, zoals het beschikbaar stellen van gezuiverd drinkwater en het voorlichten van de bevolking over hygiënische maatregelen.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900)	f. De opkomst van de emancipatiebewegingen	<p>Elementen die bij de opkomst van emancipatiebewegingen een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Streven naar gelijkberechtiging van minderheidsgroepen krijgt in de tweede helft van de 19de eeuw vorm in georganiseerde politieke, sociale en culturele bewegingen. • Democratiseringstendensen in de samenleving, welvaartsstijging bij arbeiders en middengroepen én het toenemende belang van onderwijs stimuleren het ontstaan van emancipatiebewegingen. 	<p>(p) Aletta Jacobs (1854-1924) Aletta Jacobs speelde een belangrijke rol in de emancipatie van vrouwen. Zij was de eerste vrouw die, in 1871, in Nederland werd toegelaten tot de universiteit. Na haar zouden er velen volgen. Als arts heeft zij zich erg ingezet voor de belangen van vrouwen, onder meer door het geven van voorlichting over anticonceptie. Zij hield daartoe een gratis spreekuur voor vrouwen uit de arbeidersklasse. Juist voor deze vrouwen vormde het grote kindertal een fysieke belasting. Daarnaast was zij actief in de beweging voor vrouwenkiesrecht. Het vrouwenkiesrecht werd in Nederland in 1919 ingevoerd.</p>	<p>(o) Het ontstaan van de antirevolutionaire beweging De antirevolutionaire beweging onder leiding van Abraham Kuyper is ontstaan vanuit de onvrede van orthodoxe protestanten tegen de verlichte, vooruitstrevende stemming in de protestantse kerken in de 19de eeuw. Deze gelovigen wilden terug naar de kern van het geloof zoals dat in de 16de eeuw was geformuleerd. Zij beschouwden de liberale elite die in Nederland rond het midden van de 19de eeuw veel macht had als hun grote tegenstander. Naast deze kerkelijke strijd begonnen de orthodoxen zich ook in te zetten voor degelijk, orthodox gezind lager onderwijs. Zij vonden het openbaar onderwijs te liberaal en te modern. Deze inzet mondde uit in een felle schoolstrijd tussen de orthodoxen en katholieken aan de ene kant en de liberalen aan de andere kant. Vanuit deze schoolstrijd ontstond bij deze orthodox-protestanten de behoefte aan een goed georganiseerde politieke partij. Zo bezien kunnen we deze antirevolutionaire beweging omschrijven als een emancipatiebeweging. Daar wordt door critici tegen in gebracht dat de beweging ook veel sociale controle kende en de eigen aanhang beperkte in bewegingsruimte. Dat laatste lijkt op het eerste gezicht strijdig met de emancipatiegedachte.</p>

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 9 Tijd van de wereldoorlogen (1900-1950)	a. De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie	<p>Elementen die bij propaganda, communicatie en massaorganisaties een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Massaorganisaties als uiting van toenemende ideologisering van de samenleving. • Massaorganisaties als uiting van toenemende politieke betrokkenheid van de bevolking en democratisering van de samenleving. • Uitvinding van moderne communicatiemiddelen. • De ontwikkeling van moderne propaganda door nieuwe communicatiemiddelen. • De functie van propaganda in moderne samenlevingen gekenmerkt door ideologisering en grotere politieke participatie van bevolkingsgroepen. 	(v) Propaganda van de NSDAP 'Heel Duitsland hoort de Führer met de volksontvanger.' De nazi's zetten de radio doelbewust in voor propagandadoeleinden. Ieder Duits gezin zou over een radiotoestel moeten beschikken. Op pleinen werden luidsprekers geplaatst, zodat mensen zonder radio toch de toespraken van Hitler konden horen. Er was maar één zender: die van de NSDAP. Van vrije meningsuiting was geen sprake.	(o) Toename van massaorganisatie Een confessioneel, Nederlands voorbeeld. De katholieke Graalbeweging was in 1929 opgericht om katholieke meisjes te verenigen en naar het geloof te vormen. Daartoe voerden ze massaspelen op, waarbij met gymnastische beweging en dans een staand kruis vereerd werd. Doordat de meisjes in rijen liepen en synchroon bewogen, was het net alsof een leger in slagorde rond het kruis marcheerde.
	b. Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaal-socialisme	<p>Elementen die bij het in de praktijk brengen van de totalitaire ideologieën een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pogingen tot volledige gelijk-schakeling van de politiek, de economie en het sociale leven aan de heersende ideologie. • De rol van geweld en terreur in het gelijkschakelen van de samenleving. • Wisselwerking tussen politieke leiders en de massa. • De functie van propaganda en communicatiemiddelen bij het opleggen van de totalitaire ideologie. • De functie van vijandbeelden bij het opleggen van de totalitaire ideologie. • Het utopische karakter van de communistische en de fascistische ideologie. 	(g) Aanneمة Ermächtigungsgesetz (1933) Hitler werd in januari 1933 rijkskanselier en vanaf het aannemen van de Ermächtigungsgesetz (machtigingswet) op 23 maart 1933 bezat hij dictatoriale vol-machten. De wet stelde hem in staat om vier jaar lang buiten het parlement om te regeren. Daarmee werd de parlementaire democratie in feite afgeschaft.	(v) Socialistisch realisme Dit was de officiële kunststijl in de Sovjet-Unie vanaf 1934, toen Stalin zich uitsprak tegen iedere vorm van experiment. Het doel was om 'een waarachtig, historisch specifiek beeld te geven van de werkelijkheid in haar revolutionaire ontwikkeling'. Het werd gekenmerkt door een geïdealiseerde voorstelling van heroïsche arbeiders en soldaten in naturalistische stijl. Kunst werd hier ingezet als opvoedkundig middel voor de massa.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 9 Tijd van de wereldoorlogen (1900-1950)	c. De crisis van het wereldkapitalisme	<p>Elementen die bij de crisis een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Structurele en conjuncturele oorzaken van de crisis. • Gevolgen (sociaal, politiek en economisch) op korte en lange termijn. • Verschillende oplossingen voor de crisis. 	<p>(p) John Maynard Keynes (1883-1946)</p> <p>Keynes was vanaf 1906 als ambtenaar werkzaam, onder andere bij het India Office. Hij vertegenwoordigde het Engelse Ministerie van Financiën op de vredesconferentie van Versailles na de Eerste Wereldoorlog en was het niet eens met de hoge herstelbetalingen die Duitsland na de oorlog werden opgelegd. Hij schreef zelfs een boek over de nadelige gevolgen van Versailles voor de Europese economie. In 1936, midden in de crisistijd, schreef hij zijn bekendste werk: <i>The General Theory of Employment, Interest and Money</i>. Daarin stonden nieuwe inzichten voor de economische politiek van de overheid, gericht op het bestrijden van conjuncturele werkloosheid (de anti-cyclische begrotingspolitiek). Keynes legde de nadruk op de vraagkant van de economie en stelde dat de overheid moet investeren in de economie om herstel te stimuleren.</p>	<p>(o) Van oorlogseconomie naar overproductie</p> <p>Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de economieën van oorlogsvoerende landen ondergeschikt gemaakt aan de oorlog. De overheden voerden de oorlogsproductie maximaal op. Na de oorlog bleef de productie op een hoog peil om herstel mogelijk te maken en om aan achterstallige consumptievraag te voldoen. Tegelijkertijd deden nieuwe industrielanden hun intrede op de wereldmarkt. Deze factoren leidden eind jaren twintig tot overproductie, wat één van de oorzaken van de economische crisis was.</p>
	d. Het voeren van twee wereldoorlogen	<p>Elementen die bij het voeren van twee wereldoorlogen een rol spelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het voorspel en verloop van de Eerste Wereldoorlog. • Het voorspel en verloop van de Tweede Wereldoorlog. • De aard van oorlogvoering in de Eerste wereldoorlog. • De aard van oorlogvoering in de Tweede Wereldoorlog. • De militaire en politiek-staatkundige situatie na de Eerste Wereldoorlog. • De militaire en politiek-staatkundige situatie na de Tweede Wereldoorlog. • De strijd tussen staten is in de Tweede Wereldoorlog verbonden met de strijd tussen ideologieën. 	<p>(v) Industriële oorlogvoering</p> <p>In de Eerste Wereldoorlog bleek hoe belangrijk de fabrieksmatige productie van wapens was geworden. In ongekende hoeveelheden rolden munitie en geschut van de lopende band. Onmisbaar werden spoorwegen en schepen om mannen en materieel naar het front te vervoeren. Industriële macht bepaalde meer dan persoonlijke moed of heldendom het verloop van de oorlog.</p>	<p>(g) De invasie in Normandië (6 juni 1944)</p> <p>Op de eerste dag van operatie Overlord sneuvelden 2500 geallieerde soldaten, terwijl de Duitse soldaten in eerste instantie vanaf de rotsen aan het prijschieten waren. Na een dag hadden de geallieerde troepen bruggenhoofden gevormd en was het tweede front geopend. De geallieerde landing is één van de grootste militaire operaties uit de geschiedenis, die jarenlang in het geheim was voorbereid.</p>

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 9 Tijd van de wereldoorlogen (1900-1950)	e. Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden	Elementen die bij racisme en discriminatie een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Theorieën over natie en ras. • Politieke stromingen en overheden die racisme en discriminatie als uitgangspunt kiezen voor hun beleid, uitmondend in genocide. • Modern antisemitisme. • De jodenvervolgving door de nazi's. • De vervolging van andere door de nazi's als minderwaardig bestempelde (bevolkings)-groepen. 	(p) Adolf Eichmann (1906-1962) Deze Oostenrijkse SS-er werd in 1934 binnen de NSDAP verantwoordelijk voor joodse aangelegenheden. Hij zag als oplossing van het 'joodse probleem' de verbanning van joden uit het Duitse territorium. Hij onderzocht een mogelijke deportatie van Duitse joden naar Palestina (Engels mandaatgebied), maar zag daar om politieke en economische redenen vanaf. Na de Anschluss van Oostenrijk in 1938 kreeg Eichmann gelegenheid om een verplicht emigratieprogramma voor de Oostenrijkse joden op te zetten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij verantwoordelijk voor het transport van miljoenen joden naar de concentratie- en vernietigingskampen.	(o) Van segregatie tot vernietiging Na de machtsovername van Hitler werden joden in Duitsland stapsgewijs vervolgd. Eerst werden ze uit overheidsdienst ontslagen, uit publieke domeinen geweerd en werden hun winkels geboycot. Daarna werden huwelijken tussen joden en 'Ariërs' verboden en moesten joden een 'joodse' naam aannemen. Tijdens de Kristallnacht in 1938 werden synagogen en joodse winkels verwoest en joden op straat gemolesteerd. Tijdens de oorlog werden ze massaal in vernietigingskampen om het leven gebracht.
	f. De Duitse bezetting van Nederland	Elementen die bij de Duitse bezetting van Nederland een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • De Duitse inval in mei 1940. • Pogingen van de bezetter om de Nederlandse bevolking te winnen voor het nationaal-socialisme. • Het inschakelen van het Nederlandse bedrijfsleven en de Nederlandse beroepsbevolking voor de Duitse oorlogseconomie. • Collaboratie, verzet en accommodatie van de Nederlandse bevolking. • Vervolging en vernietiging van de joden. 	(v) Nederlands verzet in de Tweede Wereldoorlog Dit is de verzamelnaam voor alle personen en groepen die tijdens de Tweede Wereldoorlog weerstand boden tegen de Duitse bezetting van Nederland en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Bij verzet valt te denken aan het saboteren van de bezetting, hulp aan vervolgd, illegale pers en spionage.	(g) Februaristaking (1941) Op dinsdag 25 februari 1941 riep de Amsterdamse CPN op tot een grootscheepse staking in de hoofdstad. Aan fabriekspoorten en in de wijken deelde men stencils uit. Op het getypte stencil stonden met de pen geschreven de woorden "Staakt! Staakt! Staakt!". Het resultaat overtrof alle verwachtingen. Tienduizenden werkers stroomden de straten op naar protestbijeenkomsten. De staking was gericht tegen de jodenvervolgving. Veel Amsterdammers waren getuige geweest van de Duitse en W.A.-terreur als represaille op verzet in de Amsterdamse jodenbuurt. De stakingsoproep bood een gelegenheid hun woede daarover te uiten.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 9 Tijd van de wereldoorlogen (1900-1950)	g. Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering	Elementen die bij massavernietigingswapens en burgerlijke betrokkenheid bij oorlogvoering een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Inzet van alle maatschappelijke sectoren voor de oorlogvoering. • Pogingen om de tegenstander in alle maatschappelijke sectoren te treffen. • Schaalniveau van de vernietiging in vergelijking met eerdere oorlogen. • Gevolgen van totale oorlogvoering voor het denken over oorlog en vrede. 	(o) Vrouwenemancipatie door Eerste Wereldoorlog Door de grote inzet van mannen aan het front werden vrouwen in oorlogsdeelnemende landen ingeschakeld om het productieproces op gang te houden. De hiermee verworven vrijheid en zelfstandigheid bleken ook na afloop van de oorlog een motor achter vrouwenemancipatie.	(g) Atoombommen op Japan (1945) Op 6 augustus 1945 gooide een Amerikaanse B-29 bommenwerper een atoombom (Little Boy, een uraniumbom) op de Japanse stad Hiroshima. Hierdoor verloren direct 78.000 mensen het leven. Door de radioactieve straling verloren daarna nog duizenden mensen het leven, waardoor het totaal aantal slachtoffers 140.000 bedraagt. Volgens opgaven van de Japanners is het totaal aantal slachtoffers echter ruim 240.000, omdat ook jaren later nog mensen stierven aan bijvoorbeeld kanker. Omdat de Japanners na het werpen van de eerste bom zich nog steeds niet overgaven, gooiden de Amerikanen op 9 augustus een tweede atoombom (Fat Man, een plutoniumbom), nu op Nagasaki.
	h. Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme	Elementen die bij dit verzet een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Factoren waardoor het nationalistische verzet gestimuleerd werd. • De verschillende vormen van nationalistisch verzet. • Reacties van de koloniale overheden op het nationalistische verzet 	(g) De zoutmars van Gandhi (1930) Op 6 april 1930 begon Gandhi met volgelingen water uit zee te scheppen en te koken totdat alleen zout overbleef. Dat was verboden, want alleen Britten mochten zout winnen; zij verplichtten de Indiase bevolking belasting op zout te betalen. Daarom was Gandhi op 12 maart met tientallen aanhangers een mars van zo'n 350 kilometer naar de kust begonnen. Duizenden sloten zich bij Gandhi aan en pas toen op het strand de zoutwet werd overtreden, konden de Britten ingrijpen. Tienduizenden werden gearresteerd, maar de Britten gingen wel onderhandelen met Gandhi. Gandhi's zoutmars toont hoe non-coöperatieve actie werd gebruikt in het onafhankelijkheidsstreven van inheemse nationalisten.	(p) Mohammed Hatta (1902-1980) Hatta studeerde vanaf 1921 in Rotterdam, waar hij in contact kwam met westerse waarden als democratie, gelijkheid en verdraagzaamheid. Hij verbaasde zich erover dat Nederlanders deze waarden hoog achtten, maar ze in Nederlands-Indië niet toepasten. Hij riep op tot non-coöperatie en massa-actie in Nederlands-Indië. Hij keerde terug in 1932 en werd door de Nederlandse overheid gearresteerd en zes jaar geïnterneerd. Op 17 augustus 1945 werd in een door Soekarno en Hatta ondertekende proclamatie de Republiek Indonesia uitgeroepen. Hatta werd tot vicepresident benoemd.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 10 Tijd van televisie en computers (1950-heden)	a. De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hege- monie in de wereld	Elementen die bij het dekolonisatieproces een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Westerse ideologieën als liberalisme, socialisme, communisme en nationalisme. • Interne krachten, zoals religie en etniciteit. • Houding van de moederlanden. • Japanse bezetting van Europese kolonies in Azië tijdens de Tweede Wereldoorlog. • Verzwakking van Europese moederlanden door de Tweede Wereldoorlog. • De Koude Oorlog. • Fasen en tempo waarin het dekolonisatieproces zich wereldwijd voltrok. • Mate van geweld waarmee dit proces gepaard ging. 	(g) Algerije onafhankelijk (1962) In 1954 kwamen Algerijnse nationalistinnen in opstand tegen hun Franse koloniale overheersers. Het was een protest tegen koloniale onderdrukking en tegen de tweederangs positie van de inheemse, islamitische bevolking in eigen land. De opstand liep uit op een bloedige koloniale oorlog, die in 1962 eindigde. De Fransen wilden Algerije koste wat kost behouden. Ze beschouwden de kolonie als een Frans departement, dat onlosmakelijk met het moederland was verbonden. Met grote olievoorraden en een gemeenschap van circa een miljoen Franse kolonisten waren de economische en politieke belangen ook groot. Tenslotte speelde, zo kort na de Tweede Wereldoorlog, het behoud van de status van (koloniale) grootmacht een rol.	(p) Soekarno (1901-1970) De belangrijkste voorman van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië was de Javaanse ingenieur Soekarno. De westers geschoolde Soekarno baseerde zijn onafhankelijkheidsstreven op een mengeling van socialistische, inheems-Javaanse en islamitische ideeën. Na jaren van gevangenschap onder het Nederlandse koloniale gezag koos hij in 1942 voor samenwerking met de Japanse bezetter. Kort na de overgave van Japan in augustus 1945 riep Soekarno de onafhankelijkheid uit, daarmee Nederland voor een fait accompli stellend. Nederland probeerde met militaire middelen zijn gezag te herstellen, maar onder druk van de Verenigde Staten moest het de onafhankelijkheid accepteren. De Amerikanen kozen voor Soekarno, nadat deze een communistische opstand op Java had onderdrukt en aldus in de oploeiende Koude Oorlog een 'betrouwbare' bondgenoot was gebleken. In 1949 erkende Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië. Soekarno bleef tot 1967 president.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 10 Tijd van televisie en computers (1950-heden)	b. De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken; de wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog	Elementen die bij de Koude Oorlog een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Verklaringen voor het ontstaan van de Koude Oorlog. • Geografische spreiding en intensiteit van conflicten. • Perioden van relatieve spanning en ontspanning tussen Oost en West. • Wereldwijde machtspolitieke confrontatie tussen Oost en West met politieke, militaire en economische middelen. • Ideologische confrontatie tussen communistische en democratische waarden, resulterend in vijandbeelden. • Gevolgen van de wapenwedloop voor de verhouding tussen de blokken. 	(v) Containmentpolitiek Naar aanleiding van communistische dreigingen in Griekenland en Turkije verklaart de Amerikaanse president Truman dat alle vrije volkeren die bedreigd worden door het communisme steun dienen te krijgen van de Verenigde Staten in hun verzet hiertegen. Hiermee begint de containmentpolitiek, die de Verenigde Staten de hele Koude oorlog vol zouden houden. Deze containment startte steeds met het opwerpen van een politieke en economische dam, in laatste instantie pas een militaire dam.	(g) De bouw van de Berlijnse Muur (1961) Berlijn was in 1961 nog het enige gat in het ijzeren gordijn, waarvan steeds meer Oost-Duitsers gebruik maakten om naar de Bondsrepubliek te vluchten. De DDR dreigde leeg te bloeden. Op een persconferentie zei DDR-leider Walter Ullbricht dat daaraan een einde moest komen. Dit gebeurde vanaf 13 augustus 1961 door West-Berlijn door versperingen – en later de Muur – van Oost-Berlijn te scheiden. Haast geen mens kon er nog uit, geen Oost-Duitser kon West-Berlijn nog in. Daarmee werd de Berlijnse Muur het symbool van de Koude Oorlog.
	c. De eenwording van Europa	Elementen die bij de steeds verdergaande samenwerking binnen Europa een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Factoren die de Europese samenwerking bevorderen. • Europese instellingen die de eenwording vorm geven. • Fasering in intensiteit en geografische uitbreiding van de samenwerking. • Positionering van Europa tegenover Sovjet-Unie (later Rusland) en de Verenigde Staten. • Verhouding tussen nationale soevereiniteit en Europese invloed. 	(o) Voortschrijdende Europese economische samenwerking Vanaf de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS, 1951) werd binnen Europa steeds intensiever samengewerkt op economisch terrein. Eerst speelden overwegingen ter bescherming van de interne markt een rol (bijvoorbeeld in het landbouwbeleid). Later werd het creëren van (beperkte) financiële solidariteit en van een sterke, eenvormige markt belangrijk. De introductie van de euro stabiliseerde landen die voorheen met een zwakke of schommelende munt kampten.	(p) Sicco Mansholt (1908-1995) In de eerste zes naoorlogse kabinetten was deze PvdA-er minister van Landbouw, totdat hij in 1958 toetrad tot de Europese Commissie met de portefeuille landbouw. Mansholt probeerde de landbouwpolitiek tot motor van de Europese (politieke) integratie te maken. Vanaf 1966 werden de negatieve effecten duidelijk van het gemeenschappelijk landbouwbeleid, wat door te hoge prijzen tot overproductie leidde. In reactie hierop kwam Mansholt met een plan de boerenstand in Europa binnen twintig jaar te halveren via schaalvergroting en sanering. In 1971 werd een sterk gereduceerde versie van het plan aanvaard.

Domein 4 - Tijdvakken

Thema	Kenmerkend aspect	Korte Inhoudsomschrijving	Voorbeeld 1	Voorbeeld 2
Tijdvak 10 Tijd van televisie en computers (1950-heden)	d. De toenemende westerse welvaart, die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen	Elementen die bij de ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Gevoel van vrijheid en onafhankelijkheid als gevolg van de toegenomen welvaart. • Toenemende secularisatie als gevolg van de nieuw verworven bestaanszekerheid. • Toenemende onderwijsparticipatie en het ontstaan van een jongerencultuur. • Loslaten van traditionele waarden en normen, bijvoorbeeld op het gebied van gezagsverhoudingen, man-vrouw relaties en seksualiteit. • Invloeden van nieuwe media als radio en televisie, die ontzuiling en secularisatie in de hand werken. 	(V) Dolle Mina Tijdens de Tweede feministische golf (1965-1981) was de actiegroep Dolle Mina een uitdrukking van een nieuwe vorm van vrouwenemancipatie, namelijk het bestrijden van (de praktische gevolgen van) de ongelijkheid tussen man en vrouw door middel van (ludieke) acties.	(G) Bezetting van het Maagdenhuis (1969) Om medebeslissingsrecht af te dwingen bezetten studenten vijf dagen het Maagdenhuis, het administratieve centrum van de Universiteit van Amsterdam. Hieraan voorafgaand was om dezelfde reden de Katholieke Hogeschool Tilburg al bezet door studenten en uitgeroepen tot Karl Marx Universiteit. De studenten wilden een eind maken aan het alleenrecht van professoren om het universitaire beleid te maken.
	e. De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen	Elementen die bij deze ontwikkeling een rol spelen: <ul style="list-style-type: none"> • Typen van migratie binnen en naar Europa en de fasering hierin. • Positie van minderheden binnen westerse samenlevingen en de diverse reactiepatronen hierop. • Toenemende pluriformiteit van de samenlevingen door migratie en toenemend individualisme. 	(o) Van gastarbeider via allochtoon tot medelander De arbeidsmigranten uit de jaren zestig en zeventig werden als gastarbeiders aangeduid, om de tijdelijkheid van hun verblijf te onderstrepen. De terminologie was daarna voortdurend aan wijziging onderhevig, omdat ieder van de termen op een gegeven moment een minder positieve lading kreeg, waardoor de term moeilijk hanteerbaar of als maatschappelijk onaanvaardbaar (discriminerend) beschouwd werd.	(p) Jörg Haider (1950-2008) De Oostenrijkse politicus Jörg Haider was in de jaren negentig de succesvolste leider van de nieuwe rechtse partijen in Europa. Hij was ontwikkeld, welbespraakt, rijk en mediageniek. Al flirtend met extreem rechts, werd hij leider van de Oostenrijkse Vrijheidspartij (FPÖ). Onder zijn leiding maakte deze een onstuimige groei door (27 procent van de stemmen in 1999), totdat in dat jaar een coalitieregering werd aangegaan met de conservatieven. Met regeringsverantwoordelijkheid kon Haider de gevestigde politiek niet meer aanvallen en raakte zijn populariteit (en die van de FPÖ) in een vrije val. Haider was een voorbeeld van een politicus die een flink deel van zijn populariteit verwierf door zich af te zetten tegen de pluriforme en multiculturele samenleving.

Samenstelling redactie en legitimeringspanel

Geschiedenis

Vakredactie

Wim Lansu (Fontys lerarenopleiding Tilburg)
Frans Groot (Hogeschool Rotterdam)
Louis Nolet (Hogeschool Arnhem/Nijmegen)
Dick van Straaten (Hogeschool van Amsterdam)
Bas van der Meijden (Christelijke Hogeschool Windesheim)

Legitimeringspanel

C.A.M. van Bortel (Lerarenopleiding UvA)
Ton van der Schans (bestuurslid vakvereniging VGN)
Jedida Kuyvenhoven-Verberne (docent)
Jeffrey de Waal (docent)
Niko Kerssens (docent)
Hans Blom (Emeritus hoogleraar; Expertgroep geschiedenis; Hogeschool Rotterdam)
Geert-Jan Nillesen (docent vo)

5. Kennisbasis Gezondheidszorg

Inleiding

De opleidingsnaam Gezondheidszorg en Welzijn roept wellicht de gedachte op dat het om twee verschillende richtingen zou gaan in één opleiding. In de praktijk zijn gezondheid en welzijn lastig van elkaar te scheiden. De Wereldgezondheidsorganisatie definieert gezondheid dan ook niet voor niets als wellbeing. Wellbeing of welbevinden is een holistische aanduiding waarin geestelijke (en spirituele), lichamelijke en sociale aspecten samenkomen. Vanuit deze gedachte moet de kennisbasis worden gelezen.

De kennisbasis gezondheidszorg en welzijn voor de tweedegraads lerarenopleiding is opgesteld door een redactieteam vanuit verschillende opleidingen in het land. Deze kennisbasis is voortgekomen uit de Competentiekaarten GzW (2002) en de kennisbasis 2008, die door het Landelijke Overleg Lerarenopleidingen Gezondheidszorg en Welzijn is vastgesteld.

De nieuwe kennisbasis gezondheidszorg en welzijn beschrijft de communale kenniseisen van de vakinhouden waaraan elke opleiding moet voldoen. Deze vernieuwde kennisbasis is in juli 2009 gelegitimeerd door externe deskundigen. De namen van deze deskundigen treft u achter deze kennisbasis aan.

Opbouw kennisbasis

De kennisbasis bestaat uit elf thema's. De opbouw en structuur van de oude documenten (competentiekaarten 2002 en kennisbasis 2008) is aangehouden. Dit maakt het document herkenbaar voor de lerarenopleidingen, die hun curriculum op deze oude documenten hebben afgestemd.

De elf thema's hebben niet dezelfde omvang. Ieder thema is opgedeeld in categorieën, die nader zijn uitgewerkt in omschrijvingen. Bij de omschrijvingen is gekozen voor formulering in doelen, gebaseerd op de taxonomie van Bloom. De doelen zijn derhalve geformuleerd op kennis-, inzicht- en toepassingniveau.

Kennis staat niet op zichzelf. Binnen gezondheidszorg en welzijn gaat het om kennis die tot zijn recht komt in de context van de beroepspraktijk. De kennisbasis zal dus ook zichtbaar moeten worden in andere settings, zoals stages en (praktijk)opdrachten. Het doel is studenten op te leiden die betekenisvol en beredeneerd kunnen handelen in een praktijk die divers (cultuur, sekse, leeftijd) is en voortdurend verandert. De inhoud van de kennisbasis is enerzijds gebaseerd op de examenprogramma's van het mbo en vmbo en anderzijds op het vereiste hbo-niveau.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
1. Beroeps -en werkhouding in de sector Gezondheidszorg en Welzijn	1.1. Uitgangspunten voor beroepsgerichte communicatie	"De student kan de functie uitleggen van minimaal de volgende gesprekstechnieken: verbale en non-verbale communicatie, luisteren, vragen stellen, samenvatten, concretiseren en reflecteren. Ook kan hij deze vaardigheden demonstreren, rekening houdend met diverse doelgroepen (jongeren, ouderen, sociale, culturele en religieuze groeperingen, mensen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking).	Noem minimaal twee groepsdynamische interventies die een gespreksleider kan toepassen om de openheid in een groepsgesprek te stimuleren.	Verklaar aan de hand van de RET-methode hoe negatieve gedachten en faalangst kunnen verdwijnen.
		De student kan de volgende gespreksmodellen nader toelichten op functie en opbouw: interview, anamnese, onderhandeling, reflectie, coaching, slechtnieuws-gesprek.		
		De student kan uitleggen wat de achterliggende theorieën van communicatie inhouden.		
		De student kan specifieke (interculturele) communicatie gericht op de in het werkveld voorkomende cliëntengroepen toelichten en demonstreren.		
		De student kan aangeven wat de invloed is van (massa)media op de leefstijl van diverse doelgroepen.		
	1.2. eisen aan professioneel handelen	De student kan de consequenties van o.a. beroepsgeheim, privacy, geven en ontvangen van feedback, weerbaarheid, omgaan met diversiteit, methodisch, agogisch en evidence based handelen uitleggen voor het professioneel functioneren.	Leg uit wat er wordt bedoeld met een ik-boodschap bij het geven van feedback en formuleer een correcte ik-boodschap ter illustratie.	Wat is de functie van het beroepsgeheim in de gezondheidszorg en onder welke omstandigheden mag een verpleegkundige zich onttrekken aan het beroepsgeheim?
	1.3. Veilige werkomgeving in de sector G&W	De student kan wet- en regelgeving met betrekking tot veiligheid, hygiëne, ergonomie en milieu uitleggen en toepassen binnen de beroepssituatie.	Noem minimaal twee ergonomische maatregelen die jij als leidinggevende kunt treffen voor werknemers die de hele dag computerwerkzaamheden verrichten?	Wat wordt verstaan onder desinfectie? Wanneer is desinfectie van de omgeving van de patiënt noodzakelijk en wanneer kan worden volstaan met 'normale' reiniging?
	1.4. Werken met ICT	De student kan relevante ICT toepassingen binnen de sector benoemen, toelichten en demonstreren.	In veel voedingsdiensten van instellingen in Nederland wordt gebruik gemaakt van componentenkeuze. Beschrijf dit fenomeen en geef aan welke rol de computer hierbij speelt.	Voordelen van een facility management informatiesysteem (FMIS) zijn o.a.: meer inzicht in prestaties en organisatieniveau, sneller inzicht in gewenste verbeteringen en snellere besluitvorming. Verklaar deze effecten.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
2. Dagelijkse werkelijkheid van het werkveld Zorg en Welzijn. Organisatie van de gezondheidszorg	2.1. Gezondheidszorg en welzijn in Nederland	De student kan de historische ontwikkelingen van de gezondheidszorg en welzijnszorg in Nederland uitleggen.	Leg uit wat er wordt bedoeld met eerstelijns zorg en tweedelijns zorg.	Geef een voorbeeld van hoe de overheid door middel van wetgeving de kwaliteit in de gezondheidszorg garandeert.
		De student kan aangeven welke vormen van zorg er in Nederland zijn en wat de taken en doelen zijn van de verschillende zorgcircuits.		
	2.2. Internationale gezondheidszorg en welzijn	De student kan aangeven wat de invloed is van globalisering op de gezondheidszorg en welzijnszorg in Nederland.	Geef voor de GGZ een voorbeeld van intramurale zorg en een voorbeeld van extramurale zorg.	Wat is de functie van de huisarts in de Nederlandse gezondheidszorg?
	2.3. Organisaties, beleidsterreinen en beleidsmakers	De student kan regionale, landelijke, Europese (EU) en mondiale (WHO) gezondheids-, welzijns- en belangenorganisaties (sociale kaart) benoemen en uitleggen wat hun taak is.		
		De student kan uitleggen wat er wordt bedoeld met formele en informele zorg en hulpverlening.		
	2.4. Overheid en wetgeving	De student kan o.a. de volgende wet- en regelgeving toelichten: algemeen recht, gezondheidsrecht, zorgverzekeringswet, WMO en jeugdrecht, arbeidsrecht.	Wat is een consequentie van de vergrijzing voor de betaalbaarheid van de Nederlandse gezondheidszorg?	Geef twee voorbeelden van hoe de wet WGBO de rechtspositie van patiënten versterkt.
2.5. Knelpunten	De student kan actuele knelpunten in de gezondheids- en welzijnszorg benoemen, zoals: toegankelijkheid, beschikbaarheid, betaalbaarheid, vergrijzing/dubbele vergrijzing (demografische evolutie; 50/50/50 regel), medicalisering, diversiteit, verschuiving van tweedelijns naar eerstelijns zorg.	Leg uit wat er wordt bedoeld met medicalisering en geef hierbij een voorbeeld.		

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
3. Wisselwerking van politiek, wetgeving, maatschappij met de sector Zorg en Welzijn	3.1. Sociologie	De student kan begrippen als macht, gezag, waarden en normen, sociale controle en invloed, diversiteit en emancipatie en (on)betaalde arbeid uitleggen en illustreren aan de hand van concrete en actuele voorbeelden.	Wat is de functie van statussymbolen?	Leg uit wat er wordt bedoeld met de indeling van Merton.
	3.2. Beroeps-ethiek	De student kan de uitgangspunten en kenmerken van de volgende ethische stromingen uitleggen: doelethiek, principe/normethiek, deugdenethiek, zorgethiek en verantwoordelijkheidsethiek.	Mag je vanuit de doelethiek en de principe-ethiek liegen? Motiveer je antwoord.	Leg uit hoe iets juridisch aanvaardbaar kan zijn en tegelijk moreel verwerpelijk is.
		De student kan gebruik maken van een stappenplan bij het analyseren van een moreel dilemma.		
3.3. Visieontwikkeling	De student kan beargumenteerd zijn mensvisie verwoorden, zijn visie geven op zorg, welzijn en dienstverlening en deze vertalen in concreet handelen.	Welke ethische stroming sluit het beste aan op jouw mensvisie? Beargumenteer je antwoord.	Formuleer vanuit minimaal twee ethische stromingen een visie op goede zorgverlening.	

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
4. Doelgroepen	4.1 Zuigeling 0-1,5 jaar	De student kan ten aanzien van de doelgroepen (4.1 t/m 4.10) groei, ontwikkeling, lichamelijke en psychische kenmerken, sociale aspecten, medische aspecten en opvoedingsaspecten beschrijven.	Piaget onderscheidt vier fasen in de cognitieve ontwikkeling: sensomotorisch, preoperationeel, concreet operationeel en formeel. Beschrijf elke fase en geef van elke fase een voorbeeld.	Beschrijf kort maar volledig vier lichamelijke ouderdomsverschijnselen.
	4.2 Peuter 1,5 tot 3 jaar			
	4.3 Kleuter 4-6 jaar	De student kan uitleggen wat de functie is van hulpverleningsmogelijkheden, (beschermende) woonvormen en voorzieningen voor de doelgroepen (4.1 t/m 4.10), zoals: het consultatiebureau, de schoolarts, kinderopvang, centra voor jeugd en gezin, thuiszorg, verpleeg- en verzorgingshuizen, Leger des Heils, schuldhulpverlening, maatschappelijk werk, blijf-van-mijn-lijf huizen en begeleid wonen.	In de kinderopvang kan sprake zijn van horizontale en verticale groepen. Geef een omschrijving van deze begrippen en benoem twee voordelen bij zowel de horizontale als verticale groepsindeling.	In Nederland verzorgt het consultatiebureau medische basiszorg en preventie voor kinderen van 0 tot 4 jaar. Noem de drie belangrijkste taken van het consultatiebureau.
	4.4 Basisschool 6-12 jaar			
	4.5 Adolescent 12-18			
	4.6 Vroeg volwassene 18-35 jaar			
	4.7 Middelbaar volwassene 35-65			
	4.8 Ouderen > 65 jaar	De student kan stoornissen in de groei en ontwikkeling van de mens beschrijven aan de hand van de ICDH.	"Een ontwikkelingsstoornis is te vergelijken met een verstandelijke handicap" Klopt deze stelling? Motiveer je antwoord.	Wat wordt in de ontwikkeling van het kind verstaan onder een 'onveilige hechting' en hoe ontstaat deze?
	4.9 Hoog bejaard > 80			
	4.10 Mensen met een beperking	De student kan onderscheid maken in de belangrijkste lichamelijke en psychische kenmerken van de mens in de verschillende levensfasen.	Beschrijf het begrip adaptatie in de ontwikkeling van het kind. Illustreer dit aan de hand van een voorbeeld.	Rond het tweede jaar ontstaat de magische denkwereld van het kind. Wat houdt dit in?
	Rekening houdend met diversiteit (cultuur, religie, sociale gelaagdheid, seksuele voorkeur, sekse, etniciteit etc.)	De student kan begrippen zoals werk, stress, levenscrises en menopauze omschrijven en de relatie tussen deze begrippen verklaren.	Beschrijf de begrippen draaglast en draagkracht. Welke aspecten hebben invloed hierop?	Beschrijf de vijf fasen in een rouwproces bij een terminale ziekte.
		De student kan ten aanzien van ziekte, dood en rouw verwerkingsprocessen beschrijven.	Noem een preventieve en een curatieve taak van de Riagg.	
		4.11. Methodisch werken	De student kan een dagprogramma of activiteitenplan, een zorg/leefplan of handlingsplan opstellen voor de doelgroepen (4.1 t/m 4.10).	Leg uit wat er wordt bedoeld met een anamnese.
4.12. Activiteitenbegeleiding	De student kan diverse vormen van activiteitenbegeleiding benoemen voor de doelgroepen (4.1 t/m 4.10).	Noem een spelvorm die geschikt is voor kinderen van 10 tot 12 jaar en beargumenteer dit.		
4.13. Spel en beweging	De student kan diverse vormen van spel en beweging opsommen en deze toepassen voor de doelgroepen (4.1 t/m 4.10).	Kinderen gebruiken steeds complexere spelvormen. Benoem de meest complexe spelvorm en beschrijf daarvan een voorbeeld. Geef aan waarom jouw voorbeeld een complexe spelvorm is.	Wat houdt de Nederlandse Norm Gezond Bewegen in?	

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
5. Gezondheid en ziekte	5.1. Basisprincipes natuurwetenschappen	De student kan basisprincipes van natuurwetenschappen uitleggen in relatie tot anatomie, fysiologie, pathologie en facilitaire dienstverlening.	Wat zijn de belangrijkste buffersystemen in het bloed.	Wat is de chemische samenstelling van zeep? Verklaar de werking van zeep.
	5.2. Anatomie en Fysiologie	"De student kan de belangrijkste aspecten van de anatomie en fysiologie van de mens beschrijven en kan deze kennis uitleggen aan de hand van concrete voorbeelden. Het betreft de volgende aspecten:celleer, houding en beweging (skelet en spieren), huid, zintuigen en zenuwstelsel, hormoonstelsel, ademhaling en transport (bloedsomloop), hart, spijsvertering, stofwisseling, uitscheiding, regulatie, nieren en urinewegen, voortplanting, erfelijkheid, zwangerschap en bevalling.	Leg uit welke bloedvaten zuurstofrijk bloed bevatten.	Leg uit hoe de prikkelgeleiding in een zenuwcel werkt.
		De student kan de bouw en werking van organen uitleggen met gebruik making van biologische modellen.		
	5.3.Pathologie	De student kan uitleggen wat de uitgangspunten zijn van de reguliere geneeskunde en de complementaire geneeskunde.	Verklaar de symptomen van een ontsteking.	Omschrijf onderstaande aspecten van het ziektebeeld reumatoïde artritis: symptomen, diagnose, behandeling, prognose.
		De student kan algemene ziekteverschijnselen benoemen en uitleggen, zoals infecties, koorts, pijn, ontsteking, allergie, oedeem, benauwdheid.		
		De student kan t.a.v. de volgende ziektebeelden aspecten benoemen en uitleggen als oorzaken, symptomen, diagnose, behandeling en prognose: infectieziekten, kanker, diabetes mellitus, hart- en vaatziekten, voortplantingsstelsel, neurologische aandoeningen, aandoeningen aan de huid, SOA's, osteoporose, gewrichtsaandoeningen.		
	5.4.Psychopathologie	De student kan een aantal psychiatrische ziektebeelden beschrijven aan de hand van de classificatie volgens DSM-IV. Het gaat om de volgende ziektebeelden: angststoornissen, psychosen, schizofrenie, eetstoornissen, stemmingsstoornissen, persoonlijkheidsstoornissen, suïcidaliteit, afhankelijkheid van een middel.	DSM-IV is een 5-assensysteem waarmee de praktische diagnostiek gecontroleerd kan worden. Noem in dit verband twee somatische aandoeningen die een psychische stoornis tot gevolg kunnen hebben (as III).	Wat betekent een GAF-score 10 op as5 van de DSMIV?
5.5. Farmacologie	De student kan de werking, bijwerking en toedieningsvormen van zelfzorgmedicatie en specifieke medicatie zoals antibiotica, ontstekingsremmers en bloeddrukregulerende medicatie beschrijven.	Noem vier toedieningsvormen van medicatie.	Bijsluiter van een medicijn: verklaren en interpreteren.	

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
6. Zorgen voor jezelf en zorg voor specifieke doelgroepen	6.1. Modellen en theorieën in de verpleegkunde	De student kan de achterliggende concepten (bijv. Gezondheidspatronen van Gordon) van zorg toelichten en uitleggen hoe deze concepten in de zorgpraktijk tot uiting komen.	Leg uit wat er binnen een verpleegkundige diagnose met etiologie wordt bedoeld.	Welke functie heeft het model van gezondheidspatronen van Gordon bij een verpleegkundige anamnese?
	6.2. Hygiëneleer	De student kan hygiënische maatregelen ten aanzien van de zorg voor zichzelf bij diverse beroepssituaties in de gezondheidszorg en welzijn benoemen en uitleggen.	Noem vier persoonlijke hygiënemaatregelen die je leerlingen laat nemen bij een praktijkles voeding.	Volgens de voorschriften moet je een duidelijke scheiding houden tussen schoon en vuil beddengoed. Bij het verschonen van een bed met de zorgvrager erin lukt dit niet. Wat is de reden dat het toch zo wordt uitgevoerd?
	6.3. Schoonheidsverzorging	De student kan de meest voorkomende materialen die bij uiterlijke verzorging worden gebruikt, beschrijven.	Welke huidsoorten kan je onderscheiden en wat zijn hun specifieke kenmerken?	Noem 3 soorten maskers en geef bij ieder masker aan welke specifieke werking dat masker heeft en voor welke huidtype het masker geschikt is.
		De student kan de basishandelingen van uiterlijke verzorging demonstreren en de theoretische achtergronden van deze handelingen beschrijven.		
		De student kan de basishandelingen van haarverzorging demonstreren en de theoretische achtergronden van deze handelingen beschrijven.		
		De student kan de meest voorkomende materialen voor haarverzorging beschrijven.		
	6.4. EHBO	De student kan de basishandelingen van EHBO demonstreren (aanleggen van verbanden, stabiele zijligging en verplaatsen) en de theoretische achtergronden van deze handelingen verklaren.	Waarom is het belangrijk om een slachtoffer in de stabiele zijligging te leggen wanneer je wacht op de hulpverleners?	Geef stap voor stap aan hoe je handelt wanneer iemand onwel wordt.
		De student kan de basisprincipes van het basic life support (reanimatie) benoemen.		
	6.5. Huishoudelijke zorg	De student kan de meest elementaire schoonmaakvaardigheden in groot- en kleinhuishouding op juiste wijze demonstreren en de theoretische achtergronden van deze handelingen verklaren.	Producenten van wasmiddelen hebben een product ontworpen waarmee je de bonte was, die we normaal gesproken op 40 graden zouden wassen, nu op 30 graden kunt wassen. Teken de cirkel van Sinner voor een gewoon wasmiddel voor de 40 graden was. Teken daarnaast de cirkel van Sinner voor het product waarvan de fabrikant zegt dat op 30 graden hetzelfde resultaat wordt bereikt.	Bij het schoonhouden van een huis hebben we te maken met verschillende schoonmaakbeurten. Welke soorten schoonmaakbeurten worden er gebruikt? Geef van elk van deze beurten een voorbeeld in een sanitaire ruimte en in een woonkamer.
		De student kan de meest elementaire vaardigheden op het gebied van textielverzorging op juiste wijze demonstreren en de theoretische achtergronden van deze handelingen verklaren.		
De student kan de meest voorkomende was- en schoonmaakmiddelen beschrijven en hun werking verklaren.				
De student kan de meest voorkomende huishoudelijke schoonmaak- en wasapparatuur op juiste wijze bedienen en de werking van deze apparatuur uitleggen.				

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
6. Zorgen voor jezelf en zorg voor specifieke doelgroepen	6.7. Verpleegkundige zorg	De student kan de meest elementaire verpleegkundige handelingen en zorgvaardigheden demonstreren bij diverse doelgroepen en de theoretische achtergronden van deze handelingen verklaren, zoals ADL en tiltechnieken.	Noem drie maatregelen bij valpreventie in het verpleeghuis/ziekenhuis.	Wat is belangrijk bij het opmaken van een bed als je decubitis bij de zorgvrager wilt voorkomen?

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
7. Eigen voeding en het voedingsgedrag van specifieke doelgroepen	7.1. Basisprincipes natuurwetenschappen	De student kan de basisprincipes van de natuurwetenschappen uitleggen die nodig zijn voor de verwerking van voeding in het menselijk lichaam en die nodig zijn om de relatie tussen voeding en gezondheid te kunnen begrijpen.	Welke stoffen ontstaan bij de hydrolyse van vetten(triglyceriden), polipeptiden en sacharose?	Leg uit welke chemische processen optreden bij het ranzig worden van vet.
	7.2. Basisprincipes microbiologie	De student kan de indeling van micro-organismen beschrijven en groeifactoren die een rol spelen bij de ontwikkeling van micro-organismen benoemen.	Leg aan de hand van de groeifactoren van micro-organismen uit dat een bakje vla buiten de koelkast sneller bederft dan in de koelkast.	Leg uit wat het verschil is tussen een voedselvergiftiging en een voedselinfectie en geef van beide een concreet voorbeeld.
		De student kan fermentatieprocessen en conservering van levensmiddelen uitleggen.		
	7.3. Voedingsleer	De student kan de fysiologische processen m.b.t. de verwerking van voedsel in het menselijk lichaam beschrijven. De student kan m.b.v. de adviezen van de Gezondheidsraad aanbevelingen geven over de hoeveelheden energie en voedingsstoffen. De student kan een evenwichtig voedselpakket samenstellen aan de hand van de Schijf van Vijf van het Voedingscentrum, rekening houdend met de verschillende doelgroepen (zie thema 4.) De student kan de factoren benoemen die invloed hebben op de voedselkeuze. De student kan de relatie tussen voeding en gezondheid verklaren wat betreft deficiëntieziekten en welvaartsziekten. De student kan diverse instanties noemen die voedings- en dieetvoorlichting geven en het voorlichtingsmateriaal van deze instanties toepassen in de praktijk van het onderwijs.	Leg uit wat er in het lichaam gebeurt, wanneer er meer eiwitten geconsumeerd worden dan er nodig zijn voor opbouw/onderhoud van lichaamseiwit.	Stel een gezond ontbijt samen, waarbij uit alle vakken van de Schijf van Vijf levensmiddelen zijn opgenomen die bij voorkeur gebruikt moeten worden.
	7.4. Voeding in de levenscyclus	De student kan de behoefte aan energie, voedingsstoffen en nutriënten voor de verschillende doelgroepen (zie thema 4.) beschrijven en verklaren.	Verklaar de relatief hoge vochtbehoefte van een zuigeling.	Veel zwangere vrouwen hebben last van bloedarmoede (anemie) tijdens de zwangerschap. Hoe komt dat? Geef vijf voedingstips om het te voorkomen c.q. bestrijden.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2	
7. Eigen voeding en het voedingsgedrag van specifieke doelgroepen	7.5. Eetgedragsstoornissen	De student kan de prevalentie, oorzaken, symptomen, behandeling en preventie van eetstoornissen, zoals anorexia nervosa, Boulimia nervosa en de eetbuistoornis (Binge eating disorder) benoemen.	Bij Boulimia Nervosa wordt onderscheid gemaakt tussen het purgeertype en het niet-purgeertype. Wat wordt hiermee bedoeld?	Hoe kun je als docent 'Verzorging' een rol bij spelen bij de vroegtijdige onderkenning van een eetstoornis? Waarom is dat zo van belang?	
	7.6. Voedingspatronen	De student kan de voedingspatronen van diverse migrantengroepen en alternatieve voedingssystemen beschrijven en mogelijke gezondheidseffecten hierbij benoemen.	Een veganistische voeding geeft op langere termijn deficiënties. Noem er 3 en geef aan hoe komt dat?	Rachitis komt onder Turkse en Marokkaanse kinderen meer voor dan onder Nederlandse kinderen. Noem 3 redenen hiervoor.	
	7.7. Dieetleer		De student kan de samenstelling en de indicering van de meest voorkomende diëten benoemen, zoals energiebeperkt, natriumbepert, voeding bij diabetes mellitus, vezelverrijkt, eiwitbepekt, glutenvrij, lactosevrij, koemelkeiwitvrij.	Leg kort uit wat 'coeliakie' is: oorzaak, symptomen, dieet, specifieke producten.	Noem 3 specifieke kenmerken van een voeding die geschikt is voor een diabetes (type I).
			De student kan een (smakelijke) dieetmaaltijd samenstellen en bereiden, afgestemd op de specifieke (dieet)behoeften van het individu, evt. met gebruikmaking van dieetproducten en voedselberekeningsprogramma's.	Stel een smakelijke broodmaaltijd en een warme maaltijd samen voor een puber met diabetes mellitus type I.	
	7.8. Levensmiddelenleer		De student kan levensmiddelen oordeelkundig inkopen, bewaren en verwerken/toepassen.	Noem 2 conserveermethoden die toegepast kunnen worden op vlees en geef bij beide aan hoe en hoe lang het geconserveerde product bewaard kan worden.	Welke informatie moet volgens het Algemeen aandoeningenbesluit van de WW op de verpakking staan? Noem minimaal 7 aspecten.
			De student kan het productieproces, en de herkomst van levensmiddelen beschrijven		
			De student kan de regels rondom levensmiddelenwetgeving (nationaal en Europees), levensmiddelenetikettering en de controle hierop omschrijven.		
			De student kan de belangrijkste gevaren rondom voedselveiligheid noemen: microbiologisch, chemisch en fysisch.		
	7.9. Bereidings-technieken en receptenleer		De student kan voedingsmenu's en recepturen van (multiculturele) gerechten beoordelen, aanpassen en opstellen aan de hand van de receptenleer.	Twee leerlingen moeten de volgende maaltijd bereiden: kerriesoep, gehaktbal met gestoofde andijvie en aardappelpuree, yoghurtpudding. Maak een werkplanning waarin een goede taakverdeling is verwerkt.	Hoe dekken we de tafel voor dit menu: Carpaccio * Wiener schnitzel met sperziebonen en gebakken aardappelen * Vanillepudding. Maak een tekening.
			De student kan de meest gangbare basistechnieken op gebied van de voedselbereiding uitvoeren en demonstreren.		
De student kan bij een voedingspracticum een werkplanning maken en taken verdelen.					
De student ten aanzien van voedselbereiding de voorraad beheren en de inkoop organiseren.					
De student kan verschillende manieren van tafels dekken beschrijven en uitvoeren.					
De student kan de verschillende serveermethoden beschrijven en uitvoeren.					

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
8. Leefstijl en zorgzelfstandigheid	8.1. Gedrag en besluitvormingsprocessen, strategieën van gedragsverandering	De student kan (on)gezond gedrag van (groepen) mensen verklaren aan de hand van theoretische modellen, zoals het ASE-model en het model van Lalonde.	Analyseer aan de hand van het model van Lalonde de verhoogde prevalentie van griep gedurende de wintermaanden in Nederland.	Leg de verschillende onderdelen van ASE model uit aan de hand van concrete voorbeelden.
	8.2. Leefwereld jongeren	De student kan uitleggen wat de rol is van sociale beïnvloedingsprocessen bij jongeren ten aanzien van persoonlijke verzorging, seksualiteit, genotmiddelen, voeding, consumentengedrag en tijd en geldbesteding.	Leg drie optimaal beschermende maatregelen uit die een meisje kan nemen ter preventie van SOA en motiveer je antwoord.	Leg ten aanzien van middeleengebruik uit wat het verschil is tussen gewenning en verslaving.
		De student kan aangeven wat de werking, de effecten (risico's) en de hulpverleningsmogelijkheden zijn bij genotmiddelen zoals tabak, alcohol, cannabis, opiaten, ecodrugs en XTC.		
		De student kan de seksuele en relationele ontwikkeling van jongeren benoemen, aandachtspunten benoemen ten aanzien van seksuele en reproductieve gezondheid, risicogedrag verklaren en hulpverleningsmogelijkheden in kaart brengen.		
	8.3. Leefstijlproblemen	De student kan aan de hand van statistische gegevens analyseren wat actuele leefstijlproblemen zijn.	Verklaar aan de hand van de grafiek waarom het sterftecijfer bij vrouwen als gevolg van longkanker is toegenomen.	Wat is het verschil tussen incidentie en prevalentie.
	8.4. Zorgzelfstandigheid	De student kan aangeven wat het belang is van zorgzelfstandigheid en economische zelfstandigheid voor zowel mannen als vrouwen. De student kan onderhandlungsstrategieën uitleggen ten aanzien van zorg- en economische zelfstandigheid. De student kan reflecteren op eigen waarden en normen ten aanzien van zorg- en economische zelfstandigheid.	Leg uit of en hoe het vak verzorging bijdraagt aan zowel zorgzelfstandigheid als economische zelfstandigheid.	Geef twee voorbeelden van cultuurspecifieke factoren die de zorgzelfstandigheid van mannen beïnvloeden.
8.5. Besluitvormingsprocessen		Leg aan de hand van een voorbeeld uit wat er bij onderhandeling wordt bedoeld met een win-win situatie.		

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
9. Bevorderen van gezond gedrag / GVO	9.1. GVO-modellen	De student kan bij gezondheidsbevordering gedrags- en besluitvormingsprocessen benoemen aan de hand van gedragstheorieën en strategieën, zoals ASE, Health Belief Model of het Model van Kok.	Noem de stappen van het model voor gedragsverandering van Kok en illustreer elke stap met een voorbeeld.	Verklaar de stappen van het Health Counseling Model bij patiëntenvoorlichting.
		De student kan epidemiologische gegevens benoemen en interpreteren, alsmede statistische gegevens lezen en verklaren.		
		De student kan een model voor patiëntenvoorlichting uiteenzetten aan de hand van een voorbeeld.		
	9.2. Visies op gezondheid en ziekte	De student kan de 6 visies op gezondheid benoemen en uitleggen: klassiek, sociologisch, biologisch, psychologisch, humaan, gezond bestaan.	Wat is het verschil tussen de psychologische en sociologische visie op gezondheid?	Wat wordt er binnen de humane benadering van gezondheid bedoeld met een holistisch mensbeeld en wat betekent dit voor de visie op gezondheid?
	9.3. Vormen van preventie en gezondheidsbescherming	De student kan aangeven wat het belang is van collectieve preventie voor de volksgezondheid en uitleggen wat de WCPV inhoudt.	Leg uit wat er wordt bedoeld met volksgezondheid. Waarom moeten vreemdelingen die zich in Nederland willen vestigen zich verplicht laten screenen op TBC en niet op andere ziekten?	Geef van primaire, secundaire en tertiaire preventie een voorbeeld.
	9.4. Voorlichtingsmethodieken, GVO modellen en patiëntenvoorlichting	De student kan verschillende vormen (primair, secundair en tertiair) van collectieve en individuele ziektepreventie en gezondheidsbevordering uitleggen.	Leg uit waarom kennis over de gevaren van roken onvoldoende is voor een positieve attitude om te stoppen met roken.	Bij patiëntenvoorlichting kan uitgegaan worden van het Health Counseling Model. Uit welke stappen bestaat dit model?
De student kan voorlichtingsmethoden en voorlichtingsmaterialen op waarde schatten en uitleggen hoe de opbouw van een patiëntenvoorlichting er uitziet.				
9.5. GVO-cyclus	De student kan uitleggen wat er wordt bedoeld met de GVO-cyclus als methodiek voor gezondheidsbevordering.	Leg uit waarom er bij de GVO-cyclus sprake is van een cyclisch proces.	Welke methodische stappen dien je vanuit de GVO-cyclus te doorlopen bij het opzetten van een lokaal preventieproject over SOA's?	
	De student kan de methodische stappen van de GVO-cyclus aan de hand van een concreet voorbeeld toelichten.			

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
10.Facilitaire dienstverlening	10.1. Management en organisatie	De student kan de kenmerken van profit en non-profitorganisaties benoemen.	Leg uit wat de volgende begrippen inhouden: vaste en variabele kosten, directe en indirecte kosten.	Tekenen een plattegrond van een klein ziekenhuis en laat hierin zien hoe minimaal 2 logistieke stromen lopen, bijvoorbeeld bedden, afval, voeding. Houd rekening met andere logistieke stromen (bijv. bezoektijden). Onderbouw deze keuze.
		De student kan de organisatie van een facilitaire dienst beschrijven in de vorm van organogrammen en organisatiemodellen.		
		De student kan een aantal taken van de facilitair manager en medewerker beschrijven, zoals beleidsvoerings, visie en beleidsdoelen, planning en logistiek.		
		De student kan het uitbesteden of in eigen beheer uitvoeren van facilitaire taken beargumenteren.		
	10.2. Gebouwenbeheer	De student kan de onderdelen van gebouwenbeheer beschrijven zoals de technische dienst, terreinonderhoud, beveiliging, sleutelbeheer, receptie, overige diensten	Beschrijf vier taken van de technische dienst.	
10.3. Textiel/linnenbeheer	De student kan de textielcyclus binnen een instelling beschrijven en verklaren. Daarbij komen aan de orde: soorten linnen, logistiek, bewassing, voorraadbeheer en kwaliteitszorg.	Beschrijf de begrippen platgoed, persoonsgebonden goed en bijzonder textiel en geef bij elk 2 voorbeelden.	Beschrijf de stappen in de gebruikscyclus van lakens in een ziekenhuis en geef hierbij de knelpunten aan.	
10.4. Logistieke diensten	De student kan de logistieke diensten binnen een instelling beschrijven. Daarbij komen aan de orde: organisatie logistiek, magazijnwerk, transportdienst en post.	Er zijn diverse manieren om de steringen of klussen aan de technische dienst door te geven. Beschrijf er twee en motiveer je antwoord.		
10.5. Voedingsdienst	De student kan het organogram van de voedingsdienst beschrijven met de diverse taken en functies.	Geef een korte maar volledige omschrijving van de volgende begrippen: centraal en decentraal koken, gekoppeld en ontkoppeld koken, sous-vide koken, satellietkeuken, gastronom systeem.		
	De student kan de volgende begrippen beschrijven en illustreren met een voorbeeld: centraal en decentraal koken, gekoppeld en ontkoppeld koken, sous-vide koken, satellietkeuken, gastronom systeem.			
	De student kan binnen de voedingsdienst de lijn van inkoop t/m afvalverwerking beschrijven en bij elke stap kwaliteitsaspecten beschrijven, waarbij kwaliteitszorg, HACCP, en ISO-certificering aan de orde komen.			
	De student kan de routing van de voedingsdienst in een instelling toelichten.			

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie	Voorbeeldvraag 1	Voorbeeldvraag 2
10.Facilitaire dienstverlening	10.6. Schoonmaakdiensten	De student kan de meest voorkomende grootkeukenapparatuur bedienen en de gebruiksaanwijzing inclusief de toepassingsmogelijkheden uitleggen.	Leg uit in welke methodische stappen je een aanrechtblad schoonmaakt.	Stelling: "Bij sterke kalkaanslag tweemaal met een zwak zuur behandelen is beter dan eenmaal met sterk zuur." Maak duidelijk dat deze manier van werken beter is voor het milieu, de werkende mens, het materiaal waar de kalkaanslag opzit en het eindresultaat.
		De student kan een aantal schoonmaakmethoden uitleggen. Hierbij komen aan de orde: schoonmaakmiddelen, kwaliteitszorg en milieuaspecten, werkvolgorde, instructies.		
	10.7. Methodisch werken	De student kan een schoonmaakplan met bijbehorende werkroosters opstellen en beoordelen en de samenhang tussen schoonmaakprogramma, werkroosters en taakbeschrijvingen uitleggen.	Noem vijf belangrijke aspecten waarmee je rekening houdt bij het opstellen van een werkrooster in het personeelsrestaurant van een ziekenhuis?	Noem vijf belangrijke aspecten waarmee je rekening houdt bij het opstellen van een werkrooster in het personeelsrestaurant van een ziekenhuis?
	10.8. Methoden en middelen	De student kan de meest voorkomende schoonmaaktechnieken demonstreren en professionele schoonmaakapparaten op juiste wijze bedienen.	Welke volgorde houd je aan bij het reinigen van de vloer van de sanitaire ruimte.	

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie
Vakdidactiek Verzorging (onderbouw vo), bovenbouw vmbo, mbo niveau 1 t/m 4.	11.1. Verzorging onderbouw (vo)	De student kan zijn/haar visie op de rol van het vak Verzorging bij waardenontwikkeling beschrijven.
		De student kan waarden en normen binnen het vak Verzorging bespreekbaar maken.
		De student kan een beschrijving geven van de maatschappelijke ontwikkelingen rond het vak Verzorging en het doel van het vak aangeven.
		De student kan de 4 scenario's en de leergebieden binnen de nieuwe onderbouw vo beschrijven en aangeven hoe het vak verzorging daar geïntegreerd kan worden gegeven.
		De student kan leerstof plannen binnen het leergebied Mens en Natuur.
		De student kan practica voor verzorging in de onderbouw organiseren.
		De student kan werkvormen toepassen die geschikt zijn voor leefstijlonderwerpen.
		De student kan een methodevergelijking maken van de verschillende lesmethoden Verzorging.
		De student kan diverse toetsvormen, zoals digitale toetsen, praktijktoetsen en theorietoetsen, analyseren en ontwerpen voor het vak Verzorging binnen het leergebied Mens en Natuur.

Bijlage	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie
Vakdidactiek Verzorging (onderbouw vo), bovenbouw vmbo, mbo niveau 1 t/m 4.	11.2. Zorg & Welzijn bovenbouw vmbo en mbo niveau 1 t/m 4	De student kan een beschrijving geven van de verschillende sectoren en leerwegen binnen het vmbo, het LWOO en het Praktijkonderwijs.
		De student kan een beschrijving geven van de beroepenstructuur binnen de sector Zorg, Welzijn en Dienstverlening.
		De student kan het belang van doorlopende leerlijnen van vmbo naar mbo benoemen en hier bij het opstellen van lesprogramma's rekening mee houden.
		De student kan leerwerktrajecten/stages organiseren, leerlingen hierop voorbereiden en ze hierin begeleiden.
		De student kan diverse manieren van toetsing/evaluatie analyseren en ontwerpen binnen het beroepsonderwijs.
		De student kan competentiegericht onderwijs vormgeven en uitvoeren/begeleiden binnen het beroeps- onderwijs.
		De student kan leerlingen coachen, rekening houdend met de cognitieve en emotionele differentiatie.
	11.3. Practicum	De student kan een beschrijving geven van de opbouw en onderwijskundige legitimering van diverse vormen van werkpleksimulatie, (roulerend) practicum en skillslab.
		De student kan simulaties en vaardigheden ontwerpen voor werkplekleren, practicum en skillslab, rekening houdend met de actualiteit van de beroepscontext.
		De student kan een budget beheren voor praktijklessen.
		De student kan een practicum huishoudelijke zorg, uiterlijke verzorging, voeding, verpleegkundige vaardigheden en omgangskundige vaardigheden opzetten en begeleiden.
		De student kan regels van veiligheid, hygiëne, arbo, ehbo, HACCP e.d. toepassen binnen praktijklokalen en praktijklessen.
		De student kan de verschillen aangeven tussen de taken en verantwoordelijkheden van de docent en de onderwijsassistent.
	11.4. Inrichten van de werkplek	De student kan een plattegrond maken van een vaklokaal met verschillende werkplekken voor de sector Zorg en Welzijn, rekening houdend met randvoorwaarden zoals arbo, HACCP e.d.
		De student kan vaklokalen inrichten en beheren.

Samenstelling redactie en legitimeringspanel

Gezondheidszorg & Welzijn

Vakredactie

Eduard Boer (Christelijke Hogeschool Windesheim)

Annemiek van Lith (Hogeschool van Amsterdam)

Marga Amesz (Fontys lerarenopleiding Tilburg)

Legitimeringspanel

Lowie van Doninck (Lectoraat Gerontologie, Avans)

Rob Oudkerk (Lectoraat Leefstijlverandering bij jongeren, Haagse Hogeschool)

Sabine Terheggen (Calibris; kenniscentrum voor leren in de praktijk in zorg, welzijn en sport)

Jitske Meinema (KPC-groep, platform vmbo)

Ariette Kater (docent)

Nicoline van Leeuwen (docent)

Trieneke van Berkum (docent)

Agnes Verhoeven (docent)

6. Kennisbasis Godsdienst en Levensbeschouwing

Inleiding

Voor u ligt de kennisbasis godsdienst/ levensbeschouwing (nieuwe stijl). De kennisbasis heeft als doel om landelijk de communale kennis vast te stellen en in een latere fase ook te kunnen toetsen in de hbo-lerarenopleidingen voor het vak.

De uitgangspunten die de auteurs hanteerden bij het beschrijven van deze kennisbasis zijn de volgende:

1. De conceptuele kennis is slechts een deel van de kennis die aangereikt wordt in de opleiding; andere kennis en vaardigheden zullen op andere wijzen getoetst worden in de opleiding.
2. Het redactieteam richt zich op de huidige situatie in het werkveld en op het huidige kennisaanbod van de hbo-opleidingen. Deze kennisbasis loopt niet vooruit op verwachte ontwikkelingen in de maatschappij en in de samenleving.
3. De theologie is het uitgangspunt voor het vullen van de kennisbasis. Onderliggende disciplines zoals bijbelwetenschappen, systematische theologie, praktische theologie en godsdienstwetenschappen zijn niet apart genoemd. Onderdelen en begrippen uit deze vakgebieden zijn ondergebracht bij de acht thema's waarop de kennisbasis is gebouwd.
4. De eigenheid en zelfstandigheid van de godsdiensten staat voorop, waarbij rekening wordt gehouden met de historische continuïteit. De beschrijving van de godsdienst komt vanuit de godsdienst zelf.
5. De beschrijving dient zowel te gebeuren vanuit het binnenperspectief (fenomenologisch) als het buitenperspectief (historisch en sociologisch). Het volgende voorbeeld kan dit illustreren: Het Jodendom wordt beschreven als religie en als cultuur. De eigen identiteit staat voorop en niet de beschrijving door de ander (wat in de geschiedenis vaak is gebeurd). Continuïteit wordt benadrukt. Het Jodendom komt niet alleen ter sprake als het een (lijdende) rol speelt in de westerse en/of christelijke geschiedenis, waardoor een discontinu beeld zou ontstaan.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
1. Theologie en de docent	1. Wat is theologie?	1.1. Inleiding in de verschillende disciplines van het vakgebied: bijbelwetenschappen, kerkgeschiedenis, godsdienstwijsbegeerte en ethiek, godsdienstwetenschap, sociaal-wetenschappelijke vakken.	1.1.1. Geef een definitie van het begrip 'theologie'.	1.1.2. Benoem de verschillende disciplines van de theologie.
	2. Wat doet de docent godsdienst/ levensbeschouwing (GL)	1.2. Oriëntatie op het beroep docent GL Basishandelingen: 1. sensibiliteit ontwikkelen, 2. persoonlijke waarden opsporen, 3. oriënteren op gemeenschappen en bronnen, 4. ethisch en levensbeschouwelijk denken en communiceren, 5. ethisch en levensbeschouwelijk godsdienstig handelen, 6. beroepsethiek / historische en mondiale ontwikkelingen van het schoolvak, 7. levensbeschouwelijk begeleiden van leerlingen.	1.2.1. Noem een historische of mondiale ontwikkeling in het schoolvak GL.	1.2.2. Noem de competenties die nodig zijn om beroepsbekwaam docent te zijn.
	3. Welke taal hanteert de docent godsdienst / Levensbeschouwing	1.3. Omgaan met taal en betekenis van taal: het kunnen zien van gelaagdheid in taal en het kunnen herkennen en gebruiken van begrippen met een eenduidige of juist meerduidige betekenis.	1.3.1. Is het begrip 'water' een voorbeeld van taal met een enkelvoudige of meervoudige betekenis?	1.3.2. Is het begrip H ₂ O een voorbeeld van taal met een enkelvoudige of meervoudige betekenis?
2. God en mens	1. Religie	2.1. Theologische, antropologische, fenomenologische en sociaal-culturele aspecten van religie.	2.1.1. Geef een definitie van het begrip 'religie'.	2.1.2. Noem een verschil tussen religie, godsdienst, levensbeschouwing, spiritualiteit en filosofie.
	2. Godsdienst	2.2. Theologische, antropologische, fenomenologische en sociaal-culturele aspecten van godsdienst.	2.2.1. Geef een definitie van het begrip 'godsdienst'.	2.2.2. idem.
	3. Levensbeschouwing	2.3. Theologische, antropologische, fenomenologische en sociaal-culturele aspecten van levensbeschouwing.	2.3.1. Geef een definitie van het begrip 'levensbeschouwing'.	2.3.2. idem.
	4. Spiritualiteit	2.4. Theologische, antropologische, fenomenologische en sociaal-culturele aspecten van spiritualiteit.	2.4.1. Geef een definitie van het begrip 'spiritualiteit'.	2.4.2. idem.
	5. Filosofie	2.5. Theologische, antropologische, fenomenologische en sociaal-culturele aspecten van filosofie.	2.5.1. Geef een definitie van het begrip 'filosofie'.	2.5.2. idem.
	6. Godsbeelden	2.6. Godsbeelden binnen en buiten religies.	2.6.1. Beschrijf het godsbeeld binnen de islam.	2.6.2. Beschrijf het godsbeeld van 'ietsisten'.
	7. Mensbeelden	2.7. Mensbeelden binnen en buiten religies.	2.7.1. Beschrijf twee mensbeelden binnen het christendom.	2.7.2. Beschrijf het mensbeeld van het humanisme.
	8. Wereldbeelden	2.8. Wereldbeelden binnen en buiten religies.	2.8.1. Beschrijf het wereldbeeld van het Jodendom.	2.8.2. Beschrijf het wereldbeeld van new-age.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
3. Bronnen van godsdienstig/levensbeschouwelijk leren: verhalen, boeken, personen, gebouwen, voorwerpen, feesten en rituelen, symbolen, ambten, leer/moraal	1. Binnen Jodendom	3.1. Basiskennis van het Jodendom Boeken en verhalen: TeNaCH; mondelinge Tora (aggada en halacha); middeleeuws denken; chassidische verhalen; antisemitisme; verhalen van vervolging (pogroms, Sjoa); Jodendom in Nederland; Israël. Personen: Hillel & Sjammai; Akiva; Rasji; Maimonides; Spinoza; Herzl; Levinas. Gebouwen: synagoge; sjoel; leerhuis. Voorwerpen: menora; chanoekia; mezoeza; tefiliem; kipa. Feesten, rituelen en gebruiken: Pesach; Sjavo'e'ot; Soekot; Jom Kipoer; besnijdenis; bar/bat mitswa; huwelijk; begrafenis; kasjroet. Stromingen: asjkenasisch en sefardisch Jodendom; chassidisme, zionisme.	3.1.1. Wat is, zijn resp. de overeenkomst(en) en het (de) verschil(len) tussen schriftelijke Tora en mondelinge Tora?	3.1.2. Beschrijf zo duidelijk mogelijk de verschillen tussen een menora en een chanoekia.
	2. Binnen christendom	3.2. Basiskennis van het christendom Boeken en verhalen: Bijbel; verhalen van en over kerkvaders; reformatie en contra-reformatie Personen: Jezus; Paulus; Augustinus; Luther; Calvijn; keizer Constantijn, Paus Gregorius, Thomas van Aquino, Barth Gebouwen: tempel; basiliek; orthodoxe kerk; katholieke kerk; protestantse kerk Voorwerpen: kruis; icoon; doopvont; rozenkrans; Feesten, rituelen en gebruiken: Kerst; Pasen; Pinksteren; sacramenten, begrafenis, vasten Stromingen: orthodox; rooms katholiek; protestants	3.2.1. Het begrip 'rituelen' komt zowel ter sprake in religieus als in hedendaags taalgebruik. Zo is er het religieuze ritueel 'een kaarsje branden voor iemand' en kennen we het dagelijks ritueel van 'tandenpoetsen'. Leg uit waar het verschil tussen beide 'rituelen' ontstaat. Gebruik hiervoor de theoretische begrippen uit de literatuur.	3.2.2. Noem minimaal 5 feesten die bij alle (christelijke) stromingen voorkomen. Beschrijf kort wat er bij dit feest wordt gevierd. Zet deze feesten in volgorde van het kerkelijk jaar.
	3. Binnen islam	3.3. Basiskennis van de islam Boeken en verhalen: Koran; soenna; Hadith; sjaria; middeleeuws denken; verhalen van strijd (bijv. met kruisvaarders). Personen: Mohammed, Aboe Bakr, Ali, profeten (zoals Adam, Noach, Abraham, Mozes en Jezus), Omayyaden, Abbassiden, Ottomaan, Andalusië, Ibn-I Sina, Ibn Khaldun, al-Khawairzmi, Ibn Firnas, al-Ghazali, al-Farabi, Salahaddin, al-Ayyubi. Gebouwen: Kaaba, moskee, minaret, Masjdjid Al-Aqsa, Dom van de rots, Alhambra. Voorwerpen: kompas, miniatuur, kalligrafie, gebedssnoer Feesten, rituelen en gebruiken: Ramadan, Al Fithr, geboorte, besnijdenis, trouwen, begrafenis, vijf zuilen, halal. Stromingen: soennieten, sjiieten, alevieten.	3.3.1. De moslim gelovige verhoudt zich op een bepaalde manier met Allah. In de islamitische traditie wordt die verhouding getypeerd als 'abd-schap' (dienaarschap), waarbij de gelovige zich zoveel mogelijk onderdanig opstelt en de grootheid van Allah belijdt. Welke rol spelen 'rituelen' in dit 'abd-schap'? Werk één ritueel uit waarin je duidelijk maakt op welke wijze het begrip onderdanigheid tot uiting komt.	3.3.2. Noem de vijf zuilen met een korte beschrijving van elke zuil.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
3. Bronnen van godsdienstig/ levensbeschouwelijk leren: verhalen, boeken, personen, gebouwen, voorwerpen, feesten en rituelen, symbolen, ambten, leer/moraal	4. Binnen hindoeïsme	3.4. Basiskennis van het hindoeïsme Boeken en verhalen: Veda's; Oepanisjads; Bhagavadgita; Mahabharata; Ramajana; godenverhalen Personen: (goden) Sjiva, Visjnoe, Rama Krisjna, Laksjmi, Sita, Durga, Parvati; (personen) Sjankara, Gandhi, Aurobindo, Ramakrisjna, Vivekananda Gebouwen: tempel Voorwerpen: vuuraltaar, godenbeelden Feesten, rituelen en gebruiken: holifeest, divalifeest en Puja-ritueel rondom geboorte, trouwen en dood; regels rond het voedsel Stromingen: sanaatan dharma, arya samaj	3.4.1. Verbind in een voor hindoes zinvolle zin de woorden karman, atman, samsara, moksja en brahman.	3.4.2. Geef een beschrijving van het Holi feest of van het Divali feest.
	5. Binnen humanisme	3.5. Basiskennis van het humanisme Boeken en verhalen: literatuur m.b.t. levenskunst uit Griekse oudheid, historisch humanisme, georganiseerd humanisme in Nederland. Teksten: universele verklaring van de rechten van de mens, Van Praag; Grondslagen van het humanisme / Piko della Mirandola, over de menselijke waardigheid / Montagne, essays. Personen: Socrates, Cicero, Seneca, Erasmus, Montaigne, Rousseau, Kant, Mill, Nietzsche, Sartre, Van Praag, Taylor, Nussbaum en Smith. Gebouwen: geen specifieke gebouwen. Voorwerpen: de mens als logo van het humanisme, persoonlijke voorwerpen ter inspiratie, waar ontleen jij betekenis aan? Feesten, rituelen en gebruiken: geboorte, huwelijk, herdenkingsvieringen, 21 juni internationale humanisme dag. Stromingen: expliciet humanisme (georganiseerd humanisme, HV), atheïstisch humanisme, agnostisch en religieus humanisme, impliciet humanisme en performatief humanisme.	3.5.1. Noem 3 stromingen binnen het humanisme?	3.5.2. Beargumenteer waarom er wel of niet spraken is van een humanistische traditie?
	6. Binnen boeddhisme	3.6. Basiskennis van het boeddhisme Boeken en verhalen: Pali-canon, Dhammapada, Tibetaans dodenboek, Lotus Sutra, vier waarheden, achtvoudig pad. Personen: Boeddha, Maitreja, Amitabha (Amida), keizer Asjoka, Nagarjuna, Dogen, Dalai Lama. Gebouwen: stoepa. Voorwerpen: boeddhabeelden, bedelnap, gebedsmolen Feesten, rituelen en gebruiken: monnikswijding, meditatietechnieken, regels rond het voedsel. Stromingen: mahayana, hinayana, zenboeddhisme, taoïsme, confucianisme.	3.6.1. Wanneer een boeddhist gaven legt voor een beeld in een tempel, welke zijn dat dan? Noem er minstens drie. Wat is de betekenis van dit 'neerleggen'? Maak bij je antwoord onderscheid tussen hinayana en mahayana.	3.6.2. Ritueel heeft in het boeddhisme niet dezelfde belangrijkheid, betekenis, rol en werking als in het hindoeïsme. Leg uit wat het verschil is?

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
4. Communicatie	1. Hermeneutiek	4.1. a. Op methodische wijze verbanden leggen tussen de religieuze traditie en de actuele situatie. b. Hedendaagse levensbeschouwelijke vragen van mensen in verbinding brengen met de religieuze traditie en daaraan een levensbeschouwelijke interpretatie geven. c. Inzicht geven in de referentiekaders van anderen en betreft zijn achtergrond zinvol bij de interpretatie van de situatie van anderen. d. Maatschappelijke en culturele processen duiden in het licht van de religieuze traditie.	4.1.1. Welke betekenis kan het bijbelverhaal van Daniel hebben in de leefwereld van leerlingen van 14 jaar?	4.1.2. Noem 3 kernbegrippen die een rol spelen bij het begrip hermeneutische communicatie.
	2. Zincommunicatie	4.2. Vragen over de zin van het bestaan: Wie ben ik in relatie tot kennis, inzicht, ervaring, intuïtie en openbaring?	4.2.1. Noem 3 levensvragen.	4.2.2. Wat is de functie van het stellen van levensvragen?
	3. Interlevensbeschouwelijke communicatie	4.3. Waarden in relatie tot jezelf, natuur, sociaal-culturele wereld, de ander / de Ander. De kennis van elkaars cultuur, de setting waarin de communicatie plaatsvindt, de machtsverhoudingen tussen de communicatiepartners en hun communicatieve competentie. Mono-, multi- en interreligieuze communicatie.	4.3.1. Geef een voorbeeld van de rol die macht speelt in de communicatie.	4.3.2. Welk onderwijsconcept hoort bij een mono-religieuze communicatie?
5. Traditie	5.1. Kerkelijke kaart	5.1. Kerkelijke kaart.	5.1.1. Benoem twee opvallende kenmerken van de orthodoxe kerk.	5.1.2. Noem 2 verschillen tussen de katholieke kerk en de pinkstergemeenschap
	5.2. Concepten uit de traditie	5.2. Triniteit, christologie, godsleer, pneumatologie, Koninkrijk van God, gerechtigheid, genade, verzoening, zonde, almacht en voorzienigheid, kwaad, verlossing, opstanding, nieuw leven, eindtijd.	5.2.1. Geef de definitie van het begrip triniteit.	5.2.2. Hoe wordt de eindtijd omschreven in de bijbel?
	3. Secularisatie	5.3. secularisatie, verlichting, gevolgen voor de inrichting van de samenleving.	5.3.1. Geef een omschrijving van het begrip secularisatie.	5.3.2. Noem twee maatschappelijke gevolgen van de secularisatie.
	4. Pluraliteit	5.4. religieuze stromingen en seculiere stromingen, atheïsme, ietsisme, humanisme, multiculturaliteit.	5.4.1. Bij welke stroming hoort Erasmus?	5.4.2. Wat is het verschil in opvatting tussen een agnost en een atheïst?

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
6. Vakdidactiek	1. Concepten	6.1. Verschillende typen of benaderingen binnen de religieuze vorming. Godsdienst-onderwijs; catechese; levensbeschouwing; vier scenario's: 1. vak; 2. samenwerking met andere vakken; 3. vakoverstijgend werken; 4. niet vakgebonden projectmatig werken.	6.1.1. Beschrijf het conceptuele verschil tussen de vakken godsdienst en levensbeschouwing.	6.1.2. Beschrijf de voor- en nadelen van vakgericht werken binnen school en vakoverstijgend werken.
	2. Modellen	6.2. Verschillende modellen van levensbeschouwelijke vorming: Normatief-deductief model; teleologisch model, funderingsmodel, emancipatiemodel, inductief model, abductief model.	6.2.1. Beschrijf de kenmerken van een normatief-deductief model van levensbeschouwelijk leren.	6.2.2. Beschrijf en motiveer welk model het beste past bij een heterogene, interreligieuze schoolpopulatie binnen een post-moderne cultuur.
	3. Lesmethodes	6.3. Lesmethodes binnen het Nederlandse onderwijssysteem: Labyrint, Standpunt, Antenne, De Bijbel in de basis, Op verhaal komen, Van horen zeggen, Zienwijze, Religieuze levensbeschouwingen, Levensbeschouwingen, Wegen naar wijsheid, Zin in zin, Zin leren, Perspectief, Zinspelen, Parallel, Het blijvende getuigenis, Plein M, Spring, Tumult.	6.3.1. Welke lesmethode past bij een normatief-deductief leermodel en welke zeker niet? Motiveer je antwoord.	6.3.2. Zou je Standpunt een indicatieve lesmethode kunnen noemen? Motiveer je antwoord.
	4. Curriculum-ontwikkeling	6.4. Ontwikkelen van een curriculum op basis van concept en model binnen bestaande kaders a.d.h.v. de volgende componenten: conceptbeschrijving, modelbeschrijving, doelstellingen, inhouden, werkvormen en opdrachten.	6.4.1. Welk gevolg heeft een thematische opbouw voor je curriculum?	6.4.2. Beschrijf aan welke leerlingcompetenties je structureel kunt werken als docent bij de leeftijdscategorie 13-14 jaar.
	5. Toetsbeleid (vak)	6.5. Ontwerpen van toetsen op basis van concepten en modellen.	6.5.1. Welk gevolg heeft een conceptvorm voor de wijze van toetsen? Betrek in je antwoord twee vakconcepten.	6.5.2. Zijn reproductieve vragen zinvol bij een abductief onderwijsmodel? Motiveer je antwoord.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
7. Mens, levensbeschouwing en samenleving	1. Sociologische ontwikkelingen	7.1. De samenleving in historisch perspectief: Renaissance, Reformatie, Verlichting, modernisme, postmodernisme. individualisme, individualisering, subjectivering, autonomie als zelfbeschikkingsrecht, rationalisme, emancipatie, verzuiling en ontzuiling, abstracte samenleving, differentiatie, rolsegmentatie, institutionalisering, pluraliteit, pluralisme, sociale differentiatie en secularisatie.	7.1.1. Wat was het gevolg van de Verlichting voor de kerkelijkheid van de samenleving?	7.1.2. Kan er binnen een ontzuilde samenleving sprake zijn van institutionalisering?
	2. Godsdienst-psychologische ontwikkelingen	7.2. Functionele en substantiële definitie van godsdienst; dimensies van godsdienst; intrinsieke en extrinsieke motivatie; psychologische stromingen en godsdienst. Zelfbeeld-Godsbeeld: emotioneel, cognitief, dynamisch, cultuurhistorisch bepaald, projectie en overdracht. Religieuze ervaring: ervaring en geloof, voorwaarden voor een religieuze ervaring; modellen; cognitief, dynamisch en pragmatisch; effecten religieuze ervaring; het fenomeen bekering.	7.2.1. Wat is het verschil tussen functionele en substantiële dimensies van godsdienst?	7.2.2. Wanneer is er sprake van een religieuze ervaring?
	3. Godsdienst-pedagogische ontwikkelingen	7.3. Ontwikkeling van het vak godsdienstpedagogiek: Comenius, Rousseau, Herbart, Egan en Vygotsky geesteswetenschappelijke pedagogiek, empirisch-analytische pedagogiek, kritische pedagogiek, cultuurpedagogiek, humaan-spirituele pedagogiek, waardegericht leren.	7.3.1. Comenius wordt de grondlegger van de godsdienstpedagogiek genoemd. Noem twee kenmerken die zijn pedagogiek onderscheiden van de middeleeuwse 'pedagogiek'.	7.3.2. Wat betekent participeren voor communicatieve processen binnen de godsdienstpedagogiek?

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
8. Vakspecifieke vaardigheden	1. Vertellen	8.1. Methode voor levensbeschouwelijke leerprocessen, gericht op het uitdrukken van wat men persoonlijk bezighoudt, ziet, hoort en voelt; kernbegrippen: authenticiteit, actief en participatief.	8.1.1. Als kinderen in een klas een lagerhuisdebat oefenen, is daar dan sprake van vertellen?	8.1.2. Is vertellen hetzelfde als getuigen?
	2. Levensbeschouwelijk gesprek	8.2. Conceptuele en methodische kennis van het levensbeschouwelijk gesprek; ermee werken en ernaar verwijzen.	8.2.1. Juist of onjuist: bij een levensbeschouwelijk gesprek draait het om de verifieerbare waarheid.	8.2.2. Noem en beschrijf minstens drie kenmerken van een levensbeschouwelijk gesprek.
	3. Drama	8.3. Drama heeft te maken met uitspelen; het nodigt mensen uit in een verhaal of dilemma te stappen en het van binnenuit te verkennen en te onderzoeken.	8.3.1. Bij drama is sprake van hermeneutisch bezig zijn. Is dit juist of onjuist?	8.3.2. Wat is het onderscheid tussen drama en bibliodrama.
	4. Beelddidactiek	8.4. Systematische inzet van beeld bij levensbeschouwelijke leerprocessen voor kennisverwerving en kennisverwerking.	8.4.1. Beschrijf kernachtig de functie van de volgende soorten beelden: cartoons, symbolische foto's en grafieken.	8.4.2. Waarin onderscheidt beelddidactiek zich van kunstanalyse bij beeldende vorming?
	5. Symbooldidactiek	8.5. Didactisch proces waarbij het symbool dient als een sleutel om zowel de dagelijkse ervaring op te roepen als de levensbeschouwelijke (waaronder de Bijbelse) werkelijkheid. Symbooldidactiek leent zich bij uitstek voor hermeneutische leerprocessen.	8.5.1. Is woestijn een Bijbels symbool dat kan worden ingezet bij symbooldidactiek?	8.5.2. Welke van de volgende foto's zijn symbolische foto's?
	6. Exegese	8.6. Een discipline die teksten met wetenschappelijke methodes verklaart en uitlegt; voor bijbelexegese maakt men gebruik van de historisch-kritische methode en het model van tekstanalyse.	8.6.1. In welke jaren is de historisch kritische methode ontwikkeld?	8.6.2. Op welke wijze benader je een tekst vanuit de historisch kritische methode?
	7. Narrativiteit	8.7. De manier waarop een tekst vertellend kan worden beschreven. De narrativiteit wordt bepaald door de onderlinge relaties binnen de tekst, de betekenis van die tekst en de geschiedenis of reeks gebeurtenissen die er de grondslag van vormen. De mens is een vertellend wezen en komt op verhaal. De mens is een drager van verhalen, van het eigen verhaal en van het verhaal waarin hij is opgenomen.	8.7.1 Juist of onjuist: bij narrativiteit gaat het om een éénvoudige betekenisgeving van het verhaal.	8.7.2. Juist of onjuist: narrativiteit heeft een voorkeur voor logische/argumentatieve taal.
	8. Apologetiek	8.8. Verantwoording en verdediging van het geloof, het duiden van de theologische onderbouwing van geloofsverdediging en van geschriften waarin geloofsverdediging voorkomt.	8.8.1 Noem twee argumenten die gebruikt werden in de polymiek rond creationisme en evolutieer.	8.8.2. Hoe verdedigde de evangelist Marcus zich tegenover buitenstaanders?
	9 Mystagogiek	8.9. Inwijding in het geheim van het geloof.	8.9.1. Juist of onjuist: bij mystiek is er sprake van een religieuze ervaring.	8.9.2. Benoem 3 verschillende elementen die belangrijk zijn bij mystagogiek.

Samenstelling redactie en legitimeringspanel

Godsdienst & Levensbeschouwing

Vakredactie

Metsje Krol (Christelijke Hogeschool Windesheim)

Hanneke de Pater - Bakker (Christelijke Hogeschool Ede)

Niek de Wild (Inholland)

Harry Zengerink (Noordelijke Hogeschool Leeuwarden)

Elly van den Berg (Christelijke Hogeschool Ede)

Legitimeringspanel

Henk Kuindersma (Godsdienst pedagoog PTHU)

Cok Bakker

Taco Visser (beroepsvereniging VDLG)

Ella Vink (docent)

E. Smit (docent)

Tony Boer (docent)

Alexandra Bronsveld (docent vo)

7. Kennisbasis Maatschappijleer

De docent en het vak

De tweedegraads bevoegde docent maatschappijleer leert leerlingen maatschappelijke vraagstukken te bekijken aan de hand van verschillende benaderingswijzen. Vanuit de (basis) wetenschappen van het vak en de daaruit voortvloeiende benaderingswijzen leren leerlingen over onder andere relevante nationale en internationale actoren, verschillende perspectieven, maatschappelijke belangen en daaruit volgende waardendilemma's. Daarmee poogt het vak actieve en kritische burgers te vormen en een democratische attitude te bevorderen.

Het vak en de kennisbasis

Om als docent in een complexe beroepscontext te kunnen functioneren dient de docent maatschappijleer te beschikken over de in deze kennisbasis beschreven vakinhoudelijke kennis. Daarnaast dient de docent te kunnen handelen op basis van (algemene) vakdidactische kennis en vaardigheden. Aangevuld met de opleidings specifieke vakmodulen voldoet deze kennisbasis aan de derde competentie van de SBL-bekwaamheidseisen.

Het vak en burgerschapsvorming

Maatschappijleer heeft een belangrijke taak betreffende de burgerschapsvorming van leerlingen. Kennis van maatschappelijke instituties en actoren, sociale en politieke vraagstukken, verschillende culturele en waardenoriëntaties, maatschappelijke en politieke visies en internationaal en historisch vergelijkende perspectieven zijn hierbij onontbeerlijk. Dat geldt evenzeer voor relevante vaardigheden en democratische houdingen.

Maatschappijleer is bij uitstek het vak waar leerlingen over deze zaken leren en binnen complexe contexten leren handelen. Dat gebeurt binnen alle schooltypes waar leerlingen maatschappijleer krijgen.

Daarnaast geeft de docent maatschappijleer de verschillende kerndoelen en competenties inzake burgerschapsvorming vorm. In de onderbouw voortgezet onderwijs betreft dat verschillende kerndoelen (van Mens en Maatschappij) rond meningvorming, inzicht in de eigen omgeving, cultuurverschillen, de politiek, Europese samenwerking, arm en rijk, en oorlog, vrede en mensenrechten.

In het middelbaar beroepsonderwijs betreft dit de verschillende kerntaken van de burgerschapscompetenties (brondocument Leren, Loopbaan en Burgerschap), met name het politieke, het sociaal-economische, het sociaal-culturele en het vitale burgerschap. Deze domeinen komen grotendeels overeen met de benaderingswijzen van het vak maatschappijleer.

Het vak en vakoverstijgend onderwijs

Bevoegde docenten maatschappijleer kunnen complexe maatschappelijke vraagstukken vanuit de verschillende benaderingswijzen bekijken en analyseren. Dit omvat ook de benodigde kennis en inzichten om met docenten van andere vakken - met name geschiedenis, aardrijkskunde, economie, levensbeschouwing en filosofie, mee te werken aan vakoverstijgend onderwijs.

De kennisbasis en sociale wetenschappen

In deze kennisbasis zijn de concepten en begrippen omschreven die elke tweedegraads docent Maatschappijleer moet kennen. Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling dat de betekenis van deze concepten en begrippen uitsluitend gereproduceerd kunnen worden. De aard van het vak veronderstelt dat docenten aan de hand van de beschreven concepten en begrippen met betrekking tot maatschappelijke vraagstukken:

1. kunnen omschrijven (definiëren en meten);
2. kunnen verklaren (theoretiseren);
3. kunnen aangeven welke beleidsmatige keuzes mogelijk zijn;
4. kunnen aangeven in hoeverre de theorie(ën) op het maatschappelijke probleem van toepassing is (zijn).

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie
1. Sociale wetenschappen en de benaderingswijzen	1.1. Fundering van de benaderingswijzen	<p>Het vak maatschappijleer is gebaseerd op de sociale wetenschappen sociologie en politicologie. De inzichten om concepten en begrippen omtrent maatschappelijke vraagstukken in de klas toe te passen zijn vooral daaraan ontleend. Daarnaast maakt het vak maatschappijleer gebruik van andere (sociale) wetenschappen: culturele antropologie, rechtswetenschap, economie, sociale psychologie, communicatiewetenschappen, historische wetenschap, sociale geografie, filosofie.</p> <p>Kenmerkend voor maatschappijleer is het gebruik van vijf benaderingswijzen. Deze benaderingswijzen zijn een vertaling van begrippen, concepten en theorieën van de bovenstaande (sociale) wetenschappen.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
1. Sociale wetenschappen en de benaderingswijzen	1.2. Politiek-juridische benaderingswijze	Vanuit de politicologie en rechtswetenschappen ingegeven politiek-juridische benadering van sociale en politieke vraagstukken. Gehanteerde begrippen: rechtsstatelijke principes, actoren, politieke besluitvorming, macht en invloed en beleid.	Welke benaderingswijze herken je in het volgende filmfragment (student bekijkt een gedeelte van de documentaire An inconvenient truth)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]	Welke benaderingswijze herken je in het volgende tekstfragment (student leest een gedeelte van het artikel De diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie van Marc Bovens)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
1. Sociale wetenschappen en de benaderingswijzen	1.3. Sociaal-economische benaderingswijze	Vanuit de sociologie en de economie ingegeven sociaal-economische benadering van sociale en politieke vraagstukken. Gehanteerde begrippen: economische orde, economische verhoudingen, organisaties en sociaal-economische ongelijkheid.	<p>Welke benaderingswijze herken je in het volgende filmfragment (student bekijkt een gedeelte van de documentaire Sisko)?</p> <p>a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p>	<p>Welke benaderingswijze herken je in het volgende tekstfragment (student leest een gedeelte van het boek De economie van de eer van Dick Pels)?</p> <p>a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p> <p>h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
1. Sociale wetenschappen en de benaderingswijzen	1.4. Sociaal-culturele benaderingswijze	Vanuit de sociologie, culturele antropologie en sociale psychologie ingegeven sociaal-culturele benadering van sociale en politieke vraagstukken. Gehanteerde begrippen: sociale orde, cultuur, opvattingen, beïnvloeding en beeldvorming.	Welke benaderingswijze herken je in het volgende filmfragment (student bekijkt een gedeelte van de film <i>Entre les Murs</i>)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]	Welke benaderingswijze herken je in het volgende tekstfragment (student leest een gedeelte van het boek <i>Het land van aankomst</i> van Paul Scheffer)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
1. Sociale wetenschappen en de benaderingswijzen	1.5. Historisch-vergelijkende benaderingswijze	Vanuit de sociale wetenschappen, aangevuld met geschiedenis als hulpwetenschap, ingegeven continuïteits- en veranderingsaspecten. Gehanteerde begrippen: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering.	Welke benaderingswijze herken je in het volgende filmfragment (student bekijkt een gedeelte van de film Die Welle)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]	Welke benaderingswijze herken je in het volgende tekstfragment (student leest een gedeelte van het Nieuw babylon in aanbouw van James Kennedy)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
1. Sociale wetenschappen en de benaderingswijzen	1.6 Geografisch-vergelijkende benaderingswijze	Vanuit de sociale wetenschappen, aangevuld met sociale geografie als hulpwetenschap, ingegeven vergelijkingsaspecten. Met behulp van de begrippen: lokaal, nationaal en mondiaal of micro, meso, macro.	Welke benaderingswijze herken je in het volgende filmfragment (student bekijkt een gedeelte van de film <i>Das Leben der Anderen</i>)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]	Welke benaderingswijze herken je in het volgende tekstfragment (student leest een gedeelte van het boek <i>De verzorgingsstaat</i> herwogen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid)? a. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] b. De politiek-juridische benaderingswijze, omdat... [in echte toets aangevulde beschrijving] c. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] d. De sociaal-economische benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] e. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] f. De sociaal-culturele benaderingswijze, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] g. De benaderingswijze met nadruk op verandering, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving] h. De benaderingswijze met nadruk op vergelijking, omdat ... [in echte toets aangevulde beschrijving]

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
1. Sociale wetenschappen en de benaderingswijzen	1.7 Sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden	Vanuit de sociale wetenschappen ingegeven methodologie om sociale en politieke vraagstukken te bestuderen (w.o. enquête, interview, (participerende) observatie en experiment). Geef hierbij de mogelijkheden en beperkingen aan.	Uit een peiling van Peil.nl blijkt dat 80% van de deelnemers aan het onderzoek geen vertrouwen heeft in het huidige kabinet, een historisch lage score. Het panel van Peil.nl bestaat uit ruim 40.000 mensen die zich hebben aangemeld om deel te nemen aan de enquête. Geef een onderzoeksmethodologische reden waarom je niet kunt stellen 'dat Nederlanders weinig vertrouwen in het huidige kabinet hebben.'	Binnen de sociale wetenschap worden experimenten uitgevoerd. Leg uit waarom sommige wetenschappers menen dat de toepasbaarheid van experimenten binnen de sociale wetenschap beperkt is.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
2. Politiek, rechtsstaat en democratisch burgerschap	2.1. Actoren en rechtsstatelijke principes	Actoren: staat, politieke partijen, maatschappelijke middenveld, burger, Hoge Colleges van Staat, actiegroepen, adviesorganen, zelfstandige bestuursorganen e.a.. Internationale organisaties: EU, VN, NAVO, WTO, Raad van Europa e.a.. Democratische rechtsstaat, Grondwet, grondrechten, staatsrechtelijk burgerschap. machtenscheiding (trias politica, dualisme en monisme), legaliteitsbeginsel. (Constitutionele) monarchie en republiek. Federatie en eenheidsstaat.	In bijgevoegd artikel wordt de relatie tussen de regering en het parlement weergegeven. Van wat voor soort ontwikkeling is daar sprake? a. Monisme, want het parlement krijgt steeds meer bevoegdheden; b. Monisme, want de coalitie in het parlement volgt in toenemende mate het beleidskader van de regering; c. Monisme, want de rechterlijke macht is in toenemende mate kritisch over wetgeving van de regering; d. Dualisme, want het aantal moties, aangevraagde spoeddebatten en amendementen van de oppositiepartijen neemt enorm toe.	Welk(e) van de onderstaande kenmerk(en) zijn van toepassing op de Nederlandse rechtsstaat: a. Het bestaan van de Grondwet. b. Het legaliteits- en legitimeitsbeginsel. c. Het laatste woord is aan het Nederlandse Hoger Gerechtshof. d. De wettelijke bescherming van het monisme.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
2. Politiek, rechtsstaat en democratisch burgerschap	2.2. Politiek, macht, invloed en ongelijkheid	<p>Democratie (direct, indirect) en dictatuur.</p> <p>Meerderheid en minderheid.</p> <p>Verskillende institutionele inrichtingen van democratie (presidentieel/parlementair, districtenstelsel/evenredige vertegenwoordiging).</p> <p>Besluitvormingsmodellen: systeemmodel en incrementele model.</p> <p>Politiek als gezaghebbende waarde-toedeling, zowel in enge (staat) als in ruime (staat en maatschappij) zin.</p> <p>Definities van macht (o.a. vermogensdefinities, relationele definities).</p> <p>Machtsmiddelen, machtsbasis, methoden om macht te meten (o.a. positie, netwerken, status). Mogelijkheden om als individu invloed uit te oefenen.</p> <p>De begrippen en onderlinge relatie tussen macht, gezag en invloed.</p> <p>Relatie sociaal-economische ongelijkheid en participatie, politiek vertrouwen, macht. Deze relatie verbinden met persoonskenmerken.</p> <p>De invloed van media op politiek en omgekeerd (o.a. verkiezingscampagnes, hypes).</p>	<p>Hieronder staan enkele uitspraken over de invoering van een districtenstelsel in Nederland. Welk antwoord is juist?</p> <p>a. Binnen een parlementaire democratie bezitten vooral de hoger opgeleiden de bestuurlijke en vertegenwoordigende posities. Het districtenstelsel is daar een oplossing voor.</p> <p>b. De kloof tussen vertegenwoordigers en vertegenwoordigden wordt kleiner, omdat er meer politieke partijen in het parlement vertegenwoordigd zijn. Daardoor herkennen mensen zich beter in hun vertegenwoordigers in het parlement.</p> <p>c. Politieke tegenstellingen worden door de invoering sterker. Daardoor is het voor mensen duidelijker welke opties zij hebben en wordt hun politieke betrokkenheid groter.</p> <p>d. Geen van de bovenstaande uitspraken klopt.</p>	<p>In het bijgevoegde artikel worden verschillende visies op gezagsverhoudingen en democratie beschreven. Een belangrijke variabele om te verklaren welke visie iemand aanhangt is opleiding. Leg uit welke visie het meest overeen komt met de visie op democratie van sociaal-democraten en christendemocraten.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
2. Politiek, rechtsstaat en democratisch burgerschap	2.3. Beleid: regels, effecten en dilemma's	Beleid als gezaghebbende probleemoplossing. Intentionele en niet-intentionele gevolgen van beleid. De spanning tussen onder andere vrijheid en gelijkheid, solidariteit en individualiteit, nationalisme en internationalisme.	Beleidsontwikkeling van de overheid moet altijd: a. Voldoen aan de wensen van de belanghebbenden. b. Democratisch zijn gelegitimeerd. c. Een probleem oplossen, anders is het geen beleid. d. Het belang van de overheid als uitgangspunt hebben.	Bijgevoegd artikel gaat over het onderwijsbeleid van de overheid. Waarin komt de spanning tussen vrijheid en gelijkheid naar voren?
	2.4. Sociale orde en cultuur	Functies van de overheid (interne en externe veiligheid, voorwaardenscheppend betreffende democratisch burgerschap en met betrekking tot de verzorgingsstaat). Functies van de politieke partijen in een vertegenwoordigende democratie. Sociale voorwaarden voor het functioneren van democratie. Kenmerkende elementen van de Nederlandse politieke cultuur (compromis, coalitie, consultatie, consensus) in vergelijking met andere samenleving.	Bijgaand een artikel over democratie in Kenia. Leg uit welke sociale voorwaarden voor het functioneren van democratie er afwezig en welke aanwezig zijn.	Het moderne democratiebegrip gaat uit van: a. De rule of law. b. Dat vrijheid, gelijkheid en solidariteit in gelijke mate worden gerespecteerd. c. Dat de plichten van de meerderheid zijn gewaarborgd. d. Dat de overheid er is om te waken over het welzijn van haar staatsburgers.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
2. Politiek, rechtsstaat en democratisch burgerschap	2.5. Ideologieën en visies	<p>Politieke stromingen en ideologieën (liberalisme, socialisme, sociaal-democratie, confessionalisme, christen-democratie, conservatisme, nationalisme, fascisme, anarchisme, populisme, feminisme, ecologisme).</p> <p>Verschillende dimensies waarop politieke partijen in te delen zijn. Politieke categorieën (links, rechts, midden; progressief en conservatief).</p> <p>Visies op democratie (instutioneel en substantieel).</p> <p>Visie op relatie politiek en economie (marxisme, corporatisme, liberalisme).</p> <p>Visies op besluitvorming (elite-theorie, pluralisme).</p> <p>Visies op de relatie tussen kiezer en gekozene (representatie, representativiteit, legitimiteit, volatiliteit).</p> <p>Burgerschapsvisies: liberaal, communitaristisch en republikeins.</p>	Bijgaand een artikel over de Socialistische Partij. Welke argumenten zijn in het artikel te vinden voor én tegen de stelling dat de SP een populistische partij is?	<p>“Het conservatisme legt vooral de nadruk op democratie als methode om een sociaal rechtvaardige samenleving mogelijk te maken. Binnen dit model is zoveel mogelijk bemoeienis van burgers met de politieke besluitvorming erg gewenst.” Welk antwoord is juist?</p> <p>a. De stelling klopt. Conservatieven leggen nadruk op democratie als methode om een sociaal rechtvaardige samenleving mogelijk te maken, omdat zij er van uitgaan dat democratisering van maatschappelijke instituties de negatieve kanten van marktwerking tegen kan gaan.</p> <p>b. De stelling klopt. Conservatieven leggen de nadruk op democratie als methode om sociaal rechtvaardige samenleving te bereiken, omdat zij vinden dat het maatschappelijke middenveld een belangrijke rol moet spelen in de samenleving.</p> <p>c. De stelling klopt niet. Conservatieven stellen dat het bestuur van het land vooral in handen moet zijn van een bestuurlijke elite. Burgers moeten niet teveel participeren binnen de politieke besluitvormingsprocessen.</p> <p>d. De stelling klopt niet. Conservatieven zijn nooit voorstander van democratie en democratische instituties.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
2. Politiek, rechtsstaat en democratisch burgerschap	2.6. Maatschappelijke verandering en internationale vergelijking	Veranderingen in de politieke cultuur en structuur (en de voorstellen daarvoor) sinds 1848. Recente politieke veranderingen in relatie tot individualisering, informalisering, internationalisering en mondialisering. Vergelijken van de Nederlandse politieke cultuur en structuur met die van andere samenlevingen en bovennationaal bestuur. De overeenkomsten en verschillen tussen de Nederlandse politiek en die van andere landen, samenlevingen en culturen, onder andere de vergelijking met andere bestuursvormen (dictaturen, eenpartijstaten).	De jaren zestig stonden in het teken van democratisering en politisering. De jaren tachtig en negentig van zakelijkheid en marktwerking. Dit had effect op de Nederlandse politieke cultuur. Lees de volgende stellingen: 1. In de jaren tachtig kwam het poldermodel op, terwijl er in de periode daarvoor sprake was van een politisering van de samenleving en een politiek die compromissen tussen verschillende politieke partijen en belangengroepen bemoeilijkte; 2. In de jaren tachtig en negentig werd het idee de samenleving en de politiek gedemocratiseerd moest worden door steeds minder mensen gedeeld. Het idee dat participatie en inspraak van veel burgers wenselijk is, werd daarom door de meeste mensen en politieke partijen niet langer nagestreefd. Welk antwoord is juist: a. stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist. b. stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist. c. beide stellingen zijn juist. d. beide stellingen zijn onjuist.	In de jaren tachtig was er sprake van verzakelijking van de politiek. Leg uit waarom een liberale partij als de VVD zich goed kan vinden in het idee van verzakelijking van de politiek.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
3. Massamedia en -communicatie	3.1. Actoren en rechtsstatelijke principes	Actoren w.o. overheid en politieke partijen, burger en mediaconsument, Commissariaat voor de Media en mediaproductanten. Pluriform mediabestel. Vrijheid van meningsuiting, persvrijheid en vereniging. Functies van media binnen een democratie (o.a. opiniëren en informeren).	Kwaliteitsmedia vervullen in een representatieve democratie verschillende functies. Welke functies zijn in het bijgaande artikel te herkennen.	De publieke omroep heeft als taak: a. Niet alleen radio en televisie te maken. b. Programma's te maken conform de programma-voorschriften. c. Om te fungeren als een klankbord voor alle publieke opinies. d. De opvattingen van de overheid kenbaar te maken.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
3. Massamedia en -communicatie	3.2. Macht, invloed en ongelijkheid	Macht en invloed van actoren en mediaorganisaties, waaronder agendasetting en publieke opinie. Politiek-publicitair complex (rol voorlichting, medialogica). Structuur en belangen van actoren op het gebied van media.	Mondiaal is er sprake van een toenemende mediaconcentratie. Welke uitspraak kan daarmee in verband worden: a. Mediaconcentratie genereert binnen mediabedrijven meer middelen met als gevolg een toenemende pluriformiteit. b. Mediaconcentratie leidt tot verschraling en is daarmee een bedreiging van een pluriform mediabestel. c. Mediaconcentratie is vooral een westers verschijnsel. d. Mediaconcentratie bedreigt de redactionele onafhankelijkheid van nieuwsmedia niet en is daarom geen probleem.	In het bijgaande artikel wordt de relatie tussen media en politici/bestuurders omschreven. De rol van voorlichters speelt daarbij een prominente rol. Leg uit wat dat te maken heeft met medialogica.
	3.3. Beleid: regels, effecten en dilemma's	Redactiestatuut. Mediawet, Auteurswet, mededingingsrecht (geestelijk eigendom), telecommunicatierecht, Europees recht. Spanning tussen o.a. pluriformiteit en commercie, differentiatie en diversiteit, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst.	Waarom is in het bijgaande artikel sprake van een spanning tussen pluriformiteit en commercie?	Leg uit waarom er een rol is voor het redactiestatuut rondom commercialisering van media.
	3.4. Economische verhoudingen en sociaal-economische ongelijkheid	Aandeelhouders en eigenaarschap. Pluriformiteit en marktwerking. Mediagebruik en mediabereik in relatie tot sociaal-economische ongelijkheid en persoonskenmerken.	Als we kijken naar tijdbestedingsonderzoeken valt het volgende op inzake mediagebruik: a. Het aantal uren dat men aan mediagebruik besteedt is gelijk gebleven. b. Jongeren kijken meer televisie ondanks de toenemende tijdsbesteding aan internet. c. Jongeren en ouderen gebruiken de kwaliteitskrant als de belangrijkste informatiebron. d. Jongeren besteden meer tijd aan het lezen van gratis kranten dan ouderen.	Klopt de volgende stelling: "Internetgebruik bevordert zowel de politieke als sociale participatie"? a. Ja, want mensen informeren zich door het internet beter, zodat de interesse voor politiek en maatschappij toeneemt. b. Ja, want internet is laagdrempelig. c. Nee, want mensen gebruiken het internet vooral om de eigen interesses te verdiepen. d. Nee, want het internet wordt door politieke partijen en de commercie vooral gebruikt om het eigen verhaal te verspreiden.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
3. Massamedia en -communicatie	3.5. Cultuur, beïnvloeding, beeldvorming en visies	Identificatie. Socialiserende functies van media (sociale cohesie, 'community'-vorming). Betekenisgeving en betekenisproductie. Mediaconsumptie. Vrijtijdsbesteding. Medialandschap. Media-effecten. Manipulatie en indoctrinatie. Objectiviteit en subjectiviteit. Selectieve waarneming, stereotypering. Feit en mening. Communicatie- en beïnvloedings-theorieën: w.o. almacht van de media, agendatheorie, 'users and gratifications'-theorie (Costera-Meijer). Politieke visies op media en mediabeleid	Leg uit waarom er in het bijgaande artikel sprake is van een relatie tussen identificatie en socialiserende functies van media.	Objectieve informatieverwerking door personen wordt vergemakkelijkt als: a. Stereotyperingen worden vermeden. b. Kwaliteitsmedia alle feiten op een rij zetten. c. Men de mechanismen van selectieve waarneming van het publiek kent. d. Als men rekening houdt met de identiteitsvorming van het publiek.
	3.6. Maatschappelijke verandering en internationale vergelijking	Massamedia in relatie tot maatschappelijke veranderingen (individualisering, internationalisering, informatisering en informalisering). Hierbij onder meer aandacht voor de geschiedenis van het medialandschap, interactiviteit en nieuwe media. Het mediabestel in vergelijking met dat van andere landen.	Leg uit waarom er een relatie bestaat tussen internationalisering en de komst van commerciële televisiezenders.	Commerciële televisie werd in Nederland mogelijk doordat: a. Het publiek erom vroeg. b. De politieke meerderheid de mediawet aanpaste. c. De belangen van de STER beter gewaarborgd zouden zijn. d. De Europese richtlijnen dit vereisten.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
4. Criminaliteit en veiligheid	4.1. Actoren en rechtsstatelijke principes	Actoren: o.a. overheid als wetgever, rechterlijke macht (zittende en staande magistratuur), politie, gevangeniswezen, dader en slachtoffer, hulpverlening, massamedia, partijen in het strafproces: rechters, OM, verdachte, advocaat, getuigen(-deskundigen), reclassering. Legaliteitsbeginsel en rechtsgelijkheid. Rechtzekerheid. Onschuldpresumptie. Onafhankelijkheid van de rechterlijke macht.	Hieronder volgen twee stellingen. Welk antwoord is juist? Stelling 1: De procureur-generaal bij de Hoge Raad heeft onder andere tot taak hoge ambtsdragers, zoals ministers, te vervolgen als zij worden verdacht van een ambtsmisdrijf. Stelling 2: De minister van Justitie is politiek verantwoordelijk voor het doen en laten van de leden van de zittende magistratuur. a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist. b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist. c. Beide stellingen zijn juist. d. Beide stellingen zijn onjuist.	Leg uit welk staatsrechtelijk principe beschreven wordt in het bijgevoegde artikel.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
4. Criminaliteit en veiligheid	4.2. Macht, invloed en ongelijkheid	<p>Strafbaarheid en strafwaardigheid: definities van criminaliteit.</p> <p>Criminalisering en decriminalisering.</p> <p>Reacties op criminaliteit: Preventie en/of repressie.</p> <p>Doelen van de straf (o.a. generale en speciale preventie en vergelding, voorkomen van eigenrichting, herstel rechtsorde, resocialisatie).</p> <p>Relatie criminaliteit en sociaal-economische ongelijkheid, verbinden aan persoonskenmerken.</p> <p>Klassenjustitie.</p> <p>Economische schade door criminaliteit.</p>	In het bijgevoegde fragment wordt een discussie over criminaliteit gevoerd. Welke begrippen zijn van toepassing op het debat: strafbaarheid, strafwaardigheid, criminalisering en/of decriminalisering?	<p>Hieronder volgen twee stellingen. Welk antwoord is juist?</p> <p>Stelling 1: Resocialisatie vormt een van de doelen van straf. Hiermee beoogt men andere mensen af te houden van het plegen van een strafbaar feit.</p> <p>Stelling 2: Het voorkomen van eigenrichting is een van de doelen van straf. Hiermee probeert men te voorkomen dat de dader eigen rechter gaat spelen.</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist.</p> <p>b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>
	4.3. Beleid: regels, effecten en dilemma's	<p>Het criminaliteits- en veiligheidsbeleid.</p> <p>Het strafrecht en strafprocesrecht: wetten, jurisprudentie.</p> <p>Misdrijven en overtredingen.</p> <p>Straffen (gevangenisstraf, hechtenis, geldboete, taakstraf) en tenuitvoerlegging.</p> <p>Maatregelen (waaronder TBS).</p> <p>Het meten van criminaliteit (politie- en rechtbankstatistieken, dader- en slachtofferstudies) en het meten van de effectiviteit van beleid.</p> <p>Criminaliteitsbeleid als instrument voor sociale cohesie.</p> <p>Spanning tussen veiligheid enerzijds en rechtsstatelijke principes en privacy anderzijds.</p>	In het bijgevoegde fragment wordt een discussie over criminaliteitsbeleid gevoerd. Tussen welke zaken bestaat er spanning volgens de deelnemers aan het debat?	<p>Politiestatistieken schieten als objectief gegeven voor de meting van criminaliteit tekort.</p> <p>Een reden daarvoor is dat:</p> <p>a. Daders vaak niet bereid zijn hun misdaden op te biechten.</p> <p>b. Het aantal uiteindelijke veroordelingen door de rechter(s) lager ligt dan het aantal aanhoudingen.</p> <p>c. Wat strafbaar gesteld gedrag is, van tijd tot tijd heel verschillend wordt opgevat.</p> <p>d. De aangiftebereidheid vertekenend kan werken.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
4. Criminaliteit en veiligheid	4.4. Sociale orde en cultuur	Gevolgen van criminaliteit voor de samenleving (materieel en immaterieel). Gidsfunctie en functie van criminaliteit voor sociale orde.	Welke functies heeft criminaliteit voor de samenleving, volgens de auteur van het bijgevoegde artikel?	De criminoloog Albert Cohen is bekend geworden vanwege zijn criminele subculturentheorie. Welke van de onderstaande stellingen met betrekking tot deze theorie is/zijn juist? Stelling 1: Middenklassenwaarden, zoals het belang van een goede opleiding en geweldloosheid, worden niet door alle jongeren gedeeld. Stelling 2: Leden van de 'delinquent gang' verwerpen de middenklassenwaarden en vervangen deze door de waarden van de 'gang'. a. Beide stellingen zijn juist. b. Beide stellingen zijn onjuist. c. Alleen stelling 1 is juist. d. Alleen stelling 2 is juist.
	4.5. Theorieën, visies en beeldvorming	Theorieën over de oorzaken van criminaliteit: biologische/biosociale benaderingen, psychologische benaderingen, sociologische benaderingen. Politieke visies met betrekking tot repressie en preventie, criminalisering en decriminalisering. Aandacht in de media voor criminaliteit en rechtsstatelijke instituties.	Aanhangers van de stigmatiseringtheorie zoeken de oorzaken van criminaliteit vooral in: a. Afwijkend gedrag van een minderheid van de bevolking. b. De maatschappelijke reactie op bepaald gedrag. c. Sociale ongelijkheid op basis van sociaal-economische status. d. Biosociale kenmerken van de daders van misdrijven.	Volgens de anomietheorie van Merton bestaat er een verband tussen criminaliteit en sociale ongelijkheid. Leg uit waar dat in het bijgevoegde artikel te herkennen is.
	4.6. Maatschappelijke veranderingen en internationale vergelijking	Vergelijking van aard en omvang van de criminaliteit en criminaliteitsbestrijding in hedendaags Nederland met die in andere landen en tijden. Internationale vergelijking van rechtssystemen, met aandacht voor bijvoorbeeld juryrechtspraak. Criminaliteit in relatie tot individualisering, internationalisering en informatisering.	Welke grootschalige maatschappelijke veranderingen worden in het bijgevoegde artikel gezien als een verklaring voor criminaliteit?	Er zijn verschillende verklaringen voor het feit dat een vergelijking van de omvang van de criminaliteit in verschillende landen niet eenvoudig is. Welke van de volgende verklaringen hoort daar NIET bij? a. het beleid van politie en justitie met betrekking tot de registratie van criminaliteit gebeurt in verschillende landen op uiteenlopende wijzen. b. de definitie van wat criminaliteit is loopt in de verschillende landen uiteen. c. Dé criminaliteit bestaat niet. Er zijn vaak grote culturele verschillen tussen landen, waardoor de aard van de criminaliteit uiteenloopt. d. In sommige landen wordt zwaarder gestraft dan in andere.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
5. Arbeid en verzorgingsstaat	5.1. Actoren en rechtsstatelijke principes	Actoren w.o. overheid, werkgever en werknemer, werkgevers- en werknemersorganisaties, SER, uitvoeringsorganen sociale zekerheid, particuliere sector, politieke partijen en sociale bewegingen. Sociale grondrechten, recht op vereniging, recht op collectieve actie.	Nederland heeft op het gebied van de arbeidsverhoudingen een neocorporatieve staatsvorm, waarbinnen een overlegeconomie bestaat. Welke term wordt er in het artikel gebruikt voor deze staatsvorm?	Welke van onderstaande omschrijvingen is het best van toepassing op het begrip arbeidsverhoudingen? a. De mogelijkheid tot het nemen van beslissingen over de op de arbeidsmarkt beschikbare werkgelegenheid. b. De relaties tussen werkgevers, werknemers en hun respectieve organisaties en tussen deze en de overheid. c. De machtsrelatie tussen werkgevers en werknemers in arbeidsorganisaties, waarbij de vrijheid en verantwoordelijkheid van beide partijen voorop staat. d. De mechanismen en instituties aangaande de koop en verkoop van arbeidsvermogen, waardoor zowel de allocatie als de prijsvorming van arbeid tot stand komt.
	5.2. Politiek, macht, invloed en ongelijkheid	De machtsrelaties tussen overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties binnen de arbeidsverhoudingen, rekening houdend met organisatiegraad, economische conjunctuur, politieke verhoudingen en mate van institutionalisering. Invloed van geïnstitutionaliseerde arbeidsverhoudingen op de arbeidspositie van individuele werknemers, met aandacht voor CAO. Relatie tussen sociaal-economische posities (klasse, sociale stratificatie, maatschappelijke positie, inkomen, macht, status, verticale en horizontale maatschappelijke mobiliteit, belangen) en arbeidsmarkt en verzorgingsstaat. Sociaal-economische participatie relateren aan persoonskenmerken (w.o. sekse, etniciteit, leeftijd en opleidingsniveau).	Mobiliteit in een samenleving kan aan de hand van verschillende criteria worden vastgesteld, waaronder beroepspositie. Zo kan men aan de hand van veranderingen van de beroepspositie intergenerationale en intragenerationale mobiliteit meten. Geef per tekstfragment aan van welke vorm er sprake is.	In het sociale beleid binnen de Nederlandse verzorgingsstaat doet zich het Matteüs-effect voor. Dit effect houdt in dat: a. Onderwijsvoorzieningen, sociale huisvesting, cultuur en gezondheidszorg hoofdzakelijk toevloeien naar lagere sociaal-economische statusgroeperingen (S.e.S.) b. De voordelen van het sociale beleid tendentieel en verhoudingsgewijs meer naar de hogere sociaal-economische statusgroeperingen (S.e.S.) toevloeien dan naar lagere S.e.S.. c. Naast formele regelingen van de verzorgingsstaat het particulier initiatief (maatschappelijk middenveld) wordt gestimuleerd tot een aanvullende bijdrage aan het verbeteren van de leefsituatie van gedeprievde groepen. d. Levensbeschouwelijke groepen zich juist in een seculiere samenleving in hun bijdrage aan de verzorgingsstaat laten inspireren door het gedachtegoed in de bijbel, in het bijzonder door het evangelie van Matteüs.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
5. Arbeid en verzorgingsstaat	5.3. Beleid: regels, effecten en dilemma's	<p>Wet- en regelgeving op het gebied van arbeid en sociale zekerheid. Sociaal-economisch beleid van de overheid en de EU.</p> <p>Functies van de verzorgingsstaat (verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden.)</p> <p>Uitkomsten van het vigerende sociaal-economische beleid (arbeidsmarkt en sociale zekerheid).</p> <p>Spanning tussen de functies van de verzorgingsstaat (verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden).</p>	<p>Het sociale beleid van de Europese Unie is gefundeerd op het subsidiariteitsbeginsel. Dit houdt in dat het sociale beleid:</p> <ol style="list-style-type: none"> Een zaak blijft van de nationale lidstaten en niet van de Europese Unie, omdat het niet om een grensoverschrijdende kwestie gaat. Via het principe van gesloten coördinatie gericht is op het streven naar een socialer Europa. Sinds het Verdrag van Amsterdam in 1997 geen onderdeel meer is van de verdragsbepalingen van de Europese Unie. Wordt gecoördineerd door een aparte commissie van Sociale Zaken, bestaande uit alle ministers van sociale zaken uit de lidstaten. 	<p>Het bijgevoede artikel heeft betrekking op het functioneren van de Nederlandse verzorgingsstaat. Tussen welke functies van de verzorgingsstaat bestaat spanning blijkens het artikel?</p>
	5.4. Economische orde en cultuur	<p>Verschillende typen sociaal-economische orde (kapitalisme, markteconomie, gemengde economie, planeconomie).</p> <p>De typologie van verzorgingsstaten (sociaal-democratische, liberale en corporatistische); Rijnlands en Angelsaksisch model.</p> <p>Verschillende typen arbeidsethos en bedrijfsculturen.</p> <p>Kenmerken van het poldermodel.</p> <p>Soorten arbeidsdeling.</p>	<p>Het ontstaan van de Nederlandse verzorgingsstaat is nauw verbonden met arbeid. Tegenwoordig blijkt die band met arbeid voor een deel nog steeds uit:</p> <ol style="list-style-type: none"> Het stelsel van sociale zekerheid. De rol van het particuliere initiatief. Het soevereiniteitsbeginsel. De solidariteitsgedachte. 	<p>Het arbeidsethos heeft betrekking op de betekenis die mensen voor hun leven toekennen aan arbeid.</p> <p>Stelling 1: Mensen met een kritisch arbeidsethos wijzen arbeid als zodanig niet af, maar aanvaarden arbeid niet tot elke prijs.</p> <p>Stelling 2: Mensen met een alternatief arbeidsethos slaan de betekenis van (betaalde) arbeid voor het welzijn van mensen laag aan en willen bij voorkeur een groter deel van hun tijd aan vrijetijdsbezigheden besteden.</p> <ol style="list-style-type: none"> Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist. Beide stellingen zijn juist. Beide stellingen zijn onjuist.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
5. Arbeid en verzorgingsstaat	5.5. Visies en theorieën	<p>Standpunten van politieke partijen ten aanzien van sociaal-economische vraagstukken, de hedendaagse en gewenste (toekomstige) verzorgingsstaat en collectieve actie-problemen.</p> <p>Visies op sociaal-economisch burgerschap.</p> <p>Visies op de organisatie van arbeid (w.o. Taylorisme, HRM). Visies op betaalde en onbetaalde arbeid.</p> <p>Visies op betaalde en onbetaalde arbeid.</p> <p>Theorieën en opvattingen over relatie arbeid en vrije tijd (w.o. holistische en compensatorische). Solidariteitsbeginsel.</p>	Bijgevoegde artikel heeft betrekking op de problemen die de auteur signaleert op de Nederlandse arbeidsmarkt. Welke visie ten opzichte van de verzorgingsstaat is te herkennen in het artikel?	<p>Politieke stromingen hebben uiteenlopende opvattingen over sociaal-economische kwesties en de rol van de overheid daarbij.</p> <p>Stelling 1: Sociaaldemocraten gaan onder meer uit van spreiding van kennis, inkomen en macht, een zekere mate van planning en een gemengde economie waarbij zowel overheid als markt een belangrijke rol spelen.</p> <p>Stelling 2: Christendemocraten gaan onder meer uit van gespreide verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en kleinschaligheid evenals een beperkte rol van de overheid op sociaaleconomisch terrein.</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 onjuist. b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist. c. Beide stellingen zijn juist. d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>
	5.6. Maatschappelijke verandering en internationale vergelijking	<p>De geschiedenis en maatschappelijke veranderingen met betrekking tot de Nederlandse verzorgingsstaat en arbeid in relatie tot individualisering, informalisering, internationalisering en informatisering.</p> <p>De sociaal-economische orde en verzorgingsstaat van Nederland in vergelijking met andere landen.</p> <p>Problemen van en discussie over de toekomst van arbeid en de verzorgingstaat in internationaal perspectief.</p>	In de loop van de westerse cultuurgeschiedenis is een golfbeweging in het denken over arbeid waarneembaar, waarbij arbeid afwisselend als overwegend last of als overwegend lust wordt gezien. Welke visies zijn in het artikel te herkennen?	<p>De Nederlandse verzorgingsstaat kan in vergelijking met andere verzorgingsstaten worden beschouwd als een politiek compromis van liberale, sociaaldemocratische en christendemocratische principes. Dit blijkt uit:</p> <p>a. Het liberale principe van het in belangrijke mate handhaven van de markteconomie, het solidariteitsprincipe van de sociaaldemocraten en het christendemocratische principe van de verdelende werking van de markt.</p> <p>b. Het liberale principe van gelijkheid en solidariteit, het sociaaldemocratische principe van het verminderen van sociale ongelijkheid en het christendemocratische idee van soevereiniteit in eigen kring.</p> <p>c. Het liberale principe van sociaal beleid gericht op het zo goed mogelijk garanderen van individuele vrijheid, het sociaal-democratische solidariteitsprincipe en het christendemocratische principe van rechtvaardigheid.</p> <p>d. Het liberale principe van het in belangrijke mate handhaven van de markteconomie, het subsidiariteitsbeginsel van de sociaaldemocraten en de principes van rechtvaardigheid en solidariteit van de christendemocraten.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
6. Pluriforme samenleving	6.1. Actoren en rechtsstatelijke principes	Actoren: overheid, etnische en culturele groeperingen, politieke partijen, burger/individu, media e.a.. Grondwettelijk gewaarborgde gelijke behandeling in gelijke gevallen, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging, godsdienstvrijheid.	In een liberale democratie botst een restrictief migratiebeleid met de normen en waarden van de rechtsstaat omdat: 1. De sociale cohesie in Nederland hierdoor wordt bedreigd. 2. Alle burgers gelijkwaardig zijn en ook zo moeten worden behandeld. 3. De rechtspraak onafhankelijk is. 4. De politie kan ingrijpen en mensen het land kan uitzetten. Leg uit welke stellingen kloppen.	Leg uit hoe in het bijgaande artikel over de Nederlandse pluriforme samenleving de overheid het grondwettelijke non-discriminatiebeginsel waarborgt.
	6.2. Macht, invloed en ongelijkheid	De mate van participatie (o.a. politiek, maatschappelijk en economisch) van de verschillende etnische en culturele groeperingen in Nederland. Sociaal-economische posities van allochtonen en autochtonen. Ongelijkheden tussen allochtonen en autochtonen, allochtonen onderling, jongeren en ouderen, mannen en vrouwen, stedelingen en plattelandsbewoners. Arbeidsmarkt- en scholingspositie van verschillende groepen (m.b.t. etniciteit, leeftijd, sekse, opleidingsniveau).	“Mannen en vrouwen zijn niet gelijk. Vrouwen hebben van nature meer behoefte om bij hun kinderen te zijn. Daarom moeten vrouwen thuisblijven bij de kinderen en mannen werken.” Leg uit of de bovenstaande uitspraak discriminerend is.	Volgens de neo-institutionele benadering van de arbeidsmarkt doet zich op de arbeidsmarkt het verschijnsel van statistische discriminatie voor. Dit houdt in dat: a. Vragers en aanbieders op de markt niet elkaars directe concurrenten zijn, omdat zij door statistische gegevens aanmerkelijk van elkaar verschillen. b. Er aanmerkelijke verschillen bestaan tussen bedrijfstakken waar wel en waar geen integratie van arbeidsfuncties en -taken optreedt. c. Werkgevers potentiële werknemers niet aannemen op grond van vermeende en toegeschreven eigenschappen van de groepering waartoe deze werknemers behoren. d. Er op delen van de arbeidsmarkt sprake is van “slechte” banen met een relatief lage beloning en minder gunstige overige voorzieningen (secundaire arbeidsvoorwaarden).

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
6. Pluriforme samenleving	6.3. Beleid: regels, effecten en dilemma's	<p>Het minderheden-, migratie- en vluchtelingenbeleid van de nationale overheid en de EU.</p> <p>Beleid en wetgeving met betrekking tot integratie en inburgering van vreemdelingen en vluchtelingen.</p> <p>Invloed en betrokkenheid van etnische en culturele groeperingen op het beleid.</p> <p>Intentionele en niet-intentionele gevolgen van beleid met betrekking tot integratie en segregatie.</p> <p>Spanning tussen pluriformiteit en uniformiteit.</p>	<p>De EU heeft een overkoepelend integratiebeleid afgesproken, waaraan alle lidstaten een bijdrage moeten leveren. De doelstellingen van dit beleid zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> a. Tegengaan van discriminatie, verbetering van de rechtspositie van immigranten uit niet-EU-landen en het reduceren van de sociaal-economische achterstand van etnische minderheden. b. Bevordering van het vrije verkeer tussen burgers van de lidstaten, gezamenlijk sociaal beleid om te komen tot een hoogwaardige verzorgingsstaat en inpassing van immigranten van binnen en buiten de EU in de arbeidsmarkt. c. Gezamenlijk arbeidsmarktbeleid gericht op integratie van gemigreerde burgers uit de lidstaten, erkenning van getuigschriften en diploma's over en weer en verbetering van de maatschappelijke positie van gedepriveerde groepen. d. Financiële ondersteuning en revitalisatie van probleemwijken, verhoging van de arbeidsparticipatie van leden uit lagere sociaal-economische statusgroeperingen en bevordering van cultuurdeelname van leden uit etnische groepen. 	<p>Leg aan de hand van het bijgevoegde artikel uit waarom er sprake is van spanning tussen pluriformiteit en uniformiteit rondom het integratiebeleid.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
6. Pluriforme samenleving	6.4. Sociale orde en cultuur	<p>Kenmerken van Nederland als een pluriforme samenleving.</p> <p>Kenmerken van de belangrijkste (bijvoorbeeld culturele, religieuze en etnische) groeperingen.</p> <p>De spanning tussen pluriformiteit en sociale cohesie.</p> <p>De (pluraliteit van) waarden en normen in de Nederlandse samenleving.</p> <p>Culturele typering van de Nederlandse samenleving (o.a. seculariteit, gelijkheid, rationaliteit).</p> <p>Verschillende benaderingen van cultuur en identiteit (cultuur als essentie en als constructie).</p> <p>Cultureel relativisme, cultureel universalisme, ethnocentrisme en seksisme, racisme in denkbelden en gedragingen van mensen.</p> <p>Gender.</p>	<p>Hieronder staan twee stellingen. Welk antwoord is juist?</p> <p>Stelling 1. In Nederland wonen 1.7 miljoen moslims. Deze mensen zijn vooral afkomstig uit Marokko en Turkije. De meeste van hen vierden de ramadan maar gaan niet regelmatig naar de moskee;</p> <p>Stelling 2. In Nederland wonen zo'n 350.000 mensen met een Surinaamse achtergrond. Zij zijn vooral in de jaren tachtig (tijdens het bewind van Bouterse) naar Nederland gekomen;</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist.</p> <p>b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>	<p>Een moskee vraagt toestemming aan de gemeente om vijfmaal per dag via de luidsprekers op te mogen roepen tot het gebed. Deze kwestie riep heel wat discussie op bij de bevolking. Alvorens te beslissen roept de gemeente de buurtbewoners bijeen en die vinden vijf keer per dag te gek worden.</p> <p>Een vertegenwoordiger van de moskee vindt het een schande dat het verzoek van de moskee door de gemeente niet wordt gehonoreerd.</p> <p>“Vandaag tijdens ons gebed begonnen toch ook de kerkklokken te luiden? [...] Soms denk ik dat Turkije toleranter is dan Nederland. Daar hoor je de geluiden van kerkklokken en moskeeën dwars door elkaar.”</p> <p>De wethouder (CDA) antwoordde: “Ik heb heel duidelijk tegen ze gezegd: U bent in Nederland. [...] Het luiden van kerkklokken behoort tot zaken die hier al eeuwenlang zo gaan. Het is een samenleving die met elkaar rechten heeft opgebouwd. Dat heeft u maar te respecteren. Niet alles wat u vraagt kan.”</p> <p>Bron: vrij naar een artikel van B. Wagendorp ‘Wel Nederlands, geen Nederlander’ in De Volkskrant van 22 juni 2002.</p> <p>In deze kwestie zijn verschillende visies op cultuur te herkennen. De visies van de wethouder en van de vertegenwoordiger van de moskee zijn achtereenvolgens gebaseerd op :</p> <p>a. Cultureel relativisme en universalisme.</p> <p>b. Pluralisme en cultureel relativisme.</p> <p>c. Universalisme en pluralisme.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
6. Pluriforme samenleving	6.5. Visies	<p>Standpunten (onder andere van politieke partijen) ten aanzien van minderheden-, migratie- en vluchtelingenbeleid.</p> <p>Analyse van pluriforme vraagstukken met behulp van de volgende begrippen: anomie, deviatie, conformisme, conditionering, uitsluiting, insluiting, positie-toewijzing, positieverwerving, sociale controle, categorisering, stereotypering, vooroordelen, discriminatie.</p> <p>Werking van identiteitsvorming, selectieve waarneming, referentiekader, feiten/meningen, objectiviteit, subjectiviteit.</p>	Leg uit op welke wijze de begrippen sociale uitsluiting, conformisme en discriminatie in het bijgevoegde artikel voor komen.	<p>1. "Marokkaanse jongeren begaan vaker dan autochtone jongeren delicten, zijn vaker lager opgeleid en vaker werkloos."</p> <p>2. "Vrouwen werken minder hard dan mannen, willen graag zo snel mogelijk naar huis en drinken thee met hun vriendinnen."</p> <p>Welk antwoord is juist?</p> <p>a. Stelling 1 is een feitelijke beschrijving van de werkelijkheid. Stelling 2 is een stereotypering;</p> <p>b. Stelling 1 is een discriminerende opmerking. Stelling 2 is een feitelijke beschrijving van de werkelijkheid;</p> <p>c. Stelling 1 beschrijft een vooroordeel ten opzichte van Marokkanen. Stelling 2 is discriminerend naar vrouwen;</p> <p>d. Stelling 1 is een culturalistische verklaring voor het gedrag van Marokkanen. Stelling 2 is een stereotypering.</p> <p>e. Geen van de bovenstaande antwoorden is juist.</p>
	6.6. Maatschappelijke verandering en internationale vergelijking	<p>Oorzaken van migratiebewegingen sinds 1945 en de gevolgen daarvan voor de Nederlandse samenleving. Veranderingen in Nederlandse pluriforme samenleving (mede in vergelijking met andere samenlevingen) sinds 1945 in relatie tot internationalisering, informalisering en individualisering, mede op het gebied van kerkelijkheid en sociale cohesie. Het Nederlandse beleid in vergelijking met dat van andere migratielanden (bijvoorbeeld VS).</p>	<p>1. Nederland en de Verenigde Staten hebben beide de afgelopen vijf jaar een integratiebeleid gevoerd waarbij de nadruk lag op assimilatie.</p> <p>2. Het Nederlandse integratiebeleid is tot begin jaren zeventig gericht geweest op identiteitsbehoud. Daarna lag de nadruk op integratie in de Nederlandse samenleving en het aanleren van de Nederlandse taal.</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist.</p> <p>b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>	Welke grootschalige maatschappelijke ontwikkeling is volgens de auteur van het bijgevoegde artikel de hoofdoorzaak van het 'multiculturele drama'?

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
7. Cultuur en socialisatie	7.1. Actoren en rechtsstatelijke principes	Socialiserende instituties (zoals gezin, school, referentiegroep, subcultuur, werk, media, kerk, overheid), belangengroepen en politieke partijen. Vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van onderwijs.	Onderwijs is een belangrijke institutie voor secundaire socialisatie. Sommige sociologen verkondigen de stelling dat het onderwijs een rol heeft gespeeld bij de verburgerlijking van de arbeidersklasse. Welke stelling(en) is/zijn in overeenstemming met deze verburgerlijkingthese? Stelling 1: Democratisering van het onderwijs heeft niet alleen de mobiliteit van kinderen uit de arbeidersklasse verhoogd, maar ook de burgerlijke cultuur en levenshouding bij de arbeiders verspreid. Stelling 2: Onderwijs zorgt voor een bepaalde convergentie tussen de hogere lagen van de arbeidersklasse en de lagere middenklasse op het gebied van economische consumptie en gezinsgerichtheid. a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist. b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist. c. Beide stellingen zijn juist. d. Beide stellingen zijn onjuist.	Welke van de onderstaande omschrijvingen van vrijheid van onderwijs (zoals dat omschreven is in de Nederlandse Grondwet) is correct? a. De overheid mag zich niet bemoeien met de inhoud van het onderwijs. b. De overheid mag zich niet bemoeien met de pedagogische en didactische vormgeving van het onderwijs. c. Verenigingen bezitten de vrijheid om de op levensbeschouwelijke grond een school op te richten indien bestaande scholen in de omgeving daarmee onvoldoende overeenkomen. d. De inrichting (inhoud, levensbeschouwelijke visie) van het onderwijs is in Nederland vrij behoudens de verplichtingen zoals deze omschreven zijn in de onderwijswetgeving.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
7. Cultuur en socialisatie	7.2. Macht, invloed en ongelijkheid	<p>Socialisatieproces in verband met persoonlijkheids- en identiteitsvorming.</p> <p>Soorten socialisatie: o.a. sekse-specifieke en politieke socialisatie. In- en uitsluitingsmechanismen. Rol en rolpatronen.</p> <p>Verband tussen cultureel en sociaal kapitaal en ongelijkheid; verbinden aan persoonskenmerken.</p>	<p>Waar in het bijgevoegde artikel komt de relatie tussen sociaal kapitaal en sociale ongelijkheid naar voren.</p>	<p>Stelling 1: Het ziekte- en sterftcijfer van mensen uit lagere sociaal-economische statusgroeperingen (S.e.S.) is hoger dan dat van hogere S.e.S. en de levensduur is korter.</p> <p>Stelling 2: Armoede heeft naast economische positie, inkomen of bestedingsmogelijkheden ook te maken met geringere deelname aan maatschappelijke goederen, zoals onderwijs, wonen, gezondheidszorg, rechtsbedeling of cultuur.</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist.</p> <p>b. Stelling 2 is onjuist, stelling 2 is juist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>
	7.3. Beleid: regels, effecten en dilemma's	<p>Het overheidsbeleid en wetgeving op het terrein van cultuur en socialisatie.</p> <p>Arrangementen van de verzorgingsstaat t.b.v. socialisatieprocessen (zoals leerplicht, jeugdhulpverlening, kinderopvang).</p> <p>Spanning tussen bevoogding en emancipatie.</p>	<p>Doelen van het nationale jeugdbeleid zijn:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Jongeren moeten zich ontwikkelen tot actieve en verantwoordelijke leden van een democratische samenleving; 2. Voorkomen moet worden dat jongeren crimineel gedrag gaan vertonen; 3. Jongeren moeten leren hoe zij gezond gedrag vertonen. <p>Welk antwoord is juist?</p> <p>a. Alleen doelen 1 en 2 behoren tot het nationale jeugdbeleid.</p> <p>b. Alleen doelen 1 en 3 behoren tot het nationale jeugdbeleid.</p> <p>c. Alleen doelen 2 en 3 behoren tot het nationale jeugdbeleid.</p> <p>d. Alle doelen behoren tot het nationale jeugdbeleid.</p>	<p>Waar is in het bijgevoegde artikel sprake van spanning tussen bevoogding en emancipatie met betrekking tot het overheidsbeleid?</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
7. Cultuur en socialisatie	7.4. Sociale orde en cultuur	<p>Verschillende aan cultuur gerelateerde begrippen (w.o. waarden, normen, moraal, perceptie).</p> <p>Verschillende benaderingen van cultuur en socialisatie (cultuur als essentie en cultuur als constructie).</p> <p>Kenmerken van de dominante cultuur in Nederland (o.a. seculariteit, compromisbereidheid en individualiteit).</p> <p>Verschillende (sub)culturen in Nederland.</p> <p>De veranderende betekenis van religie in Nederland sinds 1945.</p> <p>Bijdrage van verschillende soorten socialisatie aan de sociale orde.</p>	<p>Hieronder staan twee stellingen. Welk antwoord is juist?</p> <p>Stelling 1: Waarden zijn collectieve opvattingen over wat goed, juist en daarom nastrevenswaardig is.</p> <p>Stelling 2: Normen zijn concrete richtlijnen voor het handelen: hoe men zich wel of niet moet gedragen in concrete omstandigheden.</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist.</p> <p>b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>	Welke benadering van cultuur is herkenbaar in het bijgevoegde artikel?
	7.5. Theorieën en visies	<p>De betekenis van sociale ongelijkheid, cohesie en verandering in de samenleving, zoals beschreven in sociologische theorieën (o.a. systeemtheorie, interpretatieve sociologie en de historisch-vergelijkende sociologie).</p> <p>Cultuur-natuurdiscussie.</p> <p>Standpunten van de verschillende politieke partijen.</p> <p>Visies over sociaal-cultureel burgerschap.</p>	<p>Christendemocratische partijen gaan van oorsprong bij de bepaling van de noodzaak van overheidsbeleid, zoals op het gebied van gezinszorg, uit van het beginsel van "soevereiniteit in eigen kring" (protestants-christelijke opvatting) of het "subsidiariteitsbeginsel" (katholieke opvatting). Soevereiniteit in eigen kring betekent dat:</p> <p>a. Financiering van zorg geaccepteerd wordt wanneer burgers zelf geen initiatieven hebben ontplooid.</p> <p>b. De overheid zich terugtrekt als professionele zorgverleners kwalitatief goede zorg kunnen verlenen.</p> <p>c. Maatschappelijke groeperingen binnen de eigen kring voor elkaar dienen te zorgen en de overheid zich hiermee niet mag bemoeien.</p> <p>d. Het particuliere initiatief binnen de eigen maatschappelijke groepering zich dient te houden aan de professionele richtlijnen die de overheid voor zorgverlening heeft opgesteld.</p>	<p>Sociale ongelijkheid wordt door theoretici van de systeemtheorie gezien als:</p> <p>a. Iets dat bijdraagt aan de sociale orde van de samenleving.</p> <p>b. Een dysfunctie, omdat het de orde van de samenleving verstoort.</p> <p>c. Een dysfunctie, omdat sociale ongelijkheid een eerlijke inkomensverdeling bemoeilijkt.</p> <p>d. De uitkomst van feodale relaties. Een meritocratische samenleving is wenselijk, omdat daarin geen sociale ongelijkheid bestaat.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
7. Cultuur en socialisatie	7.6. Maatschappelijke veranderingen en internationale vergelijking	Ontwikkelingen van cultuur en socialisatie sinds 1945 in relatie tot individualisering, informatisering en informalisering met nadruk op emancipatie, gender-vraagstukken en sociale bewegingen. Vergelijking van de Nederlandse samenleving met andere samenlevingen (o.a. open-gesloten, masculien-feminien, ik-wij-cultuur).	<p>Culturen zijn onder te verdelen op verschillende dimensies. Hieronder twee uitspraken.</p> <p>1. Nederlanders zijn, in vergelijking met andere landen, meer individualistisch dan collectivistisch.</p> <p>2. Nederlanders zijn, in vergelijking met andere landen, meer feminien dan masculien.</p> <p>Welke antwoord is juist?</p> <p>a. Stelling 1 is juist, 2 onjuist.</p> <p>b. Stelling 2 is juist, 1 onjuist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>	<p>Hieronder staan twee stellingen. Welk antwoord is juist?</p> <p>Stelling 1: Individualisering resulteert in een lossere band tussen het individuele "ik" en het collectieve "wij" in het dagelijkse leven van moderne mensen.</p> <p>Stelling 2: Individualisering steunt op de relativisering van traditionele normen en waarden en op de overtuiging dat in de wereld vele mogelijkheden open liggen en dat men daarbij zelf moet/kan kiezen welke men wil gebruiken.</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist.</p> <p>b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
8. Mondiale vraagstukken	8.1. Actoren en juridische principes	Actoren: o.a. staat, volk en igo's (waaronder EU, VN, Raad van Europa, NAVO, WTO, IMF, Internationaal Strafhof), NGO's, burger en multinationale ondernemingen. Nationale soevereiniteit. Non-interventiebeginsel. Anarchistische internationale omgeving. Mensenrechten. Oorlogsrecht. Principes van oorlog en vrede. Internationale rechtsprincipes.	In het bijgevoegde artikel staat de internationale anarchistische omgeving besproken. De auteur is van mening dat er sprake kan zijn van een tijdelijke internationale vrede. Op welke kenmerken van de internationale anarchie baseert hij zich?	<p>Hieronder volgen twee stellingen. Welk antwoord is juist?</p> <p>Stelling 1: Volgens het non-interventiebeginsel mag een staat zich niet mengen in de binnenlandse aangelegenheden van een andere staat.</p> <p>Stelling 2: De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is door vrijwel alle staten ondertekend. Daardoor heeft deze verklaring formele rechtsmacht.</p> <p>a. Stelling 1 is juist, stelling 2 is onjuist.</p> <p>b. Stelling 1 is onjuist, stelling 2 is juist.</p> <p>c. Beide stellingen zijn juist.</p> <p>d. Beide stellingen zijn onjuist.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
8. Mondiale vraagstukken	8.2. Politiek, macht, invloed en ongelijkheid	Besluitvormingsprocedures binnen de EU en VN. Supranationale versus intergouvernementele organisaties. Uni-, bi- en multilaterale betrekkingen. Nationaal belang. Machtsverhouding tussen en machtsmiddelen (o.a. militair, economisch, cultureel) van grote en kleine landen, IGO's, NGO's en burgers.	De Veiligheidsraad wordt veelal gezien als het machtigste orgaan van de Verenigde Naties. Dit is zo omdat: a. Binnen de Veiligheidsraad de permanente leden vetorecht hebben. b. De Veiligheidsraad als enige orgaan resoluties kan aannemen die voor alle staten bindend zijn. c. De Veiligheidsraad de secretaris-generaal benoemt en hem kan controleren. d. De agenda van de Algemene Vergadering door de Veiligheidsraad wordt vastgesteld.	Leg uit welke machtsmiddelen Iran heeft in onderhandelingen met het Internationale Energie en Atoomgeenootschap over de bouw van kernreactoren.
	8.3. Beleid: regels, effecten en dilemma's	Doeleinden van het Nederlandse buitenlandbeleid (o.a. good governance, mensenrechten, handhaving internationale rechtsorde). Veiligheidsdilemma. Spanning tussen verschillende beleidsterreinen (economie en mensenrechten, milieu en economie).	Waarom is er in het bijgevoegde artikel sprake van een spanning tussen economische belangen en mensenrechten?	Welke opsomming van doelen van het Nederlandse buitenlands beleid van de afgelopen twee decennia is niet correct: a. Democratisering van ontwikkelingslanden, economische ontwikkeling van ontwikkelingslanden, gelijkmatigere verdeling van de welvaart, versterking van de internationale rechtsorde; b. Stabilisering van conflictgebieden in Afrika en Azië, versterking van de internationale rechtsorde, nastreven van nationale belangen; c. Gelijkmatigere verdeling van de welvaart, verlaging van de schuldenlast van ontwikkelingslanden, berechting van oorlogsmisdadigers door Nederlandse rechtbanken, democratisering van ontwikkelingslanden; d. Versterking van de internationale rechtsorde, gelijkmatigere verdeling van de welvaart, internationale aanpak van klimaatverandering.

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
8. Mondiale vraagstukken	8.4. Sociale en economische orde	<p>Internationale afspraken op het terrein van de economie (w.o. Washington Consensus, WTO). Internationale arbeids- en kapitaalmarkten.</p> <p>Het verschil tussen mondiale en internationale ongelijkheid.</p> <p>De relatie tussen sociaal-economische ongelijkheid en verschijnselen als armoede, migratie, schuldenproblematiek en blootstelling aan klimaatveranderingen.</p>	<p>Alle landen met een ver ontwikkelde industriële- of diensteneconomie steunen landen met een minder ver ontwikkelde economie.</p> <p>Welke afspraak hebben de ontwikkelde economieën gemaakt?</p> <p>a. Om 0,7 procent van het BNP aan ontwikkelingssamenwerking te besteden.</p> <p>b. Om in 2010 de schuldenlast van ontwikkelingslanden opgeheven te hebben.</p> <p>c. Om hun technologieën ter beschikking te stellen van ontwikkelingslanden.</p> <p>d. Om jaarlijks twee procent van het aantal plaatsen aan hun universiteiten beschikbaar te houden voor studenten uit ontwikkelingslanden.</p>	Leg uit of het principe van internationale ongelijkheid of dat van mondiale ongelijkheid verbonden is met het kosmopolitisme.
	8.5. Theorieën, visies en beeldvorming	<p>Verschillende standpunten over de plaats van de moraal binnen de internationale politiek (realisme en idealisme).</p> <p>Verschillende theorieën over internationale ontwikkelingsvraagstukken (moderniseringstheorie, afhankelijkheidstheorie).</p> <p>Verschillende visies in discussies over identiteiten van mensen, waaronder nationale en regionale identiteiten (Westerling, Arabier, Afrikaan) en wereldburgerschap.</p> <p>Stereotypering van ontwikkelingslanden als probleemgebieden (oorlog, honger, mislukte staten).</p> <p>Selectieve media-aandacht voor ontwikkelingslanden en mondiale vraagstukken.</p>	<p>Het realisme en het idealisme zijn de twee centrale theorieën uit de Leer van de Internationale Betrekkingen.</p> <p>Welke theorie herken je in het bijgevoegde artikel?</p>	<p>De president van Rwanda stelde begin 2009 dat zijn land niet langer ontwikkelingsgeld wil ontvangen van westerse landen, zie bijgevoegd artikel. Aan de hand van welke theorie stelt hij dit?</p> <p>a. Het liberaal-internationalisme.</p> <p>b. Het kosmopolitisme.</p> <p>c. De moderniseringstheorie.</p> <p>d. De afhankelijkheidstheorie.</p>

Thema	Categorie	Omschrijving van de categorie	Voorbeelden	
8. Mondiale vraagstukken	8.6. Maatschappelijke veranderingen en internationale vergelijking	De veranderingen in de internationale politiek en economie sinds 1945 in relatie tot internationalisering en mondialisering, informatisering en individualisering met daarbij nadruk op dekolonisatie, Koude Oorlog, opkomst nieuwe grootmachten, post-Koude Oorlog, 'War on Terror'.	Begin jaren negentig braken er in verschillende Afrikaanse landen burgeroorlogen uit. Geef daar een geopolitieke verklaring voor.	Waarom is in het bijgevoegde artikel het post-Koude Oorlog-optimisme herkenbaar?

Samenstelling redactie en legitimeringspanel

Maatschappijleer

Vakredactie

Hessel Nieuwelink (Hogeschool van Amsterdam)

Bert de Weme (Noordelijke Hogeschool Leeuwarden)

Marcel Mooiman (Hogeschool Rotterdam)

Gerda Redmeijer (Fontys lerarenopleiding Tilburg)

BerendJan Mulder (Hogeschool van Amsterdam)

Legitimeringspanel

Marleen Hut (mbo docent)

Lieke Meijs (vakvereniging NVLM)

Nella Star (bestuur vakvereniging NVLM; docent vmbo)

Ariana Need (Universiteit Twente, universitair hoofddocent Sociologie)

Henk Dekker (Universiteit Leiden, professor Politicologie)

Nadya Karim (docent Echnaton college)

Coen Gelinck (secretaris vakvereniging)

8. Kennisbasis Omgangskunde

Inleiding

De kennisbasis omgangskunde dient te worden gelezen en begrepen in het perspectief van de geschiedenis en de plaats van het vakgebied omgangskunde in het onderwijs.

Deze preambule bij de kennisbasis omgangskunde beschrijft achtereenvolgens:

- Aanleiding en achtergrond;
- Geschiedenis van het vakgebied omgangskunde;
- Omgangskunde als tweedegraads lerarenopleiding;
- Omgangskunde als vakgebied en bevoegdheid in het vo en mbo

Aanleiding en achtergrond

Bij de ontwikkeling van de kennisbasis is voortgebouwd op de kennisbasis 2008, ontwikkeld door de NHL Hogeschool, Hogeschool Leiden en Hogeschool Utrecht. Deze kennisbasis is door diverse mbo- en vmbo docenten van commentaar voorzien alvorens ze zijn vastgesteld.

Uitgangspunten document kennisbasis:

- De kennisbasis omgangskunde beschrijft de vakspecifieke uitwerking van de kolom kennis van leerinhouden van het negen velden-model zoals gedefinieerd door ADEF (overleg van de directeuren van de educatieve faculteiten) in 2008. Het bevat de communale eisen van de vakinhouden, waaraan elke opleiding moet voldoen. Naast deze landelijk vastgestelde kennisbasis heeft elke opleiding de vrijheid zich te profileren.
- Er is gekozen voor een indeling naar thema's, een onderverdeling daarvan in subcategorieën, een toelichting van elke categorie en tot slot per categorie twee voorbeelden.
- De vakredactie heeft tien hoofdthema's benoemd; de volgorde waarin deze in de kennisbasis aan bod komen is géén afspiegeling van hun relatieve belang.
- De gekozen voorbeelden per categorie zijn exemplarisch, vele andere voorbeelden zijn mogelijk.
- Bij het thema algemeen vormende vakken zijn alleen die vakonderdelen uitgewerkt die elders in de kennisbasis nog niet zijn beschreven.

De kennisbasis omvat de volgende tien hoofdthema's:

1. Geschiedenis en betekenis van het vak omgangskunde
2. Communicatie
3. Socialisatie
4. Ontwikkeling en levensloop
5. Opvoeden en begeleiden
6. Groepsdynamica
7. Beroepshouding en ethiek
8. Specifieke problematieken
9. Organisatie en organisatieverandering
10. Algemeen Vormend Onderwijs

Geschiedenis van het vakgebied omgangskunde

Ruim veertig jaar geleden is het vakgebied omgangskunde geïntroduceerd. Op 1 augustus 1968 trad de Mammoetwet voor het voortgezet onderwijs in werking. Op één punt bleek deze wet bij de start al verouderd. De wet als formeel organisatorisch kader voor een samenhangend

systeem van scholen voor voortgezet onderwijs bleek niet het antwoord op de in 1968 opkomende democratisering beweging en de vertaling daarvan voor de inhoud van het onderwijs.

Drie onderwijsinhoudelijke aandachtspunten werden belangrijk:

- de leerling/student moest door het onderwijs minder vervreemd raken van zichzelf;
- de inhoud van het onderwijs moest maatschappelijk relevant zijn;
- door ontwikkelingen zoals de snelle technologische vooruitgang, migratie en urbanisatie, het kleiner wordende gezin en dergelijke was de sociale vorming in het eerste en tweede milieu niet meer voldoende voor volwaardige participatie in de samenleving. De school moest een educatief antwoord geven door geplande en geprogrammeerde sociale vorming.

Rond 1970 bleek ook dat de Mammoetwet een merkwaardige leemte bevatte. Er was een sluitend stelsel voor algemeen vormend voortgezet onderwijs. Dat gold ook voor het technisch en economisch beroepsonderwijs, dat toen vrijwel uitsluitend door jongens werd gevolgd. Het typische meisjesonderwijs - het huishoudonderwijs en de opleidingen voor de zorgsector - ontbeerde zo'n sluitende regeling. In de periode die voorafging aan het vaststellen van de Mammoetwet ontbrak tot 1963 zowel het politieke bewustzijn als de politieke wil om dat gebied voldoende aandacht te geven.

In de jaren 1964-1974 groeide de (politieke) belangstelling voor de opleidingen ten behoeve van welzijnswerk en voor de rol van het meisje als vrouw in de maatschappij, zodat dit gat in de wet kon worden gedicht. Parlementair werd besloten tot herstructurering van het mhno/mspo. Het mhno/mspo nieuwe stijl werd later omgedoopt tot mdgo en heet nu mbo Zorg en Welzijn.

Voor het vak omgangskunde had deze ontwikkeling de volgende consequenties:

1. zeer nauwe binding van onderwijs en persoonlijke ervaring;
2. onderwerpen niet kiezen omdat ze vanuit het wetenschappelijk denkkader een sluitend geheel vormen, maar op basis van hun samenhang met de directe levenspraktijk en maatschappelijke ontwikkelingen;
3. sociale vorming als aspect van persoonlijkheidsvorming;
4. sociale vorming als dimensie van beroepsvorming;
5. emancipatorische educatie van mbo-leerlingen;
6. omgangskunde profileren als leergebied.

Het doen werd belangrijker. Het mbo moest mensen praktisch opleiden, zonder scheiding tussen theorie en praktijk. Dit leidde tot het ontstaan van het leergebied (later vakgebied of vak) omgangskunde, waarin naast bovengenoemde aandachtspunten ook het volgende belangrijk werd:

- Het leergebied organiseren tot een eenheid van kennen en ervaren; didactisch georganiseerde verwevenheid van leren en praktijk.
- Het leren om bewust, weloverwogen te handelen als hoofddoel stellen voor het leergebied.
- Het voor alle onderwijsactiviteiten - dus zowel de lessen omgangskunde, de methodische werkbegeleiding als de stagebegeleiding / beroepspraktijkbegeleiding - loslaten van het principe van "afleiden uit wetenschappelijke disciplines". In plaats daarvan werden de onderwerpen consequent afgeleid uit basisfenomenen van de tussenmenselijke omgang.

Onder invloed van de humanistische psychologie en maatschappelijke veranderingen was er aanvankelijk veel aandacht voor de sociale vorming en de persoonlijke ontwikkeling van

studenten en mbo-leerlingen. In de jaren negentig verschoof het accent, onder invloed van het "afnemende veld" (bedrijfsleven, de zorgsector, het toekomstige werkveld van leerlingen), naar de beroepsvoorbereidende kant van omgangskunde. Voor beroepsopleidingen betekende dit: aandacht voor de mensen waarmee men in het toekomstig beroep te maken krijgt en het handelen hierop afstemmen. Al deze mensen zijn verschillend en men moet daar op een professionele manier mee om kunnen gaan.

De meest recente verandering met betrekking tot de lerarenopleiding omgangskunde is de uitbreiding van de bevoegdheid. Met ingang van 15 februari 2005 is de bevoegdheid Omgangskunde verbreed met het leerwegondersteunend onderwijs en het praktijkonderwijs, waar behoefte is aan leraren die kunnen omgaan met complexe praktijksituaties van leerlingen die extra zorg en begeleiding nodig hebben.

De huidige ontwikkelingen in het mbo en vo zijn erop gericht onderwijs te verzorgen, waarbij het coachen en de begeleiding van leerlingen centraal staat. Afgestudeerden van de opleiding omgangskunde zijn hier specifiek voor opgeleid.

Omgangskunde als tweedegraads lerarenopleiding

De lerarenopleiding Omgangskunde is een bacheloropleiding die studenten opleidt tot tweedegraads docent omgangskunde:

- Binnen alle sectoren van het mbo en vo.
- Het Leerweg Ondersteunend Onderwijs (LWOO) en het Praktijk Onderwijs (PrO).

Omgangskunde kunnen we als volgt specificeren:

Om:

- Omslag,
- verandering,
- omkijken-reflectie-rekenschap geven.

Gang:

- gaan,
- pad, weg, jouw weg,
- doorgaan, verdergaan, volhouden.

Omgang:

- met de ander, de anderen,
- samen,
- ontmoeten.

Kunde:

- de kunst van,
- vaardig in,
- creativiteit en bekwaamheid.

Omgangskunde:

- bekwaam in de psycho-sociale dynamica van het leven. Van jezelf, samen met de ander en alle anderen.

Omgangskunde is een interdisciplinair vakgebied. Het is een studie van gedrag en gedragsverandering. Aan de basis staan wetenschappen als psychologie, agologie en sociologie. Relevante deelgebieden van deze wetenschappen zijn kinder- en adolescentiepsychologie, psychologie van de volwassen mens en van de ouderwordende mens, sociale psychologie en groepsdynamica, gezins- en medische sociologie, organisatiekunde. Leren en veranderen, gedrag en gedragsverandering staan centraal in Omgangskunde. Onderwijskunde is daarom niet alleen relevant voor de lerarenopleiding maar ook voor het vak Omgangskunde. De student leert over gespreksvoering, rollenspel, counselen, leerbegeleiding geven aan stagiaires, etc. Het is van belang dat de student deze kennis zodanig 'internaliseert' dat hij deze in de praktijk kan toepassen. De student oefent zich methodisch in sociale vaardigheden, begeleidingsvaardigheden en ontwikkelingsvaardigheden (leren leren). Reflectie staat daarin centraal. Die kennis komt vrijwel altijd uit de sfeer van de sociale wetenschappen.

Omgangskunde als vakgebied en bevoegdheid in het vo en mbo

Het vak omgangskunde wordt vaak aangeboden onder andere benamingen, zoals sociale vaardigheden, psycho-sociale dynamica, beroepshouding en persoonlijke ontwikkeling. Naast het vak omgangskunde is de docent breed bevoegd (groepsleerkracht) in het LWOO en PrO.

Beroepshouding en sociale vaardigheden zijn in veel sectoren een kernvak. De docent omgangskunde probeert beide onderdelen in het onderwijs zo vorm te geven, dat ze in een geïntegreerd aanbod (ook in combinatie met andere vakgebieden) aan bod komen. Leerlingen kunnen hierdoor een professionele beroepshouding aanleren, gericht op het verwerven en hanteren van functionerende mensenkennis. Die houding is nodig in de relatie werker-cliënt, waarin de leerling zichzelf inzet als instrument voor het contact met de doelgroep.

De docent omgangskunde wordt in het LWOO en het PrO ingezet om als groepsdocent en specialist in het omgaan met leerlingen met specifieke gedrags- en leerproblematieken alle algemeen vormende vakken te geven. Het niveau waarop de leerlingen de AVO vakken aangeboden krijgen, is dusdanig basaal dat het niveau door elke hbo-student in principe wordt beheerst. Het behoort tot de mogelijkheden dat de studenten Omgangskunde de instaptoetsen taal en reken van de Pabo maken.

Speciale aandacht gaat uit naar de methodiek. De docent omgangskunde zet als begeleider van het leerproces van de leerling zijn interpersoonlijke, pedagogische en vakspecifieke expertise in. De docent omgangskunde is specialist op de gebieden communicatie, het aangaan van de interactie het hanteren van groepsdynamische processen, de ontwikkelingsfase en socialisatie van de leerling en van het signaleren en hanteren van specifieke problemen bij leerlingen. Hij denkt en handelt vanuit een respectvolle en echte beroepshouding, waarin de docent omgangskunde zichzelf als instrument inzet en de leerlingen in de hier-en-nu-situatie laat ervaren.

Naast het verzorgen van de AVO vakken is de docent omgangskunde goed inzetbaar bij vakoverstijgende onderdelen, zoals faalangstreductietrainingen, leefstijl, drama/expressie en themadagen over seksualiteit en verslaving, waarin het accent ligt op belevingsaspecten.

Het vakgebied omgangskunde beoogt:

- als persoonsvormend en als beroepsvormend (sociaal agogische vorming) vakgebied in het mbo en vo de leerlingen te leren functioneren in de maatschappij en binnen de beroepscontext waarvoor zij worden opgeleid;
- als persoonsvormend en beroepsvormend vakgebied in het LWOO en het PrO de leerlingen te leren functioneren in de praktijk van arbeid, huishouden en vrije tijd.
- Kennis, houdingsaspecten en vaardigheden te verbinden, waardoor het aspect 'kunde' in het vakgebied omgangskunde tot uiting komt.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
1. Geschiedenis en betekenis van het vak omgangskunde	1. Geschiedenis van het vak	Geschiedenis van het vakgebied omgangskunde, de rol en de betekenis daarvan in diverse sectoren en groepen in de samenleving.	Beroepshouding in de sector zorg- en welzijn.	Praktische toepassing van sociale disciplines, zoals psychologie, sociologie, pedagogiek.
	2. Betekenis en definitie van het vak	Het menselijke gedrag in de leer- en/of beroepscontext en de beïnvloeding daarvan ten dienste van het optimaal functioneren binnen deze contexten.	Persoonsvorming.	Gedrag en gedragsverandering.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
2. Communicatie	1. Communicatiemodellen	Wetenschappelijke modellen, lineaire communicatiemodellen, speaking model, Watzlawick, Schulz von Thun.	Systeemtheoretische, humanistische en leertheoretische modellen.	Transmission model.
	2. Vormen van communicatie	Communicatie kan langs verschillende kanalen lopen, waarbij mensen beïnvloeden met woorden en vooral zonder woorden. . Verbale en non-verbale communicatie. Open en gesloten communicatie. Digitale communicatie. Interculturele communicatie. Feedback geven en ontvangen. Communicatie met symbolen.	Verbale communicatie: alles wat mensen met woorden zeggen. Non-verbale communicatie: gebaren, houding, gezichtsuitdrukking, intonatie, spreektempo etc. (lichaamstaal).	Model voor feedback: Johari-venster met vier kwadranten, waarin de werking van feedback zichtbaar kan worden (vrije ruimte, blinde vlek, privé en onbekend).
	3. Aspecten van communicatie	Gespreksklimaat, (meer)taligheid, jongerentaal, migrantentaal, culturaliteit, emotionaliteit, (beroeps)context.	Zes gedragsvormen van Gibb die defensiviteit oproepen: beoordeling, dwang, manipulatie, onverschilligheid, superioriteit, overtuigd zijn van het eigen gelijk.	Zes gedragsvormen van Gibb die defensiviteit verminderen: beschrijving, probleemgerichtheid, spontaniteit, empathie, gelijkwaardigheid, voorlopigheid.
	4. Metacommunicatie	Het communiceren over de communicatie teneinde misverstanden op betrekkningsniveau te verheldden. De betrekking bepaalt voor een groot deel de betekenis van de inhoud. De communicatie van dit betrekkningsaspect is identiek met het begrip metacommunicatie.	Het betrekkningsaspect is communicatie op meta-niveau en verwijst naar hoe de boodschap moet worden opgevat. Dit bestaat uit een zelfomschrijving ('zo zie ik mezelf in relatie tot jou') en een gedragsopdracht ('zie mij ook zo en ga met mij deze relatie aan!'). De zelfomschrijving en gedragsopdracht vormen samen een relatievoorstel wat de ander kan aanvaarden, verwerpen of negeren.	Roos van Leary: model wat behulpzaam kan zijn voor het verkrijgen van meer zicht op het betrekkningsniveau door twee dimensies te combineren. De dimensie rond macht en invloed wordt onder/boven genoemd, de dimensie rond intimiteit en affectie wordt samen/tegen genoemd. Wanneer mensen met elkaar omgaan, speelt er enerzijds steeds iets van controle en dominantie (of het ontbreken daarvan) en anderzijds iets van persoonlijke afstand of nabijheid.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
2. Communicatie	5. Gespreksmodellen	Er zijn verschillende soorten gespreksmodellen om, afhankelijk van de situatie, de functie zoals een effectieve en doelgerichte communicatie tot stand te brengen. Ieder model heeft een eigen, systematische opbouw voor de specifieke functie van het gesprek.	Voorbeelden van specifieke gesprekken: slechtnieuws-gesprek, helpend gesprek, adviesgesprek, hulpverleningsgesprek.	Socratische gespreksvoering, dialoog, conflictantering.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
3. Socialisatie	1. Socialisatieprocessen	Socialisatie als sociologisch, psychologisch en pedagogisch begrip. Socialisatie is het proces waarin we leren een deel van deze maatschappij te zijn, waarin we ons de waarden, normen en gebruiken van die maatschappij eigen maken tot ze deel uitmaken van onze persoonlijkheid. Primaire socialisatie leert het invullen van algemene rollen, secundaire socialisatie is het ingroeien in specifieke rollen, zoals student of muzikant. Anticiperende socialisatie heeft betrekking op de toekomstige rol als docent omgangskunde. Voor de docent is het belangrijk verbindingen te ontdekken vanuit de eigen socialisatie naar de beroepspraktijk.	Ik kom uit een groot gezin en was daarin de oudste; in mijn beroepspraktijk lijkt het dat ik snel de verantwoordelijkheid neem.	Primaire socialisatie: de invloed van het gezin, de familie, de contacten in de eerste kinderjaren, buurt.
	2. Rol	Rollen bestaan uit het geheel van opvattingen, gedragingen en verwachtingen die mensen hebben ten opzichte van iemand in een bepaalde positie of situatie. Ontwikkeling van rolgedrag, rolconflict, nature versus nurture, dominantie en macht, processen van insluiting en uitsluiting: Elias.	Als je als leerling in de klas zit wordt er een andere rol van je verwacht dan wanneer je als groepsleider aan het werk bent. Rolmodel.	Intern en extern rollenconflict. Mannen-en vrouwenrollen.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
3. Socialisatie	3. Sociale klasse	Onze maatschappij is ingedeeld in verschillende sociale klassen (lagere, midden, hogere sociale klassen), wat o.a. tot uiting komt in rollen, cultuur en taal. De sociale klasse is de maatschappelijke laag waartoe men behoort en wordt o.a. bepaald door beroep, inkomen, opleiding en sociaal aanzien. Er is een relatie tussen individuele en klassenverschillen, maar deze hoeven niet samen te vallen. Er is een relatie tussen sociale klasse en opvoeding, werk, rollen en taalgebruik.	Sociale klasse en opvoeding: in de middenklasse wordt doorgaans meer gebruik gemaakt van de relatie die men met het kind heeft.	Sociale klasse en werk: over het algemeen doen mensen uit de lagere sociale klasse in onze maatschappij vrij eenvoudig werk.
	4. Cultuur	Cultuur is een algemeen toepasbaar sociologisch begrip, waarmee je bepaalde aspecten van het samenleven kunt beschrijven. Er zijn vele pogingen gedaan om een indeling te maken in verschillende culturen. Mensen leven in een breed en een onbegrensd netwerk van sociale verbanden of sociale systemen. Een cultuur kan de volgende elementen bevatten: taal, alledaagse kennis over hoe het eraan toe gaat binnen dit sociale systeem, waarden, normen en symbolen. Begrippen die bij cultuur horen zijn o.a. cultuuroverdracht en cultuurverwerving, cultuur-uiting en cultuurdimensies, migratie, referentiekader, etniciteit, verschillende sub- en jeugdculturen, ik- en wij-culturen.	De alto's.	In een wij-cultuur wordt waarde gehecht aan eergevoel en respect voor posities.
	5. Biologische factor in socialisatieprocessen	Waarom gaan onze vingers jeuken als we een kind onhandig zijn veters zien strikken? En waarom schrikken we als we een onbekende ernstig zien vallen? Dat komt, meent een groeiend aantal onderzoekers, omdat in het brein van de toeschouwer deels dezelfde neuronen actief worden als bij het kind of degene die valt. Die 'spiegelneuronen' zorgen ervoor dat we begrijpen wat een ander doet.	Mensen gaan op elkaar lijken in gedrag als ze intensief in elkaars omgeving vertoeven.	Imitatie-drang en imitatiegedrag.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
3. Socialisatie	6. Beeldvorming	Beeldvorming is het toedichten van eigenschappen aan mensen en bepaalde groepen in de samenleving, die van invloed zijn op de beelden en opvattingen over deze groepen. Dit ontstaat wanneer de veelheid aan informatie van alle individuele personen niet meer verwerkt kan worden. Veel beelden worden onterecht gegeneraliseerd en ontdaan van historische referenties. Met een analysemodel kunnen mechanismen van beeldvorming worden uitgelegd. Vormen van beeldvorming zijn stereotypering, (voor)oordeel, discriminatie, ethnocentrisme, mikpuntgroep.	Ethnocentrisme: een wijze van denken waarin de eigen groep in het centrum wordt geplaatst en als maatstaf dient voor de beoordeling van anderen.	(Voor)oordeel: een voorbarig, weinig gefundeerd oordeel dat iemand heeft over een groep of sociale categorie.
	7. Diversiteit	Er zijn veel verschillen tussen mensen op basis van etniciteit, culturele achtergrond, geslacht, seksuele geaardheid, sociale klasse, godsdienst, intelligentie etc. Ook binnen de Nederlandse samenleving. Hoe ontstaan deze verschillen, zijn ze aangeboren of aangeleerd, hoe groot zijn de verschillen tussen allerlei culturen, hoe kun je verschillen en overeenkomsten verklaren? Er zijn verschillende manieren om diversiteit te benaderen.	Centrale grote godsdiensten en andere geloofsvormen. Universele, culturele en individuele communicatieve benadering.	Omgaan met de 'eigen ruimte', afstand en nabijheid en interpretatie van andermans gedrag.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
4. Ontwikkeling en levensloop	1. Ontwikkelings- theorieën en ontwikkelings- psychologie	De menselijke levensloop kan vanuit verschillende disciplines en theorieën benaderd worden, zoals: psychologie, sociologie, sociale psychologie, pedagogie, cognitieve theorieën, psychodynamische theorieën, humanistische theorieën, kritische psychologie, (dynamische) systeem- en ecologische theorie. Ontwikkelingspsychologie omvat de menselijke ontwikkeling/levensloop van baby tot levenseinde. Verschillende ontwikkelingspsychologen hebben vanuit hun eigen theorie de normale ontwikkeling/ levensloop van de mens uitgewerkt. Iedere ontwikkelingspsycholoog zal daarom zijn eigen accenten leggen.	Sociale psychologie: bekijkt de ontwikkeling van het kind vanuit de groep. Het eerste samenlevingsverband van het kind is het gezin.	Ontwikkelingstheorieën van o.a. Erikson, Freud en Jung.
	2. Fasen en aspecten in de ontwikkeling	De ontwikkeling van mensen berust op groei, rijping, leren en ontwikkelingsstimulering. De menselijke ontwikkeling voltrekt zich in een aantal fasen of perioden: van de prenatale periode en geboorte tot de ouderdom. Iedere fase heeft zijn eigen kenmerken. Naast de indeling in fasen is de menselijke ontwikkeling aan de hand van ontwikkelingsaspecten uit te leggen.	Fasen: baby, peuter, kleuter, schoolkind, puberteit, adolescentie, volwassenheid, ouderdom.	Aspecten: fysieke, cognitieve, sociale en persoonlijkheidsontwikkeling.
	3. Hechting	Het proces waarin het kind in toenemende mate emotioneel en materieel afhankelijk wordt van slechts enkele mensen. Het is de behoefte van mensen een voortdurende nabijheid te zoeken tot andere mensen. Hechting heeft een belangrijke overlevingsfunctie. In het zoeken naar het voortduren van de nabijheid trachten mensen de veiligheid op langere termijn te vinden. Kenmerken van hechting, ontstaan van hechting en ont-hechting.	Veilige hechting.	Onthechting: Het ontstaan van trauma's wanneer er meer verwondingen rond de hechting worden ervaren dan de mens aan kan.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
4. Ontwikkeling en levensloop	4. Identiteitsvorming	Jongeren zijn bezig een eigen identiteit te ontwikkelen. Men streeft ernaar iemand te worden met eigen opvattingen, waarden en normen, naar evenwichtig omgaan met gevoelens en intimiteit en naar autonomie. Dit proces speelt zich af rondom vragen als 'wie ben ik', 'wat kan ik' en 'wat wil ik'. Iedere mens staat voor de taak om nieuwe mogelijkheden te ontdekken en te ontwikkelen in relatie tot de omgeving. Er bestaat een relatie tussen intelligentie, achtergrond, gezondheid enerzijds en identiteitsvorming anderzijds. Er zijn verschillende persoonlijkheidstheorieën ontwikkeld. Tot voor kort sprak men met name over identiteitsontwikkeling bij de adolescent. Nu is duidelijk dat identiteitsvorming tot op hoge leeftijd voortduurt.	Vormen van identiteitsontwikkeling, zoals foreclosure, moratorium en identiteitsverwarring.	Persoonlijkheid en persoonlijkheidstheorieën van Freud en Maslow.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
5. Opvoeden en begeleiden	1. Pedagogische theorieën	Transactionele theorie, dynamische systeemtheorieën. Politieke en maatschappelijke invloeden op begeleiding. Pedagogiek in historisch perspectief, visie op opvoeden en begeleiden, opvoedingsdoelen, opvoedingsstijlen, pedagogische relatie.	Geesteswetenschappelijke pedagogiek, empirisch-analytische pedagogiek.	Kritische pedagogiek, cultuurhistorische school in de pedagogiek, taal-analytische pedagogiek.
	2. Agogische theorieën	Veranderkundige modellen. Bepalingen en methodieken in de hulpverlening. Ondersteunen van zelfverantwoordelijke zelfbepaling, bevorderen van veiligheid en vertrouwen in begeleidingssituaties, taak- en procesgericht begeleiden, ontwikkelingsgericht begeleiden, authentiek begeleiden. Themagecentreerde interactie, bio-energetica, transactionele analyse.	Validation, gentle teaching.	Procesgericht versus taakgericht begeleiden. Ontwikkelingsgericht versus oplossings- of probleemgericht begeleiden.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
5. Opvoeden en begeleiden	3. Definitie van de groep en soorten groepen	Een groep is een verzameling individuen die in een bepaalde context meer interactie hebben met elkaar dan met anderen. In verschillende definities benadrukt men diverse groepsaspecten. Groepstypen: primaire en secundaire groepen, sociogroepen en psychogroepen, formele en informele groepen, referentiegroepen en ingroups en outgroups.	De rol van de school in de omgeving.	Een klas in de onderwijsleersituatie bij frontaal onderwijs, op het leerplein, op excursie etc.
	4. Niveaus en interventies in groepen.	Ontwikkeling van niveaus in groepen, interventies in groepen (op inhoudsniveau, procedureniveau etc.). Het ontstaan van groepen, de fasen van groepsontwikkeling	Op inhoudsniveau wordt er aan de doelstelling en de taak gewerkt.	Mogelijke interventie: waar waren we ook alweer mee bezig?
	5. Groepsvorming en groepsontwikkeling	Groepsmodellen om de ontwikkeling van groepen te verklaren. Processen als groepsvorming, groepsontwikkeling, groepsmodellen. Groepen ontstaan vanuit de collectiviteit (Sartre) of als subgroepen van een groter geheel (Pagès). Fasen van groepsontwikkeling. Aspecten van groepsvorming en ontwikkeling. Sociale cohesie.	Het lineaire model, het spiraalmodel en het polariteitenmodel.	In de machtsfase strijden groepsleden om invloed in de groep. Ze vervangen de opgelegde leiderschapsstructuur door een passende eigen invloedsverdeling.
	6. Groepsprocessen en groepsfenomenen	Rollen in groepen, gedragsvormen, groepsnormen, conformiteit aan groepsnormen, besluitvorming, conflictstijlen, afweer in groepen, groepsidentiteit en verborgen agenda's, communicatie, feedback in groepen, leiderschap etc.	In de besluitvorming zijn doorgaans vijf stappen te onderscheiden: probleemdefinitie, het voorstellen van oplossingen, het bekijken van de voorgestelde oplossingen, het kiezen van één oplossing en het plannen en uitvoeren van het besluit.	Er zijn zeven conflictstijlen: 1 vermijding 2 eliminatie 3 onderdrukking 4 instemming 5 coalitievorming 6 compromis en 7 integratie.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
7. Beroepshouding en ethiek.	1. Ethiek als wetenschap, filosofisch denken	Ethische denklijnen, maatschappijkritische, empirische, emancipatorische. Kennis van visiemodellen op wetenschap, mens en samenleving: het sociaaltechnologische, het persoonsgerichte, het maatschappijkritische en het holistische model.	Deugdenethiek, plichtethiek, zorgethiek, gevolgenethiek.	Argumentatieleer, relativisme.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
7. Beroepshouding en ethiek.	2. Beroepshouding, grondhouding en professionaliteit	De grondhouding kenmerkt zich door wederzijds respect. De docent omgangskunde is zich bewust van het contact en de intimiteit die gedeeld kan worden. Moraal en moraliteit, levensbeschouwing, omgangsprotocollen. Voor alle beroepen gelden ethisch kwesties. Specifiek in beroepen waar het omgaan van de mens centraal staat Ontwikkelingskansen, bemoediging; het beeld 'je hoort erbij'.	Cliëntgerichte benadering van Rogers die gekenmerkt wordt door onvoorwaardelijke acceptatie, echtheid en empathie.	Hoe om te gaan met fysiek contact en intimiteit. Alzheimer patiënt die praat over zijn ouders die niet meer leven. Wat vertel je wel en wat niet. Wanneer word je boos en wat bepaal je wel/niet voor deze mens.
	3. Moraal, moraliteit, visie en visievorming	De fasen van de morele ontwikkeling bij alle leeftijdsgroepen. Middels verschillende methoden de waarden- en visieontwikkeling stimuleren.	Volgens Kohlbergs morele ontwikkelingstheorie zijn er drie niveaus van moreel denken: preconventionele, conventionele en postconventionele moraliteit.	Methoden voor waardenvisieontwikkeling zijn bv. dilemmahantering, het socratische gesprek, verschillende vormen van discussie.
	4. Dilemma's	Kennis hebben van dilemma's en de mogelijkheden om er mee om te gaan.	Het opkomen voor je godsdienst kan discriminatie betekenen voor de medemens.	Het hanteren van waarden en normen sluit impliciet andere waarden en normen uit.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
8. Specifieke problematieken / onderdelen	1. Psychiatrische ziektebeelden	Kennis hebben van het model DSM-4 (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition-Primary Care Version (DSM-IV-PC)) voor patiëntenzorg. Dit omvat de 9 meest voorkomende psychiatrische symptomen en klachten.	Depressieve stemming, angst, onverklaarde lichamelijke klachten, cognitieve stoornissen.	Gebruik van een middel, slaapstoornissen, seksuele disfunctie, gewichtsverandering of abnormaal eten, psychotische symptomen.
	2. Leer- en gedragsproblematiek	Stoornissen voor alle leeftijdsgroepen die samenhangen met een minder dan gemiddeld intellectueel functioneren. Vormen van ADHD, aandachtsgestoorde type, hyperactief-impulsieve type, gecombineerde type.	Aandachtstekort. Extreem oppositioneel, opstandig gedrag.	Hyperactiviteit / impulsiviteit. IQ van 0 tot 50 en tussen de 71 en 84.
	3. Problematiek bij ouderen	Gedragsproblemen die voortkomen uit dementie.	Omgaan met demente cliënten; handelingsplannen uitvoeren.	Omgaan met kinderen van demente ouders.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
8. Specifieke problematieken / onderdelen	4. Stoornissen die samenhangen met schoolse vaardigheden	Leerstoornissen en studieproblemen.	Leesstoornis: het leesniveau ligt aanzienlijk onder het te verwachten niveau en interfereert met de schoolresultaten of de dagelijkse bezigheden waarvoor leesvaardigheid vereist is.	Studieprobleem: deze categorie wordt gebruikt als vaststaat dat het studieprobleem geen psychische stoornis is maar wel een reden tot zorg. Een voorbeeld is een patroon van slechte cijfers of ernstig onder zijn of haar niveau presteren, niet veroorzaakt door een psychische stoornis.
	5. Lichamelijke en zintuiglijke beperkingen	Een toenemend aantal mensen heeft een handicap ten aanzien van het functioneren.	Doofheid, blindheid; hoe hiermee om te gaan in de klas?	Dwarslaesie; rolstoel in de gymles.
	6. Problematieken rond maatschappelijke integratie en participatie	Bij de integratie van mensen met een afwijkende achtergrond kunnen zich een aantal problemen voordoen.	In - en uitsluiting.	Zondebokmechanisme.
	7. Verslavingsproblematiek	Het ontstaan en de functie van verslaving, omgaan met een verslaafde persoon.	Gokverslaving.	Alcoholverslaving.
	8. Criminaliteit en vandalisme	Het ontstaan van en omgaan met deze vormen van disfunctioneel gedrag.	Valideren van het gevoel waaruit de behoefte tot criminaliteit en / of vandalisme ontstaat.	Grenzen stellen aan disfunctioneel gedrag.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
9. Organisatie en organisatieverandering	1. Inleiding in organisaties	Vanuit verschillende invalshoeken wordt gekeken naar organisaties. De structurele benadering, de interorganisatorische benadering, de human-resources benadering, de belangen- of machtsbenadering en de culturele benadering.	Lijn-staf organisatie, matrix, projectorganisatie.	Stakeholders, politiek, cultuurtypologie, beroeps cultuur.
	2. Specifieke organisatiestructuren van de diverse sectoren	Werkvelden, beroepen waar het omgaan met mensen centraal staat. De toekomstige beroepsomgeving van mbo-leerlingen. Omgaan met de klant, binnen het team, het product, agressie etc.	Het woon-zorgcentrum.	Reisbureau.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
9. Organisatie en organisatieverandering	3. Organisatieprocessen en organisatiekenmerken	Relevante ontwikkelingen in de sector, zoals privatisering (profit / non-profitorganisaties) en de ideeën over een leven lang leren en de lerende organisatie. Het bouwen aan beleid door middel van een situatieanalyse en een toekomstvisie. Dit vormgeven op basis van een beschreven missie en strategie. Soorten besluitvormingsprocessen en stijlen in besluitvorming. De communicatiestromen in de organisatie. Hoe worden de werkprocessen en resultaten gecommuniceerd en aan wie. Hoe worden nieuwe ontwikkelingen neergezet in de organisatie. Wie wordt waarover geïnformeerd, is er communicatiebeleid etc. De beheersing van tijd en werk. Problematiek van planning en werkorganisatie. Financiering, kosten en kostprijzen, omzet, opbrengst en winst. Hoe realiseer je een marktonderzoek en hoe verken je een markt. Welke producten zijn gewenst. Verschillen tussen en kenmerken van de belangrijkste sectoren. Aspecten van specifieke organisatieprocessen, zoals hulpverlening en zorgstructuren.	Vormgeven aan Passend Onderwijs, het leerplein, invoering van het competentiegericht onderwijsmodel. Dit in relatie met de missie, visie en strategie van een school. Kennis hebben van zorgteams in de school.	Timemanagement, directieve en non-directieve besluitvormingsprocessen, poldermodel, leerlingtelsysteem, benchmarken, marktonderzoek, subsidiestromen (rugzakje), communicatiemiddelen zoals een nieuwsbrief en bulletins.
	4. Organisatie en management	Onderscheid tussen leiderschap en management. Kenmerken van leiderschap en leiderschapsdimensies. Leiderschap en macht.	Effectief leiderschap (contingentiemodel van Fiedler), transformationeel en transactioneel leiderschap, soorten leiderschap. Het opleiden van leiders.	Effectieve machtsbronnen, machtsbases, tactieken om macht te krijgen, macht in groepen, politiek en ethiek.
	5. Samenwerken, beïnvloeden en onderhandelen	Arbeidsatisfactie, onderhandelen en conflicthantering, speltheorie, vergaderen en overleg.	2-Factorentheorie (Herzberg), motivatietheorie (Maslow), theorie x en theorie y (McGregor), persoonlijkheid en organisatie (Argyris).	Onderhandelingsstijlen, onderhandelingsvormen, werkoverleg, soorten vergaderingen, vergaderprocessen, vergadertechnieken.
	6. Werken in teams	Verschil tussen teams en groepen. Effectieve teams creëren. Rollen en taakverdeling in teams, soorten teams en teamdoelstellingen, competentie management en teambuilding. Teams en kwaliteitsmanagement.	Probleemoplossende teams, zelfsturende teams, crossfunctionele teams, virtuele teams.	Ontwerpen van teams aan de hand van context, samenstelling, ontwerp van taken en processen.
	7. Veranderingsprocessen in organisaties	Soorten veranderingsprocessen, fasen van verandering, noodzaak c.q. legitimiteit van verandering	Fusies, inkrimping, uitbreiding.	Ontwikkelingsfasen en cultuur, diagnoses, interventies.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
9. Organisatie en organisatieverandering	8. Veranderingsstrategieën	Leiderschapsstrategieën, interventieplan, implementatie.	Soort leiderschap, interim manager.	Het veranderingsproces, dynamiek van de individuele verandering, dynamiek van de verandering van organisaties.
	9. Begeleiden van veranderingsprocessen	Begeleidingstechnieken, -methodieken en werkvormen die veranderingen kunnen faciliteren	Coachen, consultancy van veranderingsprocessen.	Werkconferenties, trainingen, spel etc. als veranderingsinstrumenten.

Thema	Categorie/ kernconcept	Omschrijving van de categorie / het kernconcept	Voorbeelden	
10. Algemeen vormend onderwijs	1. Nederlands, Engels	Basiskennis van de Nederlandse en Engelse taal. Taligheid op meerdere niveaus.	Brief lezen en schrijven naar de gemeente. Hulp vragen wanneer je iets niet weet.	Met mensen communiceren op basisniveau in het dagelijks leven (de weg vragen).
	2. Wiskunde, natuurkunde, scheikunde, techniek	Oppervlakte berekenen, volume berekenen, kennis van elementaire grootheden en hun eenheden. Basiskennis van krachtwerking, koppel/hefboom werking, snelheid, versnelling gevaarlijke stoffen, bijtende stoffen, elektriciteit.	Vloeroppervlakte van een woonkamer of voetbalveld kunnen berekenen. Werken met een hijskraan.	Liters e.d. inschatten voor koken, recepten lezen. Benzinetank vullen, veilig lamp ophangen en poetsen.
	3. Biologie, gezondheidszorg en welzijn,	Voeding, ecologische begrippen, evolutie, groei, ontwikkeling. plantkunde, dierkunde, (lichaams) hygiëne, seksualiteit, relaties, vriendschappen, uiterlijk, mode etc.	Hoe kleeft je je als je op gesprek moet voor een zaterdagbaantje in de supermarkt, hoe kan ik nee zeggen als ik iets niet wil.	Tuinonderhoud.
	4. Mens en maatschappij; aardrijkskunde, geschiedenis, economie en maatschappijleer	Staatsbestel, Europese Unie, eerste, tweede en derde wereld, politieke stromingen, geldstromen, gebeurtenissen in historisch perspectief kunnen plaatsen.	Politieke keuzes kunnen maken. Meedenken in het partijstelsel.	Begrip van armoede en rijkdom, eigenaarschap, werkgelegenheid.
	5. Samenwerken	Verplaatsen in een ander, respect tonen, gevoelens (her)kennen. Het beeld wat je hebt van de ander kunnen bijstellen/aanvullen. Waar nodig hulp geven.	Omgaan met verschillende gevoelens, emoties van de ander (her)kennen en hiermee omgaan.	Eigen mening geven zonder de ander te kwetsen.
	6. Plannen en organiseren	Afspraken vastleggen, overzicht werkzaamheden, tijd indelen, prioriteiten stellen.	Een to do lijstje, afspraken vastleggen.	Tijdsplanning maken.
	7. Werk-/studiehouding	Helder krijgen van een probleem, onderzoeken van mogelijke oplossingen.	Volhouden, problemen overwinnen.	Erkennen dat niet elk probleem oplosbaar is.
	8. Zelfstandigheid en verantwoordelijkheid	Zonder hulp van anderen taken uitvoeren, zelf beslissingen nemen.	Zien wat er gedaan moet worden, zelf met ideeën en wensen komen.	Handelen, dingen oppakken.

Samenstelling redactie en legitimeringspanel

Omgangskunde

Vakredactie

Yvonne Boksebeld (Noordelijke Hogeschool Leeuwarden)

Gemma Barendrecht (Hogeschool Utrecht)

Astrid Oomens (Fontys lerarenopleiding Tilburg)

Daniëlle Blok (Hogeschool Utrecht)

Legitimeringspanel

Willy Hoekstra (studieleider Master SEN /OSO)

Kitty Goudsblom (omgangskunde, werkzaam in mbo)

Saskia Hiemstra (omgangskunde werkzaam in mbo)

Anne Kerkhoff (Lectoraat Leerstrategieën Fontys hogeschool)

Diny van der Aalsvoort (lector spel, Hogeschool Utrecht)

Wimke van 't Spijker (Professioneel begeleider)

Hanny Vroom (Calibris)

Johan van Keulen (Hogeschool Utrecht; directeur PrO school)

Colofon

**Kennisbasis Aardrijkskunde, Economie,
Geschiedenis, Gezondheidszorg & Welzijn,
Godsdienst & Levensbeschouwing,
Maatschappijleer, Omgangskunde**

Eindredactie

De Tekstgroep, Delft

Fotografie

Hester Blankestijn

Vormgeving

Elan Strategie & Creatie, Delft

Drukwerk

Quantes, Rijswijk

December 2009

